

RAMÓN MARIÑO PAZ
XAVIER VARELA BARREIRO
EDITORES

A lingua galega no solpor medieval

(e i)

CONSELLO DA CULTURA
GALEGA

ensaio & investigación

A lingua galega no solpor medieval

A lingua galega no solpor medieval / Ramón Mariño Paz, Xavier Varela Barreiro, editores.
— Santiago de Compostela : Consello da Cultura Galega, 2016. — 194 p. ; 24 cm. —
(Ensaio & Investigación)
DL. C 2063-2016. — ISBN 978-84-92923-77-9.
1. Galego-portugués (Lingua)-Antes de 1500.- 2. Galego (Lingua)-16º século.- 3. Portugués (Lingua)-16º século.- 4. Asturiano Historia. I Mariño Paz, Ramón, ed. lit. II Varela Barreiro, Xavier, ed. lit. III Consello da Cultura Galega, ed.

A edición e preparación deste libro foi financiada parcialmente cunha axuda da Secretaría Xeral de Universidades (Xunta de Galicia - Fondo Europeo de Desenvolvemento Rexional) ao grupo de investigación Filoloxía e Lingüística galega (USC).

Consello científico da colección (Serie Lingüística)

Ana Maria Barros de Brito (Universidade do Porto)
Dante Lucchesi (Universidade Federal da Bahía)
Josefa Dorta Luis (Universidad de La Laguna)
María-Pilar Perea i Sabater (Universitat de Barcelona)
Pedro Sánchez-Prieto Borja (Universidad de Alcalá)

Edita

© Consello da Cultura Galega, 2016
Pazo de Raxoi · 2º andar · Praza do Obradoiro
15705 · Santiago de Compostela
T 981 957 202 · F 981 957 205
correo@consellodacultura.gal
www.consellodacultura.gal

Proxecto gráfico

Imago Mundi Deseño

Imaxe de cuberta

Castelo de Pambre
© Xavier Varela Barreiro

Maquetación

Raquel Vila Amado

Imprime

Campus na Nube

Depósito Legal: C 2063-2016

ISBN 978-84-92923-77-9

RAMÓN MARIÑO PAZ
XAVIER VARELA BARREIRO
EDITORES

A lingua galega no solpor medieval

(e i)
ensaio & investigación

Limiar

Ramón Mariño Paz

Xavier Varela Barreiro

No ano 2007 o Consello da Cultura Galega e o Instituto da Lingua Galega publicaron unha obra colectiva editada por Ana Isabel Boullón Agrelo que levaba o título de *Na nosa lingoage galega. A emerxencia do galego como lingua escrita na Idade Media*. Este volume acha agora o seu reverso nestoutro libro que aquí presentamos, que se debruza sobre a cuestión do abandono do uso escrito formal da nosa lingua entre os séculos xv e xvi e sobre os procesos de cambio en que naquela altura estaba inmersa. As súas páxinas son o froito do traballo dun pequeno grupo de historiadores e lingüistas que deseguido damos a coñecer.

Anselmo López Carreira traza no seu contributo as liñas mestras do marco político, económico e social en que o reino de Galicia chegou ao final da Idade Media. En “O reino de Galicia no remate da Idade Media” o autor fai unha exposición das circunstancias en que a nosa terra transitou do Medievo á Idade Moderna, cun balance final que do seu punto de vista se pode sintetizar dicindo que nese tempo “o país pasou de desenvolver unha dialéctica histórica propia a unha situación de dependencia”. Con claridade e rigor, López Carreira analiza os acontecementos que mediaron entre a guerra trastamarista concluída en 1386 e a clausura do ciclo de revoltas irmandiñas e de enfrontamentos entre a monarquía e o poder señorial galego, cen anos máis tarde. Ao finalizar este século longo de agudas tensións sociopolíticas Galicia quedaba ás portas dun novo tempo histórico caracterizado “polo desenvolvemento do capitalismo comercial, a hexemonía das grandes casas da oligarquía aristocrática e o reforzamento e centralización do poder monárquico do Estado Moderno”.

Despois deste capítulo inicial, sucédense dúas contribucións destinadas a presentar o escenario en que se deu a transición da Idade Media á Idade Moderna en dúas comunidades lingüísticas veciñas de Galicia que estaban inmersas en escenarios sociolingüísticos ben diferentes entre si: Portugal e Asturias.

En “A lingua portuguesa na fin da Idade Media” Juan M. Carrasco González presenta en atinada síntese os trazos básicos do percurso histórico que conduciu

o portugués desde finais do século XIV ata principios do XVII: do punto de vista interno, a culminación dunha suma de mudanzas que desde o “centro político e lingüístico do país van configurar un portugués novo, ben diferenciado xa das vellas formas galaico-portuguesas do Norte, e moi próximo das características modernas da lingua”, proceso que se deu acompañado do traballo de gramáticos, poetas e humanistas empeñados na análise, na apoloxía e no ennobrecemento do idioma patrio; do punto de vista sociolingüístico, a configuración desde finais do XV do escenario do chamado “bilingüismo cultural”, que se traduciu nunha indubitable influencia castelanizante, sobre todo nos ambientes máis cultos e aristocráticos do reino. Finalmente, a expansión do imperio e do comercio transoceánico, a introdución do humanismo pleno ou a difusión da imprenta foron outros factores que marcaron decisivamente o devir da lingua portuguesa no período do seu ingreso na Idade Moderna.

Sobre un treito histórico case coincidente con este proxecto o foco Xulio Viejo Fernández en “El asturiano en el tránsito de la Edad Media a la Moderna (siglos XIV-XVII): entre el retroceso y la toma de conciencia lingüística”. Con todo, Viejo inicia o seu capítulo cunha extensa exposición sobre a emerxencia medieval do asturiano na que explica que, no período de plenitude do cultivo escrito que se viviu, máis ou menos, de 1260 e 1330, o que prevaleceu na documentación foi unha lingua máis propiamente leonesa ca asturiana, aínda que ninguén lle puxese daquela ningún destes dous nomes. Expón despois como desde mediados do século XIV se produciu a chegada e o avance da castelanización, moitísimo máis intensa na escritura ca na oralidade, e sostén que este proceso debeu de propiciar como presumible contrapartida o afianzamento dunha conciencia lingüística asturiana. En efecto, segundo o autor, “la imposición evidente del castellano en estas fechas no solo no anuló el uso oral del asturiano sino que coincide, a partir del XV, con los primeros testimonios explícitos de una conciencia lingüística propia, con la aparición de un discurso intelectual e ideológico en torno a él entre los siglos XVI y XVII y, lo que aún es más, con la defensa de su prestigio social e histórico”.

O abandono do uso da lingua de Galiza na documentación xudicial catrocentista da colección documental da catedral de Lugo é o tema da contribución de Xavier Varela Barreiro e Ricardo Pichel Gutiérrez, titulada “Galego-portugués e castelán na Galiza do século XV. Retrincos significativos na documentación xudicial da colección da catedral de Lugo”. Os autores sitúan o caso particular dos

usos lingüísticos no ámbito da xustiza nun marco medieval no que, a nivel xeral, non se produce a substitución da lingua propia pola foránea ata a última década do século xv e a primeira do xvi. A substitución do galego-portugués polo castelán en tempos recuados foi excepcional e exclusiva dunhas poucas esferas da sociedade, entre as que se atopaba a do aparato da xustiza. Afirmar que foi a que desde máis antigo e con resultados máis patentes foi abrindo ese camiño e marcando a pauta que case tres séculos despois acabaría impoñéndose, nesa altura xa moi aceleradamente, no conxunto dos ámbitos de escrita da sociedade galega. No seu estudo da documentación constatan así mesmo que a implantación do castelán foi máis demorada nos núcleos da xustiza eclesiástica que nos da xustiza civil, nomeadamente a rexia, na que a lingua vernácula fora xa completamente erradicada antes dos albores do século xv, por oposición á xustiza eclesiástica, da que aínda emanaban documentos xudiciais en galego-portugués no ecuador do século xv.

En “Cambios desde abaixo e cambios desde arriba no galego do século xv” Ramón Mariño Paz inscribe no marco da historia da lingua galega dúas mudanzas lingüísticas en marcha no século xv que, coma outras que se produciron en distintos tempos e en distintos lugares, poderían caracterizarse cos parámetros da coñecida clasificación de William Labov a que se alude no título do traballo. Unha delas “era sen dúbida común á gran maioría das variedades da lingua daquel tempo”: a desnasalización vocálica dos resultados das terminacións latinas -ĀNES, -ANĪS, -ĒNES, -ĔNES, -ĪNES, -ŌNES, -ŎNOS, -ŪNES, -ŪNĪS e -ŪNOS. A outra, “polo contrario, semellaba estar liderad[a] basicamente por individuos ao servizo da elite gobernante que nos documentos que produciron lle deron un gran pulo a unha variante morfolóxica cuxo emprego implicaba un achegamento da nosa lingua ao castelán”: a variante *-ble(s)* como expresión do sufixo galego proveniente do latino -BĪLIS.

Xosé Manuel Sánchez Rei aborda o estudo doutro cambio lingüístico en marcha en “A interpolación pronominal no tránsito do galego medieval ao galego moderno”. Neste capítulo o seu autor, logo de facer unha presentación do fenómeno que estuda no galego dos séculos XIII e XIV, mostra como nas fontes do xv e do xvi se van advertindo xa os que serán os trazos máis salientes desta variable no galego medio e no galego contemporáneo: por unha parte, a redución do número de elementos capaces de provocaren a próclise pronominal e, por outra,

a diminución da cantidade e da diversidade dos elementos susceptibles de seren interpolados entre o clítico anteposto e a forma verbal.

Finalmente, Gonzalo Hermo González e Lucía Doval Iglesias fan unha aproximación aos procesos de castelanización da toponimia galega na documentación notarial dos séculos XIII, XIV, XV e XVI. Da exploración que realizan en “A castelanización da toponimia na documentación instrumental galega da Idade Media” conclúen que, aínda que hai “pequenos despuntes de castelanización, nunca regulares e sempre minoritarios, nos séculos da Idade Media”, este proceso desgaleguizador da toponimia non se consolidará ata a Idade Moderna ou aínda ata a Contemporánea.

ensaio & investigación

Índice

- 6 Limiar**
Ramón Mariño Paz e Xavier Varela Barreiro
- 15 O reino de Galicia no remate da Idade Media**
Anselmo López Carreira
- 37 A lingua portuguesa na fin da Idade Media**
Juan M. Carrasco González
- 67 El asturiano en el tránsito de la Edad Media a la Moderna (siglos XIV-XVII): entre el retroceso y la toma de conciencia lingüística**
Xulio Viejo Fernández
- 95 Galego-portugués e castelán na Galiza do século xv. Retrincos significativos na documentación xudicial da colección documental da catedral de Lugo**
Xavier Varela Barreiro e Ricardo Pichel Gotérrez
- 121 Cambios desde abaixo e cambios desde arriba no galego do século xv**
Ramón Mariño Paz
- 147 A interpolación pronominal no tránsito do galego medieval ao galego moderno**
Xosé Manuel Sánchez Rei
- 179 A castelanización da toponimia na documentación instrumental galega da Idade Media**
Lucía Doval Iglesias e Gonzalo Hermo González

**O REINO DE GALICIA NO
REMATE DA IDADE MEDIA**
ANSELMO LÓPEZ CARREIRA
UNED - Ourense

A continua sucesión de conexións con que se desenvolve a Historia –cara adiante cando ela se produce, cara atrás cando a estudamos– fai que o presente veña determinado por todo o cúmulo de acontecementos precedentes, o cal dificulta a identificación de momentos concretos que de maneira distintiva balicen o inicio e o final dun período histórico; mesmo ten algo de arbitrario establecer a secuencia das fases. Os feitos históricos máis relevantes remiten sempre a causas previas e os límites cronolóxicos que escollamos teñen un valor relativo, forzados pola necesidade de acoutar os tempos e facer así posible o estudo e comprensible a divulgación.

Porén, dispoñémonos agora a analizar unha fase histórica secular, dotada sen dúbida de elementos dabondo coherentes como para facérmonos idea da importante transformación experimentada por Galicia no tránsito da Idade Media à Moderna, cun balance observable no que o país pasou de desenvolver unha dialéctica histórica propia a unha situación de dependencia.

A unión dos reinos de Galicia (ou Galicia-León se se prefire, ou incluso ao revés: de León-Galicia) con Castela en 1230, sen ter revestido ningún grao de radicalidade, pois seguiu o aceptado curso hereditario e non alterou os niveis estruturais da sociedade, si que foi significativa na constitución xeopolítica da inminente Galicia baixomedieval e, por ende, da posterior. Ao longo do século e medio seguinte o conxunto galaico-leonés preservará as súas peculiaridades político-administrativas no conxunto da Coroa, diferentes das de Castela. O reino de Galicia en concreto vai desenvolver unha destacada iniciativa política, particularmente no terceiro terzo do século XIV, no contexto próximo do conflito trastamarista e no máis amplo da Guerra dos Cen Anos.

No aspecto territorial, nese período foise perfilando con claridade a identificación de Galicia cun territorio bastante coincidente co actual, excepción feita do Bierzo, que permanecerá integrado en Galicia ata finais do século XV. Entón, a concepción do reino galego como un espazo moito máis extenso e heteroxéneo,

o da vella Gallaecia de tradición romano-sueva, foi ficando cada vez máis lonxe; probablemente incluso esquecido. Non xa porque no século XII naceran os reinos de Portugal e de Castela, ata esas datas parte da Gallaecia, senón tamén porque as terras leonesas irán basculando desde o inicial emparellamento con Galicia ata unha crecente fusión con Castela, ata o punto de en época moderna ser difícil precisar os límites entre León e Castela.

1. DELIMITANDO UNHA FASE SECULAR

Convencionalmente sitúase o remate da Idade Media no século XV, nun momento impreciso (propóñense diferentes anos exactos, en función da efeméride que se prefira destacar). Semella prudente convir en que o tránsito á Idade Moderna constitúe un proceso estendido ao longo da segunda metade desa centuria.

Postos a demarcar un lapso de tempo entre acontecementos dotados de suficiente significación, e que ademais encerre unha fase historicamente homoxénea e susceptible de ser analizada e exposta con coherencia, optarei por un século casualmente exacto na súa medida: os cen anos que van de 1386 a 1486. Aínda sabendo que –como fica dito– tanta exactitude inclina a sospeitar certo artificio, non obstante eses anos proporcionan uns marcos razoables. Ambos conteñen elementos simbólicos das respectivas inflexións acaecidas na historia de Galicia ao redor deles.

En realidade deberemos contemplar un século longo; non tan exacto, por tanto, como se acaba de dar a entender, pois será preciso ampliar a nosa ollada un par de décadas para atrás. En conxunto, unha centuria particularmente rica en acontecementos, na que tiveron lugar transformacións decisivas para a configuración de Galicia no remate da Idade Media e, en consecuencia, para o establecemento das condicións con que o país tivo que encarar os novos tempos. Adiantémolo: condicións moi adversas.

2. REPERCUSIÓNS DA ENTRONIZACIÓN DA DINASTÍA TRASTÁMARA

En 1386 concluían definitivamente dous decenios de aguda conflictividade político-militar, que cabe agrupar baixo a epígrafe de *guerra trastamarista*, con

períodos alternativos de confrontación aberta e de paces ou treguas, toda ela no contexto xeral desa longa manifestación da crise europea coñecida co nome de Guerra dos Cen Anos, na que o reino de Galicia e os seus veciños se viron tamén involucrados. Crise que tivo outras manifestacións paralelas, entre elas (polo seu particular impacto) o Cisma da Igrexa de Occidente e, sobre todo, a catastrófica epidemia da Peste Negra, de tan forte impacto na mentalidade colectiva.

O resultado final dese cúmulo de factores políticos supuxo a ruína da vella (e ata ese momento poderosa) nobreza condal galega, presidida pola casa de Castro (condes de Lemos e Trastámara e señores do Bierzo entre outros varios títulos de non pouca importancia), que en persoa ou por medio dos seus parciais non só alargaran a súa hexemonía sobre o conxunto de Galicia, senón tamén a súa presenza ata as máis elevadas instancias de poder da Coroa de Castela, do reino de Portugal e incluso de Inglaterra.

O relevante papel político acadado pola cabeza da liñaxe, Fernando Ruíz de Castro, no conxunto da Coroa de Castela, expresábase simbolicamente no matrimonio (por efémero que fose; dise que só durou unha noite) da súa irmá Xoana co rei Pedro I (de Castela-León-Galicia), tecendo lazos de proximidade familiar entre o conde e o propio monarca. Ao mesmo tempo, un medio irmán de ambos, Álvaro Pérez de Castro, situábase nas máis significadas posicións en Portugal, onde foi conde de Arraiolos e primeiro condestable do reino, o cal tivo a súa correspondencia, simbólica tamén, pero elevada ata o nivel de mito: o matrimonio da súa irmá Inés (*Colo de garza*) co infante (despois rei) Pedro de Portugal. En canto á proxección inglesa, nese escenario foi notable a influencia do propio Fernando Ruíz de Castro primeiro e logo a do conde Xoán Fernández de Andeiro; ambos movéronse con naturalidade nos círculos rexios.

A ruína desta vella nobreza a resultas da guerra trastamarista foi acompañada por un primeiro gran fracaso político da burguesía urbana galega, mais nun grao que, por causa das particulares condicións en que se producía a documentación medieval, non é posible de momento avaliar. É incuestionable que a aspiración burguesa de ampliar ou consolidar a súa autonomía municipal fronte ao señorío (masivamente episcopal), polo que viña loitando desde o século XII, resultou amargamente frustrada.

3. A FRUSTRACIÓN DUN PROXECTO ATLANTISTA

A mediados do século XIV ambos os sectores sociais (nobreza condal e burguesía urbana) adoptaran unha orientación atlántica, con obxectivos políticos nos que ambos coincidían. Os Castro e o seu círculo promocionándose en Portugal, continuando unha antiga tradición da nobreza galega perceptible cando menos tamén desde o século XII, ou sexa, desde o mesmo momento en que nacía o reino veciño. Abonde lembrar que a condesa-raíña Tareixa de Portugal casara co conde Fernando Pérez de Traba. A marcha dos acontecementos determinará, xa no XIV, que esta nobreza galega conectada con Portugal (ou instalada alí) procure a alianza inglesa e mesmo sexa artífice dela.

Pola súa parte, a burguesía cobrou ao longo dese século crecente importancia na ruta atlántica, ao ritmo do desenvolvemento do comercio marítimo, unha vez reaberto o Estreito de Xibraltar para as naves cristiás e restablecido o tráfico directo entre os países mediterráneos e os noratlánticos, do que Galicia sempre obtivera fecundos réditos desde tempo inmemorial.

Nesas circunstancias, tan convenientes para dous sectores sociais dotados de notable dinamismo, a orientación atlantista de Galicia era algo lóxico, mais tamén contradictorio coas perspectivas prevalecentes entre o alto clero episcopal, sustentado pola tradicional drenaxe das rendas agrarias e con perspectivas políticas focalizadas cara ao modelo feudal francés.

O intento de poñer o reino de Galicia baixo a coroa de Fernando I de Portugal, en 1369, iniciativa de Fernando de Castro con intención de impedir o asentamento da dinastía trastamarista, fracasou militarmente moi axiña, logo duns inicios prometedores, cando as cidades e vilas galegas acolleran de bo grado o rei portugués. Con todo, malia a precipitada retirada portuguesa e o momentáneo triunfo de Henrique de Trastámara, as armas mantivéronse en alto durante cerca de dúas décadas.

Unha segunda tentativa de facer efectiva a entente luso-galega, ampliada agora ata Inglaterra, deu pé á expedición militar do duque de Lancaster, Xoán de Gante, en 1386. Tivo un desenvolvemento e conclusión moi similares á anterior, consumando o fracaso desa opción e o definitivo triunfo trastamarista, o cal no plano interno significou a confirmación da hexemonía episcopal en Galicia en detrimento da nobreza e dos concellos.

Vén ao caso –dado o contido eminentemente filolóxico deste volume– lembrar un par de casos habidos entre os acontecementos que se acaban de narrar sucintamente, pois axudan a iluminar –sequera sexa superficialmente– o panorama lingüístico (indicador externo de gran valor) das décadas finais do século XIV.

Fernando Ruíz de Castro falecía lonxe de Galicia en 1374, na Baiona de Aquitania, daquela (en plena Guerra dos Cen Anos) baixo soberanía inglesa, cando xa se andaba a preparar a intervención do duque de Láncaster, adiada aínda doce anos. Consérvase no arquivo da Casa de Alba, en Madrid, o que con toda probabilidade sexa o derradeiro documento emanado do conde, consistente nunha pouco formalizada cédula de nomeamento de alcalde para Vilalba e Outeiro (de Rei), dúas poboacións do seu señorío, datada en Baiona (de Aquitania) o 2 de xaneiro de 1374¹, a todas luces inviable por causa da súa forzada ausencia de Galicia e a conseguinte expropiación dos seus dominios. O documento está redactado en castelán, o cal sería desconcertante non só pola práctica precedente do conde, senón tamén porque a documentación municipal do final da Idade Media (e máis aínda a do século XIV) está redactada en galego; facelo en castelán en situación de normalidade sería absurdo, nunha sociedade aínda monolingüe en galego. O feito, polo tanto, explícase pola inexistencia de notarios ou escribáns galegos naquel lugar e momento, habéndoos en cambio casteláns, pois castelá era a esposa (e raíña titular *in pectore*) do duque de Láncaster. Porén, o conde asina o documento da súa propia man en galego («*eu o conde*»), conforme un uso idiomático invariable que se comproba nos outros documentos anteriores. A finais do século XIV a nobreza galega seguía a expresarse en galego con normalidade.

A outra anécdota é aínda máis substancial. Con motivo das capitulacións en curso para a ocupación de Pontevedra por parte dos ingleses do duque de Láncaster, estes facultan para tratar cos naturais a un inglés bo coñecedor do «langage galicien»², non sabemos se aprendido nas relacións comerciais entre Inglaterra e Galicia ou de boca dos exiliados petristas galegos en Inglaterra. Esta cita, por certo, constitúe unha das escasas referencias medievais explícitas ao idioma galego que coñecemos³.

¹ Archivo de la Casa Ducal de Alba, C^a 344-1.

² Jean Froissart, *Crónica* (ed. Kervyn de Lettenhove, *Oeuvres de Froissart. Chroniques*, Osnabrück, 1868-1877, t. 11, p. 415).

³ Relación das demais en H. Monteagudo, *Historia social da lingua galega*, Vigo, Galaxia, 1999, pp. 118-121.

En conclusión, cando se aproxima o comezo do século xv, pódese afirmar que Galicia é monolingüe en galego, excluído tan só algún membro da alta xerarquía eclesiástica procedente de fóra do país.

Pola súa parte, os concellos urbanos víronse forzados a aceptar a preeminencia dos respectivos bispos como señores das cidades, aínda que as demandas cidadás conseguiron trazar un límite ás xurisdicións episcopais, impoñéndolles por regra xeral aos bispos a elección dos cargos municipais entre os poucos nomes dunha terna elaborada polo concello (sistema chamado de *cobros*).

4. CAMBIOS NA ESTRUCTURA SOCIAL

Nos antípodas das adversas consecuencias que o conflito trastamarista tivo para a alta nobreza condal galega, desaloxada da posición hexemónica, e das malas perspectivas con que tamén se cerraba a centuria para a burguesía, debido ás tensas relacións da dinastía triunfante con Portugal e con Inglaterra, que configuraban o máis desfavorable escenario para o desenvolvemento do comercio marítimo, o sector beneficiado foi sen discusión o eclesiástico. En concreto, a alta xerarquía no seu conxunto e de maneira moi especial o arcebispo de Santiago, erixido en cabeza incuestionable do señorío galego.

Nun segundo nivel da pirámide social, bo número de nobres de menor categoría, militantes do bando trastamarista e libres agora do obstáculo que para o seu ascenso representara a primacía da casa dos Castro, foron accedendo ao título condal ao longo do século xv, consolidaron e ampliaron dominios e aprestáronse para proceder, mesmo en violento debate entre eles e contra os demais, ao reparto máis copioso de xurisdicións que lles fose posible. Eran os Andrade, Mariñas, Moscoso, Osorio, Sarmiento, Soutomaior, Ulloa, etc. (Vasco da Ponte ofrece un amplo repertorio⁴), varios deles procedentes de fóra de Galicia.

En canto á gran masa popular labrega, esta só aflora na historia de maneira tanxencial, case exclusivamente como suxeito de contratos inmobiliarios rústicos, maiormente foros, de cuxa observación se poden deducir unhas condicións de vida aceptables, co acceso á terra garantido en calidade de arrendatarios (foreiros) e unhas rendas soportables.

---

⁴ Vasco da Ponte, *Nobiliario* (ed. M. C. Díaz y Díaz, J. García Oro et alii, *Recuento de las casas antiguas del Reino de Galicia*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1986).

5. GALICIA NO SÉCULO XV

En consecuencia, a Galicia de principios do século xv vaise resentir dunha situación de debilidade institucional, fragilidade económica nos sectores dependentes da exportación e, por tanto, larvada tensión social no mundo urbano, prefigurándose a inestabilidade e violencia que caracterizará a centuria entrante e rematará precipitando o país na dependencia política e na progresiva desnacionalización.

A vitoria dos Trastámara non só comportou un cambio dinástico e a conseguinte reordenación de poderes entre as elites aristocráticas, na que unhas casas nobiliarias se viron desprazadas por outras; tamén supuxo un cambio estrutural fondo, en marcado sentido refeudalizador. O camiño previamente andado cara á concentración das funcións públicas no Estado (é dicir, o que se pode interpretar como os primeiros pasos da evolución cara ao Estado Moderno) detívose e retrocedeu en beneficio do fraccionamento xurisdiccional señorial, deixando ademais marcada a impronta feudal con que no futuro se construíría ese Estado Moderno en España.

Isto afectou a Galicia de maneira particularmente intensa. A posición hexemónica sobre o conxunto do país da casa condal dos Castro (certamente en constante competencia co señorío arcebispal), moi próxima á Monarquía e cun efecto compactador ao redor do seu poder, deu paso a unha fragmentación extrema, un complexo mosaico xerarquizado sen un vértice comunmente recoñecido. Ningún dos poderes existentes (nin leigo nin eclesiástico) foi quen de asumir unha posición dirixente aceptada polos demais, capaz de vertebrar o reino e constituírse en factor de cohesión. A persistencia durante o século xv da figura do Adiantado do Reino de Galicia (en teoría un vicerrei) non suplirá esa carencia, máxime porque entón xa só se tratará dun mero título simbólico, incapaz de dotar os seus titulares (os Sarmento, señores de Ortigueira e Ribadavia) dunha posición preeminente sobre o resto da nobreza. A dicir de Vasco da Ponte será outro, o vello Pedro Álvarez Osorio ou de Cabreira, quen se beneficie dun especial recoñecemento por parte dos seus iguais, na súa calidade de decano da nobreza⁵, pero de natureza sinxelamente honorífica, sen disto derivar ningún efecto político.

Ademais, o feito de ningunha casa nobiliaria posuír un papel relevante como soporte da Monarquía en Galicia (comparable ao desenvolto no pasado por Fer-

⁵ Vasco da Ponte, op. cit., & 443, p. 253: «*que era lumbr e luz de los cavalleros de Galicia*».

nando Ruíz de Castro á beira de Pedro I) fai que agora esta se distancie efectivamente, non xa por trasladar a capitalidade ata Castela (cousa que xa acontecera ao deixar de ser León a capital do reino, en 1230), senón pola perda de influencia política da nobreza galega, o cal traerá graves consecuencias, por canto ningunha decisión adoptada polos monarcas dependerá da intervención desa nobreza, cuxa influencia nos asuntos do Estado pasou a ser insignificante.

Así, a Monarquía, que precisamente ao longo do século xv vai adoptando (con fortes obstáculos) formas estatais cada vez mellor definidas no camiño ao autoritarismo do Estado Moderno do Antigo Réxime, será o único elemento institucional que aos ollos dos cidadáns galegos se observe como factor dotado de capacidade unificadora e garantía de orde social fronte á complexidade xurisdiccional da sociedade, extremadamente fraccionada en señoríos leigos e eclesiásticos de variadas categorías, concellos urbanos dotados de autonomía e algunhas (escasas) áreas de reguengo. Pero a Monarquía, a través de oficiais enviados circunstancialmente con grandes poderes executivos (alcaldes e correxedores), actúa desde fóra do reino, sen identificación con el, seguindo pautas políticas adoptadas en función dos intereses da influente aristocracia castelá, preponderante no entorno rexio. No interior, os concellos aférranse á súa calidade de lexítimos representantes do monarca, sen que este simple argumento surta efecto disuasorio ante nobres e bispos, que tamén se consideran investidos da mesma representación, conforme o vertical ordenamento feudal vixente.

A situación que vimos de describir (modelo señorial moi fragmentado, perda de peso político do país no conxunto da Coroa, secundarización da nobreza fronte ao predominio episcopal e conxuntura de dificultades no sector comercial, coa natural repercusión sobre a burguesía urbana) determina os trazos máis sobresaíntes da dialéctica histórica do século xv.

6. O ASUNTO DA FALTA DE REPRESENTACIÓN EN CORTES

Tense resaltado a circunstancia de carecer o reino de Galicia de representación nas Cortes da Coroa, achacándolle en boa medida a causa da marxinação galega. Mais isto debe ser convenientemente matizado, contextualizándoo nas xustas coordenadas da época, é dicir, na particular ordenación constitucional do Estado feudal. Os principais titulares de xurisdición en Galicia, é dicir, a nobreza e o cle-

ro, si que tiñan asento nas Cortes. Polo contrario, non o tiñan os concellos, mais non por exclusión explícita (nin por causa do seu inferior rango estamental nin pola súa condición de galegos), senón porque tal representación estaba reservada ás cidades de reguengo, e as galegas eran de señorío (case todas episcopais), o cal excluía a institución municipal. Nas cidades galegas a máxima autoridade correspondía ao bispo respectivo; el era o directo intermediario coa Coroa.

Convén por certo reparar en que nesta situación non só se atopaba Galicia, senón tamén outros lugares, como o País Vasco, sen isto entenderse como agravio, pois nese caso precisamente a forza do seu ordenamento señorial (os seus *fueros*) facía superflua a concorrencia ás Cortes de Castela. O agravio para Galicia derivaba, non da circunstancia de non poderen asistir representantes *populares* das cidades, senón de non posuír Galicia un sistema fiscal propio, e de ser precisamente nas Cortes onde se repartían as contías tributarias que correspondía pagar ás cidades galegas, o cal se facía sen a intervención fiscalizadora de representantes dos concellos. Así, as cidades galegas debían soportar unhas cargas sistematicamente consideradas desproporcionadas, ante o que só cabía a protesta e a insumisión fiscal (bastante recorrida, na forma de grandes morosidades ou negativa expresa) e a protesta.

En varios documentos do século xv repítense as queixas municipais, presentadas polo Concello de Ourense sucesivamente os anos 1454, 1455, 1456 e 1459⁶, rexeitando o inxusto sistema de seren as demais cidades reguengas da Coroa de Castela as que decidan a distribución dos *pedidos* rexios, acusándoas dunha perversa sobrecarga das galegas en alivio delas mesmas⁷, chegando a negarse ao pago en tanto tal circunstancia non se corrixisse⁸. Seguramente tan estraña situación se explicará polo feito de o espazo galego-leonés ter constituído desde moi vello un mesmo marco político, herdeiro do antigo reino de Galicia, mais non deixa de

⁶ AHPOu, *Libro de Acordos do Concello*, Lib. IV, fols. 103-104, 163v-164v, 187v-189, Lib. VI, fols. 76-77v. Vid. A. López Carreira (1993), "Galicia ante a administración monárquica no século xv", *Historia da Administración pública*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.

⁷ «A dita conta foy e he contra nos moy agraveatoria» (doc. de 1455); «o dito regno de Galisia e çibdades foron e son muy agraviadas» (doc. de 1459); «as outras çidades (...) comarçanas con este reyno de Gallisia (...) descarregan asy ennos ditos repartimentos et carregan sobre nos» (doc. de 1456); «foy feito o abto a fin de descargar as outras çidades (...) dos reynos de Castilla e de Lion e cargar sobre nos e sobrela prove Galisia», do que deriva a «destruiçion das ditas çibdades e do dyto regno de Gallisia» (doc. de 1459).

⁸ «Devemos sobreseer en elo» (doc. de 1459).

ser interesante comprobar que agora se demanda, cando menos, a intervención de Santiago «como cabeza do dito reyno de Gallisia»⁹.

7. UNHA CONXUNTURA ECONÓMICA RECESIVA

A reclamación, mesmo resistencia, das cidades galegas a satisfaceren uns impostos calculados desa maneira cobraría maior vigor nas datas en que se redactan os referidos documentos, ou sexa, a mediados do século xv, en sintonía coa fragilidade da emerxente economía do capitalismo comercial. Deixando á parte as actividades económicas de subsistencia propias do mundo agrario, que daquela representaba unha proporción moi elevada do produto interior, o maior dinamismo producíase nun tecido produtivo e comercial orientado cara á exportación a longa distancia de viño e peixe. Se as actividades relacionadas coa pesca limitaban os seus efectos á franxa costeira, en cambio o sector vitivinícola penetraba desde as poboacións mercantís costeiras ata as interiores produtoras das comarcas da Ulla e do Ribeiro, estimulando o desenvolvemento, por exemplo, da vila de Ribadavia ou da cidade de Ourense. Mais a súa viabilidade radicaba na posibilidade de manter activos os circuitos de exportación marítima dirixidos cara ao norte (Inglaterra e Flandres) e cara ao sur (cidades mediterráneas).

Desde a fase particularmente axitada da segunda metade do século xiv, a Castela trastamarista estreitou a alianza con Francia, e ambos reinos cerraron filas en torno ao papado de Aviñón, en contra doutra alianza internacional, a anglo-portuguesa, obediente á dirección relixiosa do papa de Roma. Aínda que a participación directa dos reinos peninsulares na Guerra dos Cen Anos (activa ata 1453) concluía en 1387, a tensión e mesmo o eventual enfrontamento armado de Castela contra Portugal e Inglaterra foi constante ao longo de todo o século xv (máis alá aínda do final da guerra), con intervalos de alivios inestables.

Nesas condicións, o tráfico marítimo galego só se puido desenvolver en medio de dificultades, que semellan ter afectado negativamente a fráxil economía urbana exportadora na segunda metade desa centuria. Iso é o que se percibe no ritmo do tráfico, tanto con destino a Inglaterra como ao Mediterráneo (o cal debía percorrer toda a costa portuguesa), cuxa intensidade se reduce a partir desas

---

⁹ Doc. de 1456.

décadas centrais¹⁰, factor que cómpre ter ben presente á hora de focalizar a moi intensa conflitividade do período, en particular o movemento das Irmandades, de natureza preponderantemente urbana.

8. MOVEMENTOS URBANOS

Os movementos urbanos constitúen seguramente o elemento máis característico da dialéctica sociopolítica do período; en todo caso, un dos máis importantes e desde logo o máis rechamante para o simple observador ou incluso para os historiadores. Constitúen unha constante (recidiva) do século xv e abranguen, particularizadamente ou en conxunto sincronizado, toda a xeografía física e social do reino.

Podemos agrupalos en dous momentos sucesivos: unha serie de movementos locais que se van producindo en zonas determinadas durante a primeira metade do século, seguidos da gran explosión revolucionaria irmandiña de 1467, que contemplada en perspectiva representa a culminación de todo o anterior (nalgún caso a conexión co movemento precedente é directa) e punto de inflexión na historia do país.

En todos eles identificamos un común denominador: unha elite cidadá, posesora do poder urbano por medio do concello, choca frontalmente co señorío feudal, xeralmente episcopal, en demanda do reguengo, ou sexa, da eliminación do poder intermediario dos señores e a concentración da xurisdición política en mans do concello e en nome e representación do rei. Un grupo social de orixe moi heteroxénea e incluso distinto encadramento estamental, pero con roles económicos semellantes ou, polo menos, con nexos abundantes, con intereses políticos coincidentes e incluso con lazos familiares interestamentais entre eles. Estaría conformado por unha burguesía comercial, artesanal (sobre todo xastres) e profesional (notarios) acomodada, así como tamén pola fidalguía moradora nas cidades e por boa parte do clero, en especial os membros dos cabidos catedralicios, en competencia cos bispos nunha época en que están en pleno debate as respectivas concepcións conciliarista e monarquista da Igrexa. No enfrontamento cos señores este sector logrará mobilizar ao seu favor a boa parte dos sectores

¹⁰ Fonte: E. Ferreira Priegue (1988), *Galicia en el comercio marítimo medieval*, A Coruña, Fundación Barrié de la Maza, pp. 710 ss.

populares, en especial durante o movemento irmandiño, que se estendeu polo ámbito rural.

Tal é o panorama que vemos na revolta de Lugo contra o bispo Pedro López de Aguiar, coa familia Cego e, por tanto, con María Castaña nos postos de dirección; ou no levantamento de Ourense contra o bispo Francisco Afonso en 1419, afogado no Pozo Meimón; ou na denominada 1ª Guerra Irmandiña, en 1431, un amplo levantamento que afectou toda a Mariña con abondosa implicación labrega, con epicentros en Ferrol, Pontedeume e Vilalba (señorío dos Andrade), cun famoso fidalgo e membro do concello ferrolán á cabeza, Roi Xordo, ocasión na que expresamente se solicita ao monarca (Xoán II) a revogación da recente concesión señorial da vila e se chega á ocupación e derrocamento de fortalezas e, por fin, ao adverso combate campal; ou no longo contencioso sostido polo Concello de Ourense contra o bispo frei Pedro de Silva durante os anos 1455-1456 polo control das fortalezas da cidade¹¹, en poder do bispo e que os cidadáns acaban tomando pola forza das armas; ou noutros casos menos coñecidos.

Desde esta perspectiva de medio prazo o movemento das Irmandades, que se desencadea na súa fase activa en 1467, pode ser contemplado como culminación de todos eses precedentes e incluso dun esforzo máis delongado aínda dos cidadáns por acadaren a autonomía xurisdiccional, que nos faría remontar, agora no longo prazo, ata os levantamentos comunais do século XII contra Xelmírez en Compostela, organizados tamén en irmandades.

Para enfocar con precisión os acontecementos que agora nos ocupan non nos pode pasar desapercibida a indicada conxuntura económica en que se contextualizan. O resultado conxunto de todos os factores en acción adquire relevancia dabondo como para permitirnos datar nesa segunda metade do século XV un significativo cambio de fase histórica: o período máis próspero do tráfico marítimo semella inflexionar a mediados de século, para precipitarse nunha recesión da que o sector protocapitalista galego xa non se recupera. Nese clima de dificultades, a sensibilidade da burguesía urbana, segundo se percibe en diferentes testemuños documentais, ía adubando o campo propicio para unha resposta de grandes proporcións.

---

¹¹ A. López Carreira (1998), *O pleito das fortalezas da cidade de Ourense (1455-1456)*, Ourense, *Boletín Auriense*, Anexo 22.

9. A REVOLUCIÓN IRMANDIÑA

A rebeldía dun amplo sector señorial (en Galicia e en Castela) contra Henrique IV en 1465 ofreceu as condicións axeitadas e precipitou a revolución. A xeneralidade da nobreza e do episcopado castelán e galego opúñase á política de concentración monárquica do poder, optando por desencadear un golpe de Estado. A *farsa* na que o monarca foi simbolicamente destronado (en efixie) e entronizado o candidato aristocrático desatou a guerra civil.

As cidades galegas reaccionaron constituíndo irmandades en apoio do monarca lexítimo. Ante a inusitada solidez desta organización popular (integrada maioritariamente por xentes do terceiro estamento), nobres e bispos galegos retrocederon. Desde a primavera de 1467 as fortalezas, icona e soporte do poder señorial, foron ocupadas e derrocadas. A Irmandade urbana dominou Galicia entre 1467 e 1469. Neutralizados ou exiliados os señores (Fonseca e Pedro Álvarez de Soutomaior –modelos de cadanseu sector– procuraron refuxio en Portugal; o *vello* conde de Lemos en Ponferrada), o movemento adquiría pleno carácter revolucionario. Mais absteñámonos de interpretar este concepto como se dun movemento insurreccional se tratase; a legalidade estaba de parte da Irmandade.

Porén, en 1468 Henrique IV víase forzado a establecer coa rebelde aristocracia castelá un pacto moi lesivo e degradante, en virtude do cal privaba da herdanza da coroa a súa filla Xoana (negando a paternidade) en beneficio da candidata dos señores, a súa propia medio irmá Isabel. Ao mesmo tempo, o pacto despoxabía a Irmandade do seu argumento de defensa da lexitimidade, provocaba a división interna (coa desafección da fidalguía) e fortalecía o bando señorial, que se aprestou para recuperar o perdido. En 1469 Pedro Álvarez, Fonseca, Pedro Osorio e os demais señores retornaban militarmente e restablecían o seu poder.

A conclusión da experiencia irmandiña tivo importantes consecuencias, acelerando tendencias socioculturais perceptibles desde tempo atrás.

En primeiro lugar, frustrando definitivamente as pretensións políticas de autonomía municipal da burguesía urbana, xustamente no momento (no paso do medievo á modernidade renacentista) en que o capitalismo comercial despuntaba con forza en Europa, aprestándose a unha primeira mundialización dos circuítos económicos, cando se botaban os alicerces do inminente dominio dos sectores

comerciais norte-italianos, flamengos e ingleses. O intento de erixirse en grupo dirixente nas cidades galegas fracasara, en paralelo ao aumento das dificultades do comercio exterior, axiña agrandadas desde o momento, moi próximo, en que se produza o despregamento da Reforma protestante e se agrave tamén o enfrontamento entre Castela e Portugal polo dominio das rutas oceánicas. A parálise do comercio exportador e a clausura das tradicionais vías atlánticas (Galicia ficará excluída do tráfico colonial) encamiñará a economía galega cara a unha ruralización que marcará a tónica de todo o Antigo Réxime¹² e boa parte da época contemporánea.

En contrapartida, o señorío restablecerá o seu poder, certamente nunhas condicións de aguda competencia interna non resolta ata un par de décadas despois, nun proceso que traerá consigo o reacomodo xeral do país nun marco político diferente.

10. NOVA CRISE DA NOBREZA GALEGA

Aínda que o protagonista reconecido do vitorioso retorno aristocrático foi un conde, o de Soutomaior (polo menos iso é o que nos transmite Vasco da Ponte¹³), o futuro non se vai decantar en favor da nobreza. A hexemonía episcopal tiña longa tradición en Galicia e reforzárase co triunfo trastamarista a finais do século XIV. O episcopado constituía un bloque moi compacto e ocupaba unha posición clave no deseño político emprendido polos Reis Católicos a finais do XV. A nobreza, en cambio, envólvese nunha conflictividade interna que durante as décadas dos setenta e oitenta sume todo o país nun caos de violencia. Ademais, na guerra sucesoria pola coroa de Castela parte da nobreza galega apoiou a causa perdedora (a de Xoana, a filla de Henrique IV, desposada co rei de Portugal, Afonso V), concretamente o conde de Soutomaior (e de Caminha), selándose así a súa absoluta perda de influencia na nova Monarquía.

Os famosos episodios de resistencia nobiliaria contra os lesivos designios dos Reis Católicos protagonizados polo citado conde de Soutomaior, polos dous su-

---

¹² Nos comezos da Idade Moderna os portos galegos son empregados como prazas de carga e descarga polos navíos portugueses en ruta ao Brasil (Amândio J. Morais Barros, “O Norte de Portugal e Galicia nos negocios atlánticos (finais da Idade Media e século XVI)”, *O Condado de Lemos na Idade Media*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 2008, pp. 153-193).

¹³ Vasco da Ponte, op. cit.

cesivos condes de Lemos (Pedro Álvarez Osorio e Rodrigo Henríquez) e polo mariscal Pedro Pardo de Cela representan a definitiva crise da nobreza condal galega. E non foron os únicos casos de desafección aos reis, a teor da afirmación de Vasco da Ponte de que a execución do mariscal en 1483 puxo medo en toda a nobreza galega¹⁴, e do testemuño do cronista Hernando del Pulgar de que en 1486 os enviados dos reis ordenaron a perentoria expatriación dunha elevada cantidade de nobres galegos¹⁵. Un conxunto de medidas que se compendian na famosa frase de Gerónimo Zurita referida á *doma* de Galicia¹⁶ (escusemos o da *castración*, que non é cousa del), e na non menos contundente de Vasco da Ponte asegurando que «el rey Católico sujuzgó a Galiçia»¹⁷.

O estamento da nobreza, por tanto, foi relegado a unha situación socialmente secundaria e encaixou unha sensible perda de influencia política, sempre ao servizo da Monarquía e sempre absentista cando acadaba cargos políticos importantes. Polo contrario, van ser casas procedentes de fóra de Galicia algunhas das que ocupen aquí un lugar preponderante, por exemplo os Pimentel de Benavente, íntimos colaboradores dos reis.

11. CONFIRMACIÓN DA HEXEMONÍA EPISCOPAL

En consecuencia, dentro de Galicia foi a Igrexa quen sen alzou co triunfo, corroborando a súa indiscutible posición no cumio económico e político do reino. Un reino xa moi erosionado na súa capacidade de desenvolvemento autónomo polas condicións que a presente estrutura social comportaba.

O episcopado era maioritariamente de procedencia non galega e a súa preeminencia amparábase na estreita cooperación co poder monárquico (co máis feudalizante, desde logo), que precisamente nesas datas finais do século xv e principios do xvi foi adoptando un carácter marcadamente autoritario. Todos os bispos en xeral, e sobre todo os Fonseca (que acaparan tres xeracións sucesivas de arcebispos composteláns e un bispo de Ourense), son os auténticos representantes da monarquía castelá en Galicia. O cronista Gerónimo Zurita deixa constancia expresa

¹⁴ «Y todos los señores se reçelaban» (ibid., & 443, p. 253).

¹⁵ Hernando del Pulgar, *Crónica de los señores reyes católicos don Fernando y doña Isabel*, Valladolid, 1565 (a obra foi redactada no mesmo momento dos acontecementos), 3ª Parte, Cap. LXVI.

¹⁶ G. Zurita, *Anales de la Corona de Aragón*, Zaragoza, 1562-1580, Lib. xx, Cap. LXIX.

¹⁷ Vasco da Ponte, op. cit., & 10, p. 108.

de ter sido grazas á acción de Fonseca como os reis se fixeron «señores de aquel Reino [de Galicia]»¹⁸.

12. CENTRALIZACIÓN DO MONACATO E PERDA DA AUTONOMÍA MUNICIPAL

Os sectores sociais máis arraigados no país tamén verán recortada a súa capacidade política. Dentro da propia Igrexa compróbase un carácter máis nacional nos órganos corporativos, cabidos e mosteiros. Mais a sorte que o Estado Moderno deparou ao monacato galego preséntase baixo o eufemismo de *reforma*, xustificada esta vez (a anterior remonta á cluniacense dos séculos XI-XII, pola que se puxo fin ao monacato familiar) nunha suposta decadencia, económica e moral, que se soluciona concentrando os mosteiros galegos e poñéndoos baixo a obediencia das congregacións castelás.

Está por valorar a medida en que os cabidos catedralicios (contrapeso á autoridade dos bispos nas respectivas catedrais e dióceses) resultaron prexudicados pola súa colaboración co movemento irmandiño, o cal nos consta documentadamente, circunstancia que probablemente se sumou fatalmente á derrota das teses conciliaristas esgrimidas contra o monarquismo papal (e consecuentemente contra o episcopal) tras o Concilio de Basilea, ao que por certo asistiu frei Xoán de Torquemada (tío do tristemente célebre Inquisidor Xeral), bispo absentista de Ourense, firme defensor da autoridade papal¹⁹.

En todo caso, a substitución do idioma galego polo castelán na documentación monástica e capitular verificase en sincronía coas pautas xerais observables no conxunto da sociedade galega, é dicir, a partir dos dous últimos decenios do século XV, se ben tamén se comproba a notable persistencia do idioma do país nos contratos particulares realizados polos cabidos. Na documentación da catedral de Ourense o uso do galego —cedendo paso paulatinamente ao castelán— alóngase

---

¹⁸ G. Zurita, op. cit., Lib. XX, Cap. XLVI.

¹⁹ Autor dun tratado contra os hussitas checos (*De corpore Christi*), asistiu aos Concilios de Constanza (1414-1418) e de Basilea (1431), apoiando as condenas de Wicliff e Jan Hus, e defendendo a supremacía da autoridade papal (L. Muñoz de la Cueva, *Noticias históricas de la S.I.C. de Ourense*, Madrid, 1726, pp. 267-270; H. Flórez, *España Sagrada*, Madrid, 1789, pp. 152-153), todo o cal lle valeu ser incluído entre os *Claros varones de Castilla* por Hernando del Pulgar (ed. Toledo, 1486).

durante todo o primeiro terzo do século XVI²⁰, varias décadas máis –cómpre observalo– que nos concellos.

A análise da situación sociolingüística deste período de transformacións, no tránsito da Idade Media á Moderna, e en concreto as dúas décadas finais do século XV, presta gran auxilio á historia. Aínda que os concellos urbanos, na súa loita contra o señorío, apoiaron a causa do reforzamento monárquico (dunha monarquía asentada xa lonxe do país) e inicialmente as Irmandades galegas se integraban en estruturas comúns a outros reinos da Coroa (no século XIV existiu unha Irmandade común dos reinos de Galicia e León –pois ese era daquela aínda o marco político natural, herdado da antiga Gallaecia– e a Irmandade Xeral do século XV estivo nun principio coordinada coas de León e Castela, asistindo á xunta celebrada en Medina del Campo), porén, a documentación municipal do século XV, a das Irmandades e mesmo a de delegacións das cidades ante os monarcas redáctase en galego ata os anos oitenta. Significativamente, o castelán impónese neses ámbitos xusto cando a nova monarquía domina Galicia. Na redacción das ordenanzas da confraría dos cambiadores de Santiago, mándase non usar ningunha outra lingua «salvo nosa lyngoage galega ou castellana», onde, en contraste co que viramos cen anos antes, agora semella establecerse xa un bilingüismo oficial²¹.

O cambio obrado nesa altura pódese atribuír tecnicamente á coñecida centralización das titulacións notariais en Castela²² e á monopolización dos máis elevados postos da administración (por exemplo na Audiencia de Galicia) por parte de funcionarios casteláns²³, ademais de á procedencia foránea dos altos cargos da Igrexa, e efectivamente percíbese o efecto do recambio xeracional dos notarios e escribáns no uso do idioma, así como unha patética incorrección lingüística en moitos deles nesa época, mais é precisa tamén unha explicación sociopolítica dun fenómeno de tal magnitude na marcha dunha sociedade que contemple as condicións necesarias para que tal novidade fose aceptada.

²⁰ E. Duro Peña (1973), *Catálogo de los documentos privados en pergamino del Archivo de la Catedral de Orense (888-1554)*, Ourense, Deputación Provincial.

²¹ H. Monteagudo, op. cit., p. 121.

²² X. Ferro Couselo (1958), “Como e por qué os escribanos deixaron de empregar o galego”, *Homenaxe a Ramón Otero Pedrayo*, Vigo, Galaxia, pp. 251-253.

²³ O padre Sarmiento atribuíu a este feito o progresivo abandono do idioma do país (Fr. M. Sarmiento, “Elementos etimológicos según el método de Euclides”, Madrid, 1766 (ed. Julián Paz, “Escritos filológicos del padre Sarmiento”, *BRAE* 18 [1931], pp. 118-135).

As catas realizadas nalgún concello ben documentado permítennos constatar nesa época (e sen dúbida como corolario do fracaso do movemento irmandiño) un dobre proceso sincronizado de afdalgamento dos concellos e de perda de autonomía municipal. Vellas familias da fidalguía urbana acceden aos cargos de *xustizas e rexedores*²⁴, ao tempo que comerciantes acomodados ascenden ao nivel baixo do estamento nobiliario. Os cargos perpetúanse en certas familias mediante a patrimonialización dos oficios municipais, e uns e outros se acomodan nun modo de vida rendista na órbita da Igrexa. Por outro lado, establécese un maior control por parte da monarquía en detrimento da pasada autonomía cidadá, mediante a sistematización da figura do *correxedor*, procedente de fóra do país. A castelanización das elites urbanas estaba en marcha, por máis que sexa notorio que a fidalguía autóctona conservará durante séculos o galego como idioma de relación oral.

O carácter rendista desta fidalguía, subsidiaria da Igrexa como foreira, e subforista ela á súa vez con relación ao traballador directo, unido á súa insignificancia política máis alá da limitada capacidade de administración interna a través dos concellos e da Xunta do Reino (un organismo consultivo, sen capacidade decisoria), fixo dela unha clase acomodada na posición intermediaria, tanto no económico como no político, propensa a integrarse no aparato funcional dependente, incapaz de asumir un proxecto nacional autónomo.

13. CONCLUSIÓN: GALICIA CARA Á IDADE MODERNA

Este era o panorama sociopolítico con que Galicia se asomaba a unha nova época que virá caracterizada polo desenvolvemento do capitalismo comercial, a hexemonía das grandes casas da oligarquía aristocrática e o reforzamento e centralización do poder monárquico do Estado Moderno. Desprovisto dun sector social forte, coherente e enraizado no país, o reino de Galicia dispúñase a percorrer os séculos vindeiros en condicións económicas de subsistencia rural e de estancamento comercial e artesanal, e de incapacidade política tanto para tomar decisións soberanas no interior como para intervir no conxunto da Monarquía; unha fatal «desorganización do Reino de Galicia no seu propio territorio e exclusión

---

²⁴ A. López Carreira (1998), *A cidade de Ourense no século XV*, Ourense, Deputación Provincial, p. 332.

dos organismos representativos»²⁵. Todo isto ten o seu paralelo na coñecida atonía literaria e na agrafía do idioma, condenado á correspondente subalternidade de lingua oral B.

Por iso, cando a partir de finais do século XVIII se inicie en Europa o movemento de transformacións sociais que resumimos baixo as epígrafes de Ilustración e de Revolución Industrial, Galicia non contará cos resortes sociais e culturais precisos para acometer os cambios profundos que demandaban os novos tempos; e desde entón non cesará de facerse cada vez máis patente o atraso relativo con que chegou aos nosos días.

---

²⁵ Emilio González López (1980), *La Galicia de los Austrias*, A Coruña, Fundación Barrié de la Maza, t. 1, p. 139.

**A LINGUA PORTUGUESA
NA FIN DA IDADE MEDIA**

JUAN M. CARRASCO GONZÁLEZ

Universidad de Extremadura

Na fin da Idade Media, a lingua portuguesa chega a un momento determinante da súa diacronía tanto desde un punto de vista externo, como na propia evolución lingüística. Por un lado, vai constituírse entón o que a lingüística brasileira denominaba o “portugués común”, a propósito da ben coñecida proposta da romanística francesa, que vén sendo adoptada tamén máis modernamente por algúns especialistas portugueses como Ivo Castro. Por outro lado, a rápida evolución da lingua e a non menos rápida difusión das formas innovadoras desde o centro político e lingüístico do país van configurar un portugués novo, ben diferenciado xa das vellas formas galaico-portuguesas do Norte, e moi próximo das características modernas da lingua. De feito, non houbo nunca, nin antes nin despois, un período de maior actividade evolutiva na historia do portugués. E aínda debemos referir outro elemento relevante para o devir da lingua neste período: vai comezar entón a intervención de gramáticos, poetas e outros humanistas na análise, reflexión, apoloxía e ennobrecemento do idioma patrio.

A idea dun portugués común foi establecida para expresar que o portugués deste período sería o resultado da conxunción ou síntese das diferentes variedades faladas no país, que basicamente serían as meridionais (máis caracterizadas canto máis ao sur) e as setentrionais de tipo interamnense. Serafim da Silva Neto, baseándose na distribución dialectal moderna que mostraba o Inquérito Lingüístico de Boléo (máis concretamente en Boléo 1951), chega á conclusión de que este portugués común nacería na rexión centro-meridional, entre os ríos Texo e Mondego. Alí houbo feliz xuntanza dos trazos característicos do norte e do sur que despois difundiría Lisboa por todo o país:

Por isso, ainda que, como se vai ver, cristalizado em Lisboa, o *português comum* não representa o tipo lingüístico de uma determinada região. Pelo contrário, ele é, realmente, uma média, a consequência de uma nivelção lingüística provocada pelos factos históricos (Silva Neto 1986: 380).

Esta exposición da creación dun novo estándar lingüístico é basicamente irrefutable e non perdeu aínda toda a vixencia entre a moderna comunidade científica. Máis discutible é a explicación dos elementos de síntese que conformaron a lingua común. Segundo Silva Neto, a unha lingua do norte transportada ao sur coa Reconquista, xuntábase a lingua románica dos mozárabes, máis conservadora, que se mantiña aínda viva no momento da incorporación ao reino dos territorios meridionais. Reproduce aquí unha teoría que tiña elaborado o romanista alemán Harri Meier en 1943: os pobos mozárabes da península Ibérica non só conservaron a súa lingua como “contribuíram activamente para a transformación dos idiomas vindos do norte e para a formación das línguas literarias e dialetos hodiernos de España e Portugal” (Meier 1943: 20). Mais Silva Neto non deixa de advertir que o elemento mozárabe no portugués común e moderno é moito máis importante que noutras variedades peninsulares, como o castelán, porque Lisboa, o centro irradiador da norma, sitúase no sur e conseguintemente acollía mellor as variedades de tipo mozarábico por ser propias.

Se a estas hipóteses engadimos outras ideas sobre a historia da lingua que mantiñan algúns especialistas portugueses da primeira metade do século xx, de tal modo que Portugal e portugués eran realidades diferenciadas de Galicia e do galego xa dende moito antes do nacemento do reino, como defenderon o citado Paiva Boléo ou o venerable polígrafo Leite de Vasconcelos (*apud* Silva Neto 1986: 381), non nos pode estrañar que esta nova teoría de base mozarábica encontrase acollemento fácil en Portugal: o portugués non sería unha evolución autónoma a partir da lingua da antiga Gallaecia, ou do chamado galaico-portugués, senón unha conxunción entre a variedade interamnense do galaico-portugués e outra variedade igualmente autóctona, a variedade mozárabe meridional. O portugués común, polo tanto, viña a ser o resultado da evolución dos falares latinos que en todo Portugal se mantiveron ata a fin da Idade Media: “O grupo lingüístico portugués continua, apesar das vicissitudes da história e dos ininteruptos movementos populacionais, as sucessivas formas porque foram passando os falares latinos que lá se constituíram desde os inícios da colonização romana” (Silva Neto 1986: 382).

Posteriormente novos estudos completan os primeiros traballos sobre o mozárabe portugués de Leite de Vasconcelos (1908). Así, Herculano de Carvalho (1984b), a partir da toponimia, eleva toda a zona de influencia mozárabe ata o

río Mondego, con algúns exemplos incluso máis ao norte dese río. Este traballo reverdeceu a posible influencia mozarabe no portugués, aínda que o autor non participase de todo nas teorías “mozarabistas” da lingua común: “Partindo certamente de Coimbra, definitivamente conquistada em 1064, a «portugalização» lingüística terá feito desaparecer rapidamente essas formas idiomáticas primitivas, de que apenas escassos vestígios se conservam na toponímia, a bem pequena distância aliás do foco inovador” (Carvalho 1984b: 168). Para Herculano de Carvalho, o foco innovador da lingua portuguesa pasou non tanto ao sur do país como ao centro, é dicir, á rexión de Coimbra polo menos ata acabar definitivamente a reconquista. Aínda hoxe a dialectoloxía parece revelar, no léxico utilizado no norte de Portugal, unha continuidade con Galicia:

D’une façon générale, nous pourrions dire que les affinités que nous constatons entre la bande septentrionale portugaise et la zone galicienne limitrophe ne sont autre chose que la conséquence des affinités fondamentales qui ont fait du galicien et du portugais une seule e même langue, bien qu’elle soit séparée aujourd’hui en deux branches assez différentes (Carvalho 1984a: 118).

A partir de aí, Herculano de Carvalho observa varios focos de irradiación de formas exclusivamente lusitanas: Porto, a Beira Baixa, etc. Entre eles, destaca Coimbra, que “constitue un important centre d’irradiation linguistique” (idem: 120).

Traballos máis recentes aínda insisten, polo menos de forma alusiva e marxinal, nunha determinada influencia mozarábica sobre o territorio central de Portugal, aquel que viría a dirixir a futura deriva innovadora do portugués da fin da Idade Media. Así, Maria Luísa Seabra Marques de Azevedo, na súa tese de doutoramento titulada *Toponímia moçárabe no antigo condado conimbricense*, advertindo que non houbo nunca completo despoboamento ao sur do Douro, afirma o seguinte:

A expresión “(re)povoar” deve, portanto, ser entendida como o enquadramento numa nova organización político-administrativa de uma população numerosa mas desorganizada e algo dispersa a que, em alguns casos, se vinham juntar elementos provenientes de outras zonas. Esclarecida a verdadeira significación do “(re)povoamento” da zona noroeste do futuro Portugal que, de início, se julgou “ermada” pelas convulsões da invasión e da Reconquista, deve entender-se de modo semelhante, *mutatis mutandis*, o proceso de reordenamento do Centro e do Sul do novo país que, entretanto, se tinha constituído.

Com o repovoamento relaciona-se o problema fulcral da formação de uma língua nacional portuguesa, a sul do primitivo espaço galego-português. Os mais recentes estudos sobre esse tema apontam para a importância da região Centro do país no caldeamento dos traços regionais de falantes do Norte, do Sul e do Centro, entre os quais se contavam moçárabes. É que, ao contrário do que inicialmente se pensou, não houve deslocação de “povoadores” apenas no sentido Norte-Sul, mas em vários sentidos, incluindo o inverso. Como se verá seguidamente, este facto é em larga medida atestado por alguns estudos toponímicos (Azevedo 2005: 65).

Unha vez máis, tamén aquí nos atopamos coa relación entre constitución da lingua portuguesa e da nacionalidade unidas dun modo máis que tanxencial e establecida nun tempo remoto e previo ao nacemento do reino. Neste caso, a rexión innovadora do centro ponse en relación co denominado Condado Conimbricense, un territorio fundamentalmente moçárabe previo ao Condado Portucalense, gobernado por delegación de Fernando o Magno como un verdadeiro reino independente por Sisnando Davides, que participou na reconquista de Coimbra em 1064 e que a repoboa “com gentes vindas do Sul, mouros e moçárabes” (Azevedo 2005: 90):

Governador do primeiro distrito moçárabe, que se libertou do jugo muçulmano e se organizou e dilatou com os recursos próprios em território afastado dos centros de influência galega e domínio leonês, mas onde o jugo sarraceno nunca foi continuado nem se perdera a esperança do resgate definitivo, Sisnando aparece-nos como o precursor e o condado de Coimbra como o germe primeiro da independência e da formação da nacionalidade (Azevedo 2005: 94).

Jaime Ferreira da Silva e Paulo Osório falan dunha rexión “lusitano-moçárabe” na constitución do português na fin da Idade Media, o que resulta ser unha afirmación esquivada e dubidosa –non se sabe se lingüística, histórico-social ou ambas ao mesmo tempo:

É este prestígio da norma lingüística situada no eixo de Lisboa-Coimbra que explica o desaparecimento do [ʃ] e do [ʒ] de articulação ápico-alveolar, típica do português do Norte (e do castelhano), em favor do sêseio (ou seja, da articulação predorsodental destas sibilantes, como [s], [z]), típico do Sul. Com efeito, desde 1128, o afastamento político entre a Galiza e o Condado Portucalense (constituído, em 1096, pela fusão de

dois condados, o de Portucale –entre os rios Minho e Douro, portanto abrangendo o Sul da Galiza e Trás-os-Montes– e de Coimbra, entre o Douro e o Mondego) é um facto motivador de conseqüências linguísticas. Este processo acelerou-se com a independência de Portugal, em 1139 (quando Afonso Henriques terá sido aclamado rei pelos soldados) ou em 1143 (com o reconhecimento deste facto por seu primo Afonso VII, imperador de Leão e Castela) e com a transferência gradual do centro do novo reino, do Norte (de Guimarães, no Minho) para o Sul, primeiro para Coimbra, já no tempo deste monarca, depois para Lisboa, ambas em plena zona lusitano-mozárabe (Silva e Osório 2008: 62).

Unhas variedades que supostamente recibiron a influencia dun forte substrato mozárabe, na rexión central e meridional de Portugal, serían, polo tanto, as responsables polas numerosas innovacións que sufriu o portugués na fin da Idade Media e pola constitución do chamado “portugués común”. Sexa ou non por motivo da influencia mozárabe, a parte central de Portugal, e máis concretamente o centro interior, parece configurarse como un antigo centro innovador que estendería algúns dos cambios característicos do portugués ao sur do país. Aínda na actualidade é fácil de observar solucións conservadoras no norte e nunha faixa litoral que se estende ata a rexión de Lisboa e Setúbal, por un lado, e solucións innovadoras no sur, no centro interior e tamén parcialmente no nordeste, en Trás-os-Montes. Así foi particularmente estudado, por exemplo, por Lindley Cintra, quen non relaciona isto co substrato mozárabe, senón coa repoboación: “L’aire de conservation coincide d’une façon assez parfaite avec la région de population ancienne et stable; celle des innovations, avec la région repeuplée pendant le XIIe et le XIIIe siècles” (Cintra, 1983a, 101-102). E conclúe coas seguintes palabras:

Il me semble devoir conclure que ce qui est surtout à retenir, pour la définition de la structure linguistique du territoire portugais, c’est l’existence d’une opposition entre deux régions assez bien définies de ce territoire: le nord-ouest et l’ouest (jusqu’au Tage ou jusqu’au Sado); le nord-est, l’est et le sud. Des innovations peuvent en principe surgir d’un côté ou de l’autre de la zone-frontière, quoiqu’elles paraissent plus fréquentes dans l’est et dans le sud, que dans le nord ou dans l’ouest. Elles s’arrêtent en arrivant à cette zone, comme devant un fossé difficile à franchir (Cintra, 1983a, 104-105).

A hipótese dunha influencia de substrato mozárabe nesta rexión presenta graves dificultades de superar, na miña opinión, por razóns de cronoloxía, distribu-

ción xeográfica e características dos trazos lingüísticos documentados. Coimbra e toda a súa rexión de influencia eran, sen dúbida, unha zona de gran presenza mozárabe no momento da súa reconquista a mediados do século XI, pero a forte presión de almohades e almorábides fixo que as poboacións mozárabes, polo menos nunha porcentaxe apreciable, desaparecesen algo máis tarde, no momento da reconquista dos territorios máis ao sur. Pois ben, os supostos restos de influencia mozárabe no portugués moderno non se encontran na rexión de Coimbra, senón na parte máis meridional do país, especialmente no Algarve. Nos outros territorios, a presenza queda exclusivamente relegada á toponimia –ben barallada, por outro lado, con topónimos árabes e galego-portugueses.

Antes de ver os trazos lingüísticos atribuídos á influencia mozárabe, convén advertir que moi pouco, case nada, sabemos do mozárabe falado no que sería máis tarde territorio portugués. Aquí só contamos coa toponimia. A documentación antiga, constituída case exclusivamente polas *hardjas* de poetas musulmáns e xudeus, procede doutras rexións peninsulares. É moi escaso o coñecemento que temos das variedades románicas faladas nos reinos de taifas e por ese motivo Ivo Castro afirma que apenas podemos caracterizalas pola negativa, por aquilo que non posúen do que teñen as outras linguas románicas peninsulares (non perderon o “F-” inicial como en castelán, non perderon “-N-” e “-L-” intervocálicos como en galego-portugués, etc.):

É sem dúbida falseadora, por ignorar as compartimentacións regionais anteriores ao séc. VIII, a caracterización do moçárabe como uma única língua. Os traços que se lhe atribuem talvez não coexistissem em nenhuma daquelas compartimentações e são, quase sempre, traços que opõem o moçárabe aos romances do norte. Daí, a sua caracterização pela negativa (Castro, 2006, 62).

A toponimia mozárabe de Portugal revela algúns destes trazos, como é o caso da conservación de “-N-” e “-L-” intervocálicos. Das formas máis setentrionais, Herculano de Carvalho (1984a) documenta *Avenal* (*Avellanale*, *Avelanal*, *Avelãal*, etc. nos séculos XII e XIII), *Malga* (*Málaga* e *Málega* nos séculos XII e XIII) e *Tàveiro* (*Talaveir* e *Talaveiro* nos séculos XI e XII), o que coincide con outros topónimos actuais, non documentados nos séculos da reconquista, mais que se “caracterizam pela sua conformação tipicamente moçárabe” ben preto de Coimbra, como son *Cernache*, *Assafarge*, *Alcabideque*, *Almalaguês*, *Alcouce*, *Bendafé* (Carvalho, 1984b,

168). Tamén Maria Luísa Seabra Marques de Azevedo recolle moitos topónimos nesta rexión con conservación de “-N-” como *Aguaneiras, Aivana, Andrinos, Antonino, Ardena, Arneiro, Arnosa, Aveneda, Aveneira, Constantina, Cortinas, Costaneiras, Fenos, Fontanas*, etc. (Azevedo 2005: 396-446); e tamén con conservación de “-L-” como *Álamos, Alameda, Beselga, Columbeira, Escalos, Moleiras, Pala, Pilado*, etc. (Azevedo, 2005, 446-471).

Máis ao sur son máis abundantes os topónimos que aínda hoxe conservan estas consoantes intervocálicas e foron referidas xa polos máis antigos filólogos peninsulares, como Leite de Vasconcelos (1908): *Beselga, Fontanas, Mértola, Odiana...* Ou Menéndez Pidal (1999): *Madroneira, Molino, Fontanela*. Pero é obvio que a conservación de “-L-” e “-N-”, presente en numerosos topónimos, non pasou ao léxico común da lingua portuguesa (dise *moinho, pá* ou *areeiro*, e non *Molino, Pala* ou *Arneiro*) e non podemos atribuír a isto unha diferenciación sobre o galaico-portugués primixenio. As formas da toponimia están fosilizadas, non eran fenómenos vivos que puidesen pasar ao portugués. Pero nesta rexión máis ao sur, Alentexo e Algarve, hai formas aparentemente vivas do uso de “-L-” e “-N-” intervocálicos:

As pesquisas dialectais revelaram, no Algarve e no Alentejo, e até na Estremadura, palavras da linguagem corrente que apresentam *n* intervocálicos conservados; ex.: *manina* (*passim*) em vez de *maninha* (“estéril”, falando-se da fêmea de um animal), *ponente* (Algarve), *maçanera* (Algarve e Baixo Alentejo) por *macieira, manhana* por *manhã*; o sufixo diminutivo *-nito* (Alentejo); ex.: *manita* (diminutivo de *mão*), *maçanita* (diminutivo de *maçã*), *granito* (diminutivo de *grão*), *franganito* (diminutivo de *frangão*), etc. Finalmente, em numerosas palavras de origem árabe permanecem os *n* intervocálicos etimológicos; ex.: *azeitona, alfenim, atafona*, etc. (Teyssier, 1982, 16).

Quizais sexan estes os indicios máis sólidos a favor da influencia mozárabe na constitución do portugués, pero outra vez observamos inadecuación xeográfica (aparece no extremo sur, fóra do centro de innovacións lingüísticas) e falta de coincidencia cos trazos da lingua portuguesa (onde non se conserva o “-N-” intervocálico), o que tamén revela desharmonía de tipo cronolóxico, pois a posible influencia mozárabe só debía ter aparecido cando o fenómeno de elisión de “-N-” xa se tiña completado. Iso mesmo revela a incorporación de arabismos con “-N-”, directamente ou a través da poboación mozárabe. Por non falar doutras posibles

explicacións para estes fenómenos, tanto internas (uso do interfixo “-n-” en lugar de “-z-” para os derivados diminutivos) como externas, é dicir, a influencia orientalizante, castelá ou leonesa, nunha rexión de disputa e con presenza histórica innegable dos reinos de Castela e León, o que explicaría tamén o uso do diminutivo en *-nito*, e tamén os diminutivos en *-ino* e *-ico* conservados na toponimia (cf. Azevedo, 2005, 396; tamén na tese de Azevedo, 2005, poden verse outros trazos evolutivos de orixe mozárabe na toponimia da rexión de Coimbra que non pasaron ao portugués).

Son, a pesar de todo, atribuíbles á influencia mozárabe os cambios que do portugués arcaico (ou galaico-portugués) van dar lugar ao portugués medio? Será que só non identificamos eses mesmos trazos do portugués medio no antigo mozárabe portugués por culpa da falta de documentación? Sería suficiente a densidade de poboación mozárabe, especialmente na rexión central do país, para dar orixe a esta influencia? Talvez non sexa posible responder nunca a estas preguntas, de modo que tal hipótese non pasará da categoría de proposta para debates contaminados por contidos extralingüísticos. Pero existen outras causas para determinados cambios que se difunden entón na lingua portuguesa que si poden ser establecidos de forma máis rigorosa. Para iso, imos facer unha revisión destes cambios do portugués medio.

PORTUGUÉS ANTIGO	PORTUGUÉS MEDIO
Hiatos	Resolución de hiatos: crase; ditongación; inserción de consoante ou semivogal
Tres terminacións nasais: -ANU > <i>ã-o</i> ; -AM, -ANT, -ANE > <i>ã</i> ; -UM, -UNT, -ONE, -UDINE > <i>õ</i>	Unificación das terminacións nasais: <i>-ãw</i>
Participio pasado (2ª e 3ª conj.) <i>-udo</i>	Participio pasado <i>-ido</i>
<i>-d-</i> na 5ª persoa dos verbos	Síncope de <i>-d-</i> e ditongación
Terminación paroxítona en <i>-vill-vel</i>	Terminación paroxítona en <i>-vel</i>
Dúas series de posesivos femininos: <i>ma, ta, sa</i> (átonos); <i>mã, tua, sua</i> (tónicos)	Desaparición da serie átona
Palabras en <i>-agem</i> masculinas / femininas	Palabras en <i>-agem</i> femininas
Nomes que non cambian de forma no xénero: <i>-or, -ol, ês</i>	Distinción de forma: <i>-or/-ora, -oll/-ola, -ês/-esa</i>
Predominio da coordinación	Introdución da subordinación

1. Innovacións do portugués medio (*apud* Cardeira, 2009, 108)

Por un propósito de simplificación, seguiremos fundamentalmente neste punto a exposición realizada por Ivo Castro (2006, 148-184), referindo só para algúns casos concretos os traballos doutros autores. Advirte Ivo Castro, apoiándose en Esperança Cardeira (2005), que a parte nuclear do período é moi curta, “não excede a primeira metade do século xv”, momento en que os príncipes portugueses, co seu alento ou coa súa pluma, axudaron a crear unha nova lingua culta ou literaria, “libertada do *tecto* galego-português e emancipada da antiga língua dos Cancioneiros” (Castro, 2006, 149): “Um período em que, no espaço de uma geração, se resolvem vários processos evolutivos em simultaneidade que não pode ser casual e se transformam dramaticamente as estruturas e a aparência da língua” (Castro, 2006, 150).

A elisión do “-d-” da 5ª persoa dos verbos é unha das características desta época: *estades* > *estais*. A documentación máis antiga do fenómeno aparece en casos esporádicos do Alentexo ou de Lisboa, xa no século xiv e mesmo na fin do século xiii, e a orixe meridional do fenómeno vén confirmada pola conservación do “-d-” ata época máis moderna en dialectos miñotos e beiróns. Os textos portugueses da época revelan que entre 1410 e 1430 as formas sincopadas substitúen as formas con “-d-”, e a partir do primeiro terzo do século estas últimas tórnanse cada vez máis raras. Nas primeiras décadas do século xvi, Gil Vicente caracteriza co “-d-” a fala arcaizante das pesonaxes *comadres* dos seus autos, pero curiosamente non para a fala rústica dos pastores das Beiras, o que nos fai pensar que o conservadorismo das formas con “-d-” presente no centro e no norte do país non impedía a existencia naquelas rexións da síncope. Non esquezamos que o fenómeno alcanza tamén o galego, pois Clarinda de Azevedo Maia documentou estas solucións en Ourense na fin do século xv e no inicio do xvi (cf. Maia, s.d., 735) e Ramón Mariño Paz encontrou casos máis antigos, xa desde o século xiii, aínda que sendo sempre moi minoritarios: “En galego as documentacións desta innovación, raras aínda nas fontes do século xiv e da primeira metade do xv, gañan frecuencia a partir de 1451, aínda distando moito de se faceren maioritarias no conxunto do corpus dispoñible” (Mariño Paz, 2014, 261).

O sistema de sibilantes non patalais, que na fase arcaica tiña dúas fricativas apicoalveolares [ʃ] – [ʒ] e dúas africadas predorsodentais [ts] – [dz], pasa a dous pares de fricativas: un apicoalveolar [s] – [z] e outro predorsodental [ʃ] – [ʒ]. Aínda na actualidade existen dialectos portugueses setentrionais que conservan

os dous pares de fricativas, e a existencia de apicoalveolares, nunha rexión máis extensa, foi escollida por Lindley Cintra (1983b) para marcar a fronteira de todo o grupo dos dialectos setentrionais do portugués. Sábese ben que a confusión posterior das sibilantes nun único par predorsodental, característico do padrón moderno portugués, só viría a producirse na segunda metade do século XVI. En todo caso, é unha solución tamén de tipo meridional que, como xa foi dito, Jaime Ferreira da Silva e Paulo Osório atribúen á posible influencia mozarábe.

Curiosamente os especialistas portugueses non refiren nunca outra característica do consonantismo que se introduce no padrón portugués de tipo meridional, pero que non existía na área orixinal do galaico-portugués antigo, como aínda non existe en gran parte dos dialectos setentrionais do portugués: o son labiodental sonoro [v]. É indiscutible que os reconquistadores e repoboadores que levaron o galaico-portugués ás terras meridionais onde non se falaba esta lingua non posuían o [v], senón un [β] bilabial fricativo que se opuña ao [b] oclusivo. Cal é a orixe, por tanto, deste son completamente novo? Foi unha reacción interna para evitar a confusión entre [β] e [b] sen influencia exterior? Apareceu por influencia mozarábica meridional, onde podía existir este fonema (compárese coa situación entre o catalán de Valencia e o catalán de Cataluña)?

Antes de propor algunha outra hipótese explicativa, paréceme adecuado xuntar este fenómeno á evolución do vocalismo. Pódese dicir que esta é unha das maiores innovacións do período, porque pasamos en pouco tempo dun vocalismo tónico arcaico, semellante ao latino-vulgar, aínda conservado basicamente no galego, a un vocalismo que vai coincidir xa co portugués dos nosos días salvo pola pronuncia das vogais átonas, cuxa evolución de tendencia a un maior enfraquecemento e pechamento (ou *alteamento*, como prefiren na lingüística brasileira) vai seguir unha deriva lenta e paulatina que non acaba ata a fin do século XVIII. Simultaneamente, prodúcese a desaparición dos hiatos arcaicos e documéntanse os primeiros casos de asimilación e disimilación dos ditongos, ámbalas cousas definidoras do portugués moderno perante o galaico-portugués antigo.

Como se sabe, o galego acompañou algúns dos procesos de resolución dos hiatos antigos, pero non sempre da mesma maneira, nin por iso o galego perdeu a tolerancia a encontros entre vogais medias e baixas: cf. galego *teatro* [ea] e portugués *teatro* [ia] ou [ja].

Un primeiro proceso operado entón foi a crase de dúas vogais iguais, ás veces con asimilación previa: PALA > *paa* > *pá*; SANA > *sāa* > *sā*; PALUMBA > *paomba* > *poomba* > *pomba*. Cando se trataba de hiatos átonos en posición pretónica, o resultado foi unha vogal aberta átona: CREDITORE > *creedor* > *credor* [ɛ]; CALAVARIA > *caaveira* > *caveira* [a]. O vocalismo átono interior cambiou, porque o galego-portugués antigo non permitía vogais abertas átonas, ao contrario que o portugués moderno. En posición tónica, a crase de dous *aa* permite agora a aparición dun [a] aberto antes de consoante nasal: *gaanho* [αα] > *ganho* [a]. O sistema vocálico gañou así un novo par de fonemas [a] e [α] que permite distinguir significados (*v.gr.*, *viajamos* – *viajámos*) e que define o portugués moderno fronte ao arcaico, aínda que sexa de “fraco rendimento” (Teyssier, 1982, 42).

Un segundo proceso foi a ditongación dos hiatos. Este proceso é operativo cando se trata de ditongos decrecentes: MALU > *mao* > *mau*; SALIT > *sae* > *sai*. Cando a vogal tónica era aberta, conservou o seu timbre aberto tamén no ditongo resultante, de tal modo que apareceron por primeira vez en portugués ditongos decrecentes con vogal aberta: VELU > *véo* > *véu*; CAELU > *céo* > *céu*. Os resultados tiveron consecuencias tamén para a morfoloxía portuguesa, que aínda se conservan na actualidade. É o caso, por exemplo, da formación do plural das palabras acabadas en “-l”: *sol* – *sóis*, *lençol* – *lençóis*. E tamén a forma moderna dos nomes en masculino “-ão” e as súas correspondentes formas en feminino e en plural, como se mostra no cadro seguinte:

PORTUGUÉS ARCAICO	PORTUGUÉS MEDIO
MASCULINO: <i>ã-o</i> (<i>irmão</i>) <i>ã</i> (<i>can</i>) <i>õ</i> (<i>coraçõ</i>)	MASCULINO: <i>ãw</i> (<i>irmão, cão, coraçã</i>)
FEMININO: <i>ã-a</i> (<i>irmã</i>)	FEMININO: <i>ã</i> (<i>irmã</i>)
PLURAIS <i>ã-os</i> (<i>irmãos</i>) <i>ã-es</i> (<i>cães</i>) <i>õ-es</i> (<i>corações</i>)	PLURAIS: <i>ãws</i> (<i>irmãos</i>) <i>ãjs</i> (<i>cães</i>) <i>õjs</i> (<i>corações</i>)

2. Os nomes em “-ão”

As solucións modernas xa se deberían ter regularizado no portugués padrón por volta de 1500 (cf. Teyssier, 1982, 45-47), pero é importante referir que o

“-õ” final mantivo unha maior resistencia á asimilación aínda nas primeiras décadas do século XVI (son frecuentes formas como *nom*). De feito, a asimilación non alcanzou finalmente a tódalas palabras, como é o caso de *com*, *som*, *tom*, *Dom*, etc.

Outro fenómeno tampouco referido polos historiadores da lingua portuguesa neste período é para min moi relevante e probablemente estea relacionado dalgún modo con toda esta revolución do sistema vocálico e dos encontros vocálicos. Trátase dos fenómenos de asimilación e disimilación dos ditongos decrecentes en portugués, ambos coa mesma orixe (o segundo como reacción contra o primeiro) e cuxo núcleo difusor foi establecido precisamente na rexión das Beiras, no centro do país (cf. Cintra, 1983c). Outro fenómeno, a aparición de vogais mixtas en varios dialectos portugueses, tamén debe ser tratado aquí por ter orixe na mesma rexión innovadora do centro de Portugal e por condicionar a monotongación dalgúns ditongos.

Hai dous ditongos que monotongan no portugués moderno: o ditongo [ow] en [o] e o ditongo [ej] en [e]. Ámbolos ditongos monotongan no centro e no sur do país e consérvanse no norte. Parece que a difusión partiu do centro interior, porque o centro litoral aínda conserva a pronuncia de [ej] e por iso este trazo foi escollido por Lindley Cintra para diferenciar os dous grupos centro-meridionais (cf. Cintra, 1983b, 154).

Como reacción á tendencia a monotongar, apareceron variantes con disimilación: [oj] en lugar de [ow] e [ɔj] en lugar de [ej]. A pesar diso, a monotongación de [ow] acabou por gañar no portugués padrón lisboeta, de tal modo que hoxe temos ao mesmo tempo palabras con pronuncia monotongada (*pouco*, *cantou*, conx. *ou*, etc.), palabras con disimilación (*coisa*, *dois*, etc.) e pares con ámbalas solucións (*touro* – *toiro*, *ouro* – *oiro*, *louro* – *loiro*, etc.) No caso de [ej], foi sistematicamente substituído pola variante disimilada no padrón lisboeta en tódolos casos, pero a pronuncia tradicional e dialectal monotongada mantívose ata a actualidade en toda a rexión central e meridional do país, salvo a faixa do litoral á que aludiamos antes, que chega ata a altura de Lisboa, onde se conserva. Obsérvase que unicamente son afectados aquí os ditongos con vogal pechada, o que parece revelar que o fenómeno se espalla pola rexión meridional en época anterior á aparición dos ditongos decrecentes con vogal aberta, é dicir, antes de ter concluído a evolución do vocalismo no portugués

medio. Deste modo, no moderno padrón lisboeta pronúnciase *mantéis* [ɛj] e *fronteira* [ɔj].

Estas solucións da lingua normativa en Portugal son relativamente modernas, o que quere dicir que os fenómenos de asimilación e disimilación avanzaron desde o núcleo innovador de forma máis ou menos lenta e non foron aceptadas na variedade culta senón con moita dificultade. Non debemos esquecer, por exemplo, que as formas con “ou” (*dous, cousa*) eran as únicas admitidas na lingua culta do século XIX, as únicas empregadas por autores como Eça de Queirós. Por outro lado, a Brasil chegaron as tendencias da monotongación, hoxe de uso xeral (*pouco* [o], *fronteira* [e]), pero non existen variantes con disimilación no ditongo “ei”, e ámbolos ditongos reaparecen na pronuncia dun brasileiro culto en contextos en que procura mostrar unha lingua especialmente coidada. Ao mesmo tempo, os procesos asimilatorios están aínda hoxe máis estendidos na rexión centro-meridional, de onde sen dúbida proceden, abranguendo tamén o ditongo “eu”. E a documentación antiga revela que o fenómeno era máis rico en solucións, algunhas delas curiosamente conservadas nas falas de Xálima (San Martín de Trevello, As Ellas e Valverde), que fan fronteira coa rexión innovadora de Portugal (v. Carrasco, 2009, 8-10).

Lindley Cintra, despois da análise pormenorizada das monotongacións e disimilacións de “ou” e “ei” nas variedades modernas do portugués, tamén en relación coas variedades galegas e ástur-leonesas, considera que o foco orixinario “estava situado no sul do que, a partir dos sécs. XII-XIII, veio a ser o territorio português” (Cintra, 1983c, 48), se ben non é fácil determinar o momento en que se produce. No que respecta ás causas deste fenómeno, lembra a circunstancia posta en evidencia por Paiva Boléo de que ese foco coincide coa rexión mozárobe, que se caracterizaba polo contrario (subsistencia dos ditongos), de tal modo que, conclúe Lindley Cintra, só pode ser explicado por

no destino lingüístico de toda esta zona meridional do território português, assim como no da oriental que a prolonga, ter pesado, muito mais do que a existência do chamado substrato moçárabe (certamente pouco denso na maioria da sua extensão), a própria circunstância de se tratar de uma zona de colonização, de repovoamento, feito com gente de várias origens –propícia, como todas as zonas de características semelhantes, à aceitação e à propagação de inovações (Cintra, 1983c, 48).

Avanzando Lindley Cintra na súa análise, relaciona este fenómeno coa aparición da vogal mixta [ö] na Beira Baixa e Alto Alentexo, dado que esa vogal aparece só como consecuencia da monotongación do ditongo “ou”:

é perfectamente conhecido da fonética histórica francesa –em que, como se sabe, o *o* longo em sílaba aberta, através das fases *ou* e *eu*, e acompanhado, a partir de certa altura, pelo ditongo *ou* de outras origens, se transforma precisamente no *ö* que vamos encontrar nesta região portuguesa. É uma evolução completamente anómala e isolada no panorama geral da fonética histórica hispânica e que nos aparece surpreendentemente associada às paralelas e também anómalas transformações de *u* em *ü*, *a* em *e* (em certas condições), *e* em *ë* (através de um grau intermediário *è*), todas elas bem conhecidas da Galo-România (Cintra, 1983c, 52-53).

Para Lindley Cintra, non é a influencia de substrato mozárabe o que pode explicar isto, nin tampouco o substrato celta suxerido por Leite de Vasconcelos, senón a repoboación francesa dese territorio, dado que se sabe moi ben que tal repoboación “foi confiada às Ordens Militares do Hospital e do Templo” (Cintra, 1983c, 53), coincidindo cos límites destes fenómenos fonéticos e tamén con determinados tipos lexicais referidos por Herculano de Carvalho aos que nós aludimos anteriormente. Advirte Cintra que, aínda que sexan fenómenos innovadores de tipo meridional, a rexión innovadora ascende polo centro interior do país e chega a unha boa parte de Trás-os-Montes.

De feito, sábese por outros estudos da existencia de vogais mixtas fóra da rexión de Castelo Branco e norte de Portalegre que Lindley Cintra delimitaba na súa clasificación de dialectos portugueses. Xa Leite de Vasconcelos encontraba [ü] máis ao norte e, máis recentemente, Rui Manuel Gomes Dias Guimarães localizaba este son con palatalización máis fraca mesmo na raia con Galicia, na rexión de Barroso:

A sua frequência elevada e homogênea está na “zona do rio e de entre rios”, “zona raiana” e faixa este de Barroso a confrontar com o concelho de Chaves. Fora desta zona de Barroso, é de características transmontanas. É frequente, em Chaves e toda a parte norte de Trás-os-Montes e Alto Douro para cima de Miranda. Distingue também a variedade sendinês de mirandês (Guimarães 1998, vol. I, 170).

Por outro lado, Fernando Brissos, nun excepcional traballo sobre a variedade sueste da Beira (por tanto, o centro interior do país), documenta diferentes fenómenos relacionados cos ditongos portugueses en testemuños desta rexión dos séculos XIII e XIV. De feito, a monotongación encontrada por Clarinda Maia na rexión setentrional, máis a abundante monotongación de “ei” xa en mediados do século XIV no sueste da Beira, fai dubidar a Brissos de que puidese ser consecuencia dunha influencia meridional, como se deduce da hipótese proposta por Lindley Cintra. De feito, unha orixe setentrional deste fenómeno concorda coa tendencia a conservar os ditongos por parte das falas mozárabes do sur (cf. Brissos, 2012, 299-304). Sobre a disimilación e monotongación de “ou”, Brissos considera necesario establecer unha relación coa aparición das vogais mixtas se se pretende pescudar sobre a súa orixe, e acaba por concluír o seguinte:

Pudemos, conjugando o sistema lingüístico actual do Sueste Beirão com o que é possível reconstruir do antigo, verificar que a palatalização de *á* e a velarização dos dois *ê*'s se davam já no século XIV. Se isso se pode constatar para fenómenos que apresentam discrepâncias regionais significativas (sobretudo as velarizações, que excluem mesmo certas zonas), não é difícil supor, para fenómenos como as palatalizações de *u* e *ou/oi*, que se verificam em toda a região, uma existência já naquela época. Concorda com isso o timbre arcaizante que a linguagem do Sueste Beirão, em sentido geral, tem [...].

Nada disso tem de favorecer a tese do substrato, pois a mais importante hipótese de superstrato, que já foi referida, assenta em influxo lingüístico francês protagonizado pelas ordens militares (Templo (→ Cristo) e Hospital) que se encarregaram da reconquista e colonização do Sueste da Beira no início da nacionalidade; plenamente dentro de um intervalo temporal que tenha o séc. XIV como limite, portanto (Brissos, 2012, 498).

Unha influencia francesa explica de forma máis convincente, polo tanto, a aparición dos fenómenos de asimilación e disimilación de ditongos, as vogais mixtas portuguesas e talvez, na miña opinión, a substitución de [v] por [β] característica das falas do centro e do sur do país, aínda que con illas de confusión con [b] na zona central e ata na rexión lisboeta, o que concorda unha vez máis con esa zona galego-portuguesa orixinaria máis conservadora do norte (salvo a maior parte de Trás-os-Montes) que se prolonga algo máis polo litoral ata chegar á capital portuguesa. Outros fenómenos, como a maior relaxación das vogais átonas

e o seu pechamento, tan diferentes do galaico-portugués antigo, tamén podían relacionarse coa mesma influencia.

Polo tanto, pódese atribuír á poboación de orixe francesa polo menos a causa dalgúns dos fenómenos que distinguen o portugués da fin da Idade Media do portugués arcaico ou galego-portugués que aparece na literatura e na documentación cortesá máis antiga. As ordes militares francesas en Portugal, favorecidas polo conde borgoñón D. Henrique, asentáronse no centro do país e tiveron unha destacada presenza no interior e na fronteira das Beiras e do Alto Alentexo e, desde aí, ocuparon tamén zonas despoboadas do nordeste (cf. Serrão, 1979, I, 166-172). Os poboadores franceses eran tan numerosos nas cortes condais de Galicia e Portugal que o rei Afonso VI de Castela e León pediu axuda a D. Raimundo e a D. Henrique para repoboar tamén a Estremadura do Douro en Zamora, Salamanca e Ávila, como é ben coñecido. O peso da inmigración francesa debía ser aínda máis considerable dentro do espazo máis restrinxido do condado portugalense. Coimbra primeiro e Lisboa máis tarde recolleron inicialmente e conservaron a tradición galego-portuguesa do norte e do litoral, pero a paulatina formación dunha variedade meridional máis ou menos homoxénea no sur do país ao longo dos séculos XIII e XIV e a pertenza da propia cidade de Lisboa a esa rexión (como tamén pertencían a ela outras sedes da corte, como eran Sintra ou Évora) explican que Lisboa asumise e difundise algunhas das innovacións aí producidas. Pero tal situación só nos é perceptible pola documentación, con especial relevancia para a linguaxe culta da literatura, a partir do século XV, o que significa que houbo un evidente cambio de modelo e unha aceptación de formas innovadoras que anteriormente non tiñan consideración en ambientes cultos e da administración. Sobre iso voltaremos máis adiante.

Os cambios que se difunden en portugués na fin da Idade Media non acaban aquí. Ademais das consecuencias dalgúns cambios fonéticos xa comentados, a morfoloxía vai chegar a solucións modernas que afastan definitivamente o portugués medio do arcaico. Houbo unha regularización do xénero dos nomes, aínda dubitativo na lingua medieval especialmente naqueles casos en que non había un *-o* para o masculino e un *-a* para o feminino. Nomes como *fm*, *mar*, *planeta* ou *aleijão* pasaron definitivamente a masculinos neste momento, do mesmo modo que as formas em *-agem* se estabilizaron como femininas. Algúns adxectivos biformes (*contento*, *contenta*) convertéronse en uniformes (*contente*), pero

un numeroso grupo de adxectivos invariables en xénero porque acababan en consoante adoptaron agora un *-a* para o feminino: son os adxectivos acabados en *-or*, *-ol*, *-nte* e *-ês* (*senhor/senhora*, *espanhol/ espanhola*, *i(n)fanteli(n)fantá*, *português/portuguesa*). Algunhas destas formas só triunfarían nas primeiras décadas do século XVI, aínda antes da aparición do chamado portugués clásico. Semellante cronoloxía posúe a desaparición das formas átonas do posesivo feminino (*ma*, *ta*, *sa*), homoxeneizando deste modo o sistema de posesivos cunha serie única para o masculino e outra para o feminino.

Os participios en *-udo* (*teúdo*) tórnanse cada vez máis raros desde as primeiras décadas do século XV, nunha cronoloxía coincidente coa da desaparición do *-d-* da 5ª persoa dos verbos. Paulo Osório chama a atención sobre dous fenómenos verbais que tamén coinciden cronoloxicamente (entre 1420 e 1450): a substitución de *HABÈRE* por *TENÈRE* e o uso do pretérito imperfecto do indicativo en lugar do condicional (cf. Silva e Osório, 2008, 74 e 84-85). Estes fenómenos de tipo sintáctico e semántico levan a Osório a concluír categoricamente que “em 1450 a língua atinge uma plataforma de estabilidade e nasce o português moderno” (Silva e Osório, 2008, 84).

Na sintaxe asistimos tamén a outros cambios significativos, desafortunadamente aínda pouco estudados. Fálase, en xeral, dun avance da subordinación sobre a coordinación maioritaria na época medieval. Ana Maria Martins fixo revisión dalgúns fenómenos sintácticos na Idade Media que nos revela máis claramente unha situación de grandes innovacións tamén nesta época. Encontra, así, unha “inversão de tendência relativamente à colocação dos clíticos” que se produce “na primeira metade do século XV, coincidindo assim com a transição de fase entre o português antigo e o português médio” (Martins, 2002, 269). Tamén é no século XV cando comeza a desaparecer a dupla negación (*nenhum não*, *nada não...*), sendo moi escasa xa nos primeiros anos do XVI (cf. Martins 2002, 271-284).

Cómo é posible que houbera no inicio do século XV unha tan rápida difusión de formas innovadoras que anteriormente ou non se desenvolveran, ou non acadaran os *scriptoria* da corte nin serviran de modelo para a lingua literaria? Houbo, en primeiro lugar, unha gran alteración social e política no tránsito do século XIV para o XV: a revolución e a chegada dunha nova dinastía (a de Avis) que eliminou da corte a vella aristocracia portuguesa, lexitimista e contraria a D. João I, e que se apoiou en boa medida noutros estamentos sociais, con especial significación

da burguesía comerciante e financeira de Lisboa, cidade que gaña entón verdadeiro estatuto de capital do reino. Segundo Esperança Cardeira, foron tres as forzas que determinaron os grandes cambios lingüísticos da época:

uma força política (a emergência do concepto de ‘nação’), uma força cultural (o desenvolvemento da prosa e a súa divulgación pola imprensa) e uma força social (os Descubrimentos): estes três vectores foron determinantes para a normativización e fixación (i.e., para a *estandarización*) do portugués europeo (Cardeira, 2009, 109).

Co século xv e os autores da chamada “íclita geração” entra en Portugal unha primeira onda de cultura humanística, o que naturalmente vai ter inmediato reflexo na lingua. Á cabeza deste grupo estaba, como é ben sabido, a propia realza: os fillos de D. João I, que escribiron ou promoveron diversas obras en prosa, sendo elas moitas veces de tipo doutrinal ou didáctico co propósito de contribuír ao nacemento dun novo fidalgo cortesán, dunha nova literatura e dunha nova lingua. O antigo modelo norteño foi substituído agora polas formas centro-meridionais, servindo a mesma corte lisboeta ao mesmo tempo de filtro para algunhas das innovacións e de factor imprescindible para a homoxeneización das diferentes variedades ata ofrecer como resultado unha nova *koiné*, un novo modelo. Xa vimos como, de feito, tódalas innovacións lingüísticas descritas se difunden na lingua literaria antes de 1450, o que coincide aproximadamente co período desta xeración.

Ao lado dos cambios fonéticos, morfolóxicos e sintácticos, entra na lingua portuguesa unha boa cantidade de léxico culto latino. Neste período, ao contrario do que vai acontecer no período plenamente clásico, as palabras latinas son portuguesizadas, é dicir, acomodadas á fonética da lingua portuguesa. Así, na obra de D. Duarte encontraremos formas como *circostância*, *circonspecto*, *entrepreatar*, *infruência*, etc. Aínda os primeiros gramáticos do século xvi, en época que pertence propiamente ao período do portugués medio, móstranse partidarios desta adaptación do léxico latino, ofrecendo formas como *calidade*, *contrairo*, *autivo*, *cási*, etc. (cf. Paiva, 1986). Pero iso non resta nada á fascinación polo latín destes autores ilustres, chegando incluso, nalgún caso, a imitar tamén a súa sintaxe ata forzar en extremo a lingua, como cando D. Duarte, no *Leal Conselheiro*, di que traduciu un capítulo das *Institucións* de San Xoan Casiano “ao pee da letera, que chamam os leterados ‘a contexto’, o qual a algũus nom muyto praz por seer scripto na maneira latynada”, se ben D. Duarte parece que esaxerou o resultado

por non ser favorable a esa práctica. Lembremos que o fragmento aparece nun capítulo dedicado exclusivamente a este tema: “Da maneira pera bem tornar algũa leitura em nossa lynguagem” (Duarte, 1437-1438, 93r).

A latinización da lingua vai acadar o léxico, a sintaxe e a ortografía cada vez máis a partir do século XVI debido ao pulo humanístico do Renacemento. O mesmo podemos dicir a propósito da intervención institucional sobre a lingua, cuxos primeiros exemplos xa vimos coa *ínclita geração*, pero que vai prolongarse coa acción de gramáticas, vocabularios, cartillas e ensaios de diverso tipo, todos avanzando unha mesma proposta de lingua normativa, que sería o bo portugués da corte, ilustrado, ennobrecido e divulgado tamén polos escritores extraordinarios que entón aparecen: os poetas do *Cancioneiro Geral*, Gil Vicente, Bernardim Ribeiro, Sá de Miranda, João de Barros, etc. Hai xa neste momento unha clara conciencia de padronización da lingua, o que leva a caracterizar outras variedades, especialmente as variedades do norte, como dialectais, rústicas e arcaicas. Xa Fernão de Oliveira, na primeira gramática da lingua portuguesa (1536), chama a atención para a diversidade da lingua, que el non vai recoller na súa obra:

[...] também se faz em terras esta particularidade, porque os da Beira têm hũas falas e os d’Alentejo outras. E os homens da Estremadura são diferentes dos d’Antre Douro e Minho, porque assi como os tempos, assi também as terras criam diversas condições e conceitos (Oliveira, 2000, 131).

O que Oliveira se propón describir é o bo portugués, a lingua dos que falan ben, demostrando a conciencia que se tiña entón sobre un uso normativo, aínda que non o relacione cun lugar concreto:

A gramática [de uma língua nacional] deve, entretanto, registrar o “bom costume”, isto é, descrever a forma ‘exemplar’ desta língua, o que também Oliveira se propõe com a sua obra. A língua padrão, entre cujas qualidades Oliveira inclui a clareza e a inteligibilidade geral, não é para ele a língua da Corte ou a da capital mas a língua dos que falam melhor. E estes são aqueles que se distinguem pela cultura e pela experiência de vida e que têm consciência da tradição (Coseriu, 2000, 58).

Tamén o fidalgo cortesán João de Barros, na súa *Gramática da Língua Portuguesa*, editada en 1540, aos poucos anos da de Oliveira, mostra unha explícita conciencia de estandarización da lingua e da nobreza do bo falar portugués dos

máis cultos: “[A Gramática é] hũ módo çerto e iusto de falár, & escreuer, colheito do uso, e autoridade dos barões doutos” (Barros, 1540, 2r). Na parte final da *Gramática*, João de Barros engade un ensaio do xénero dialogal, o *Diálogo em Louvor da Nossa Linguagem*, apoloxético da lingua portuguesa. No *Diálogo*, João de Barros aparece falando cun fillo e introduce reflexións propias da *questione della lingua* do humanismo e sobre a primacía dunhas linguas sobre outras. Considera o grego, o hebreo e o latín as “princesas do mundo”, pola autoridade dos textos sagrados que se escribiron nestas linguas: “o título da cruz onde foram póstas” (Barros, 1540, 53v). Porén, por ser usadas só en textos escritos, deixa estas linguas por outras tres “que fázem ao propósito da nóssa”: o italiano, o francés e o español. Das tres linguas, a española e a italiana toman vantaxe á francesa, pola súa proximidade ao latín; e a española vence á italiana pola adecuación da súa ortografía (cf. Barros, 1540, 53v-54r).

É curioso advertir como os gramáticos portugueses do século XVI falan frecuentemente dunha “lingua española”, en contraposición con outras linguas europeas, en referencia ao que se fala en España, entendida entón como a Hispania romana, é dicir, toda a península Ibérica. Nese sentido, dentro do español encontraríamos o portugués, o castelán ou o catalán, por exemplo. Pero tamén é certo que en todo este período os gramáticos portugueses aceptan que o castelán é a lingua española por antonomasia, e por iso encontramos tamén identificado español e castelán con moita frecuencia. Este uso vai manterse, polo menos, ata a Restauración de 1640, é dicir, ao mesmo tempo en que Portugal xa non se identifica con España, que acaba converténdose en denominación doutro estado.

João de Barros, dentro da vantaxe que o español ten ao italiano, non admite o que xa moitos portugueses opinaban: que o castelán é superior ao portugués, e máis elegante. Si admite (e vemos xa como sabe diferenciar as variedades dialectais do padrón culto) que o castelán “muito melhór e que o uasconço de Biscaya, e o çeçar ciano de Seuilha”, pero o portugués é superior ao castelán por ser tan próximo ao latín que se poden construír períodos en portugués “tam latinos que os nam estranhara quẽ soubẽr a lingua latina” (Barros, 1540, 54r) e porque supera as outras linguas pola súa gravidade. Só se queixa de que os portugueses aínda non tomaran da latina toda a riqueza léxica que xa posuían os casteláns, italianos e franceses: “Este exercicio se ô nós usáramos, ia tiuẽramos conquistáda a lingua

latina como temos Africa e Asia: á conquista das quães nos máis demos que ás treladações latinas” (Barros, 1540, 56r).

Temos tamén neste diálogo de Barros a primeira referencia á variedade do norte de Portugal, que fora substituída como modelo padronizador polas variedades do sur. É tamén outra mostra da conciencia de variación dialectal perante a lingua estándar, se ben Barros reivindica o falar norteño (polo menos o seu léxico) por ter alí orixe o portugués, a pesar do desprezo con que normalmente se miraba: “A my muito me contentam os termos que se confórman com o latim, dádo que seiam antigos [...]. Nã sómête os que achamos per escrituras antigas, mas muitos q se usam antre Douro e Minho, conseruador da semente portuguesa: os quaes algũus indoutos desprezam, por nam saberem a raiz donde nãcẽ” (Barros, 1540, 56v).

O paradigma clásico latino, a disputa co castelán (e outras linguas modernas), as primeiras referencias ás peculiaridades do galego, normalmente pexorativas, e o orgullo pola lingua nacional son os aspectos que revelan as obras de gramáticos e escritores deste período. Eles foron os que, segundo Maria Leonor Carvalhão Buescu, “lançaram as bases das ciências modernas da linguagem na qual souberam ver o mais perfeito e profundo modo de comunicação entre os homens” (Buescu, 1978, 80) e ao mesmo tempo, engádase tamén, colocaron a lingua portuguesa entre as primeiras linguas de Europa en ser obxecto de análise e reflexión.

O portugués medio é tamén, en palabras de Ivo Castro, o inicio do período da expansión da lingua. O século xv vai completar os principais fitos das navegacións e descubrimentos: en 1415 conquístase a cidade de Ceuta, en 1418 descóbrese a illa de Porto Santo e pouco despois comeza a colonización da Madeira, en 1427 descóbrese o arquipélago dos Azores, en 1498 Vasco da Gama chega á India e en 1500 Álvares Cabral alcanza as praias de Brasil. A partir de entón van aparecer novas variedades do portugués e unha boa cantidade de linguas crioulas (cf. Castro, 2006, 151-152). Ao mesmo tempo, o portugués entra en contacto con moitas linguas exóticas que van enriquecer o seu léxico e ás veces tamén, a través del, o léxico doutras linguas europeas. A lexicografía portuguesa vai facer unha contribución notable a Europa debido á colección de vocabularios de linguas descoñecidas, entre outros o que se considera o primeiro dicionario bilingüe de chinés e unha lingua europea, elaborado na década de 1580, conservado na Biblioteca Vaticana e editado hai poucos anos (cf. Ruggieri e Ricci, 2001).

Portugal e Castela distanciáranse desde as guerras que nos últimos anos do século XIV acabaron coa proclamación da nova dinastía de Avis. Pero os desacordos e conflitos fronteirizos non acabaron coa sinatura das paces de 1393, e houbo novo tratado en 1411 que incluía tamén a Francia e Aragón, e aínda en 1431 houbo necesidade de novo acordo: o tratado de Medina del Campo. Todo este período se viu caracterizado pola ruptura de relacións entre os dous reinos peninsulares, pola forte influencia inglesa na corte de Lisboa e porque os portugueses desviaron a súa atención da península a favor da intervención no norte de África e da exploración atlántica (cf. Serrão, 1979, II, 16-19). Máis tarde, a rexencia de D. Leonor e as disputas do seu fillo D. Afonso V co seu tío D. Pedro en 1449 fixeron que moitos nobres portugueses acabasen exiliados na corte de Castela (Serrão, 1979, II, 54-61 e 71-75): aí nacería a afección en Portugal pola poesía castelá que acabaría por culminar en 1516 coa magna edición do *Cancioneiro Geral* de Garcia de Resende.

Ata a morte de D. Afonso V en 1481 non acabaron as guerras con Castela. A política de centralización do seu sucesor, D. João II, enfrontándose á nobreza favorecida polo seu pai, devolveu a Portugal a paz e permitiu avanzar nas conquistas en Marrocos e na expansión pola costa africana. Ao mesmo tempo, iniciou unha política de aproximación a Castela e pactou o casamento dos príncipes de ámbolos reinos (Serrão, 1979, II, 103-111). As princesas castelás introduciron en Lisboa o gusto polos usos literarios da corte de Toledo, os famosos *serões do paço* dedicados á música e á poesía, e tamén ao teatro que vai desenvolver brillantemente Gil Vicente nas primeiras décadas do século XVI. Entraba entón, con todo isto, o chamado bilingüismo cultural en Portugal. A partir de entón, e aínda máis na época clásica, a influencia do castelán é indubidable, pero non é fácil de estudar por culpa da proximidade entre as dúas linguas. Na miña opinión, como xa referín noutro momento, unha análise das relacións entre o portugués e o castelán, e da influencia desta lingua sobre aquela, precisan unha metodoloxía diferente que debería revelar ata que punto foi marcante esa influencia (cf. Carrasco, 2015).

Esperança Cardeira, despois da análise dalgúns trazos característicos do portugués medio no *Cancioneiro Geral* (a terminación *-ão*, a substitución de *-vil* por *-vel*, a eliminación dos participios en *-udo* e as formas átonas dos posesivos), chega á conclusión de que “na segunda metade do século XV se concluíram e estabilizaram procesos iniciados na primeira metade desse século e que esta fase

final do portugués medio configura, de facto, um patamar de estabilización, correspondente à franja de separación entre portugués medio e clásico” (Cardeira, 2013, 554). Nas décadas seguintes, a lingua portuguesa voltará a vivir un período de grandes cambios que se corresponden con novos tempos para a economía, a cultura e a sociedade: a expansión do imperio e do comercio transoceánico, a introdución do humanismo pleno, a difusión da imprenta, etc. Será nese contexto onde o portugués vai facer a súa entrada na Idade Moderna.

Repárese en que xa a mediados do século xv o portugués se transformara dun modo que o distanciou extraordinariamente do antigo galaico-portugués (e tamén do galego da época) e aínda máis do castelán, especialmente na deriva do seu sistema fonético, que vai continuar (se ben de forma menos intensa) nos séculos seguintes a súa propia liña de forza moitas veces en sentido inverso ao galego e ao castelán. Este feito, sumado á fortaleza que as letras e toda a cultura portuguesa mostra xa desde as primeiras xeracións do século xvi, conseguiu diminuír os perigos do bilingüismo cultural que se inaugura entón e que vai coñecer o seu momento de maior intensidade no chamado período filipino, entre 1580 e 1640, cando Portugal foi gobernado polos reis Felipes de España. Os propios autores portugueses (poetas, prosadores, gramáticos, cronistas, autores de literatura relixiosa e política, e outros humanistas dos séculos xvi e xvii) nunca mostraron temor de que Portugal se castelanizase lingüisticamente, o que sería case imposible porque tal bilingüismo afectaba pouco ás clases iletradas. As polémicas ou disputas lingüísticas eran outras: a nobreza dunha ou doutra lingua, a súa proximidade ao latín, ser máis ou menos adecuada para a poesía, etc. E as grandes protestas que os autores da época facían contra o castelán era por ser este usado en Portugal polos mesmos autores portugueses, aos cales se lles pedía que contribuísen máis a agrandar e enaltecer a lingua patria. E, dígase tamén, manifestan o seu pesar por non haber unha corte en Portugal que promovese, promocionase e divulgase as obras escritas en portugués, o que valía o mesmo que dicir que non había posibilidade de promoción para os autores que escribían esas obras.

Non se pode dicir que fose sempre así. Lémbrese o empeño de Felipe II (o primeiro de Portugal) en promover obras, autores, cronistas ou outro tipo de humanistas e técnicos portugueses (*Os Lusíadas*, Fernão Mendes Pinto, Diogo de Couto, Duarte Nunes de Leão...), algúns convidados a traballar na corte de Madrid. Pero é verdade que se sentía un gran desánimo no inicio do século xvii, cando Rodrigues

Lobo escribe a famosísima *Corte na Aldeia e Noites de Inverno* (1619), por alusión ao lugar onde se refuxiara a brillante corte que desaparecera coa aventura africana de D. Sebastião. Aí lemos unha boa descrición da pouca estima en que se chegou a ter a lingua portuguesa en determinados ambientes do país:

Uma cousa vos confessarei eu, senhor Leonardo (disse a isto D. Júlio), que os Portugueses são de ruim língua, e que também o mostram em dizerem mal da sua, que, assim na suavidade da pronunção como na gravidade e composição das palavras, é língua excelente. Mas há alguns néscios que não basta que a falem mal, senão que se querem mostrar discretos dizendo mal dela; e o que me vinga de sua ignorância é que eles acreditam a sua opinião, e os que falam bem desacreditam a ela e a eles (Lobo, s.d., 84).

Para Rodrigues Lobo, o portugués posúe todo o mellor das outras linguas, e non merece que os seus propios falantes a desprezen e a usen mal: “E, para que se diga tudo, só um mal tem: e é que, pelo pouco que lhe querem seus naturais, a trazem mais remendada que capa de pedinte” (Lobo, s.d., 85).

O certo é que, mesmo no período filipino, a lingua portuguesa, a cultura escrita nesta lingua, a súa expansión por Brasil e as colonias africanas e asiáticas, e a atención prestada por historiadores, gramáticos ou poetas, non parou. Pouco antes da unión das coroas ibéricas, Pero de Magalhães de Gândavo publica as *Regras que ensinam a maneira de escrever a orthographia da lingua Portuguesa, com hum Diálogo que adiante se segue em defensam da mesma lingua* (Lisboa, 1574). Como bo humanista do período clásico, defende unha ortografía guiada polo latín. Chama a atención nesta obra que o autor simplifique as polémicas lingüísticas da época á rivalidade co castelán, o que, en palabras de Maria Leonor Carvalho Buescu, é unha posición pragmática: “era a língua castelhana e não outra qualquer que punha em risco o prestígio e circulação do português” (Buescu, 1978, 47).

Dous anos máis tarde publica Duarte Nunes de Leão a súa *Orthographia da lingoa portuguesa* (Lisboa, 1576), onde defende igualmente unha aproximación ortográfica (e léxica) ao latín. Xa en pleno período filipino publica a *Origem da lingoa portuguesa* (Lisboa, 1606), onde vai entrar na polémica das linguas. Sobre o castelán, advirte que o feito de “estêderse hũa lingoa mais que outra não he eficaz argumento de melhoria, ou peoria”, de modo que a lingua castelá non é mellor que o portugués só porque “he comum a muitas naçoës q a entêdê, & fallão como na mesma Hespanha, em Italia, & nos stados de Flandres, & ainda

entre Mouros q a tẽ por sua algemia” (Leão, 1945, 316). En realidade, como di o título do capítulo xxiv desta obra, segundo Nunes de Leão, “naõ he falta de bondade da lingua portuguesa não ser commum a tantes gentes da Europa, como a castelhana” (Leão, 1945, 316).

É para Maria Leonor Carvalhão Buescu unha defensa só discreta, comparada coas loanzas doutros gramáticos: “Tal raciocínio, rodeado e escamoteado, tinha, como é evidente, uma boa razão na situação política vivida pelo Autor, que em não pouco influenciou a sua obra” (Buescu, 1978, 48). Alude Buescu a que o autor vivía entón no reinado dos Felipes e talvez tamén á defensa que Nunes de Leão fixo da candidatura de Felipe II ao trono portugués. Tradicionalmente, por este motivo, os especialistas portugueses non senten gran simpatía por el, pero non se debe ignorar que a *Origem da lingua portuguesa* é unha obra extraordinaria, moi avanzada en relación ao que se escribía sobre o portugués no seu tempo e aínda en séculos posteriores, polo menos ata a chegada do método histórico-comparatista a Portugal. Era Duarte Nunes de Leão unha persoa cun enciclopédico coñecemento da documentación antiga portuguesa, latinista consumado, lector de todo tipo de obras gramaticais, e dunha clara intelixencia, bo xuízo e sentido cientifista. É o primeiro autor clásico portugués en referirse ao galego con consideración, por ser antigamente a mesma lingua que a portuguesa: “[a lingua] de Galliza & de Portugal as quaes eraõ antigamente quasi hũa mesma, nas palauras, & nos diphtongos, & pronunciação que as outras partes de Hespanha não tem” (Leão, 1945, 244). É verdade que posteriormente a lingua portuguesa superou a galega “quãto na copia & na elegãcia della vemos”, pero foi “por em Portugal hauer Reis, & corte que he a officina onde os vocabulos se forjão, & pulem, & donde manão pera os outros homẽs, o que nunca houue em Galliza” (Leão, 1945, 244). É sorprendente tanto a boa identificación do problema, como a conciencia clara do que é o padrón lingüístico e cómo se constituía tal padrón.

Frente ao desánimo de Rodrigues Lobo, Nunes de Leão (tamén con bo xuízo e comparando o portugués con outras lingua de Europa) manifesta o seu orgullo e entusiasmo pola lingua: “E a lingua Portuguesa com razão se pode ter em muito, & chamar ditosa, pois por ella se anũciou & manifestou a tantas gentes, & de tam remotas & estranhas prouincias, a fé de nosso Senhor Iesu Christo, & foi causa de se tirarem as erroneas & treuas, em que o mundo viuia” (*idem*, Leão, 1945, 318-319). É o primeiro en expresar o orgullo da lusofonía: “E manifesto

he que como entre todas as nações que no mudo ha, nenhũa se alógou tanto de sua terra natural, como a nação Portuguesa, pois sendo do vltimo occidente, & derradeira parte do mundo [...], penetraraõ tudo o que o mar Oceano cerca, & comsigo leuaraõ sua lingua” (Leão, 1945, 318). Era certamente a posição que daquela alcanzara o português no mundo.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- AZEVEDO, Maria Luísa Seabra Marques de (2005): *Toponímia moçárabe no antigo condado conimbricense*, Dissertação de Doutoramento, Faculdade de Letras, Universidade de Coimbra [texto policopiado; v. Repositório da Universidade de Coimbra: <https://estudogeral.sib.uc.pt/jspui/handle/10316/716>].
- BARROS, João de (1540): *Grammatica da lingua Portuguesa*, Lisboa, Lodouicum Rotorigiũ Typographum [exemplar da Biblioteca Nacional de Portugal, pode ser consultado na súa “Biblioteca Digital”: <http://purl.pt/12148> (última consulta no 8/11/2014)].
- BOLÉO, Manuel de Paiva (1951): “Dialectologia e história da língua. Isoglossas portuguesas”, *Boletim de Filologia* 12, pp. 1-44.
- BRISOS, Fernando (2012): *Linguagem do Sueste da Beira no Tempo e no Espaço*, Lisboa, Centro de Linguística da Universidade de Lisboa.
- BUESCU, Maria Leonor Carvalhão (1978): *Gramáticos portugueses do século XVI*, Lisboa, Instituto de Cultura Portuguesa.
- CARDEIRA, Esperança (2005): *Entre o português antigo e o português clássico*, Lisboa, Imprensa Nacional – Casa da Moeda.
- CARDEIRA, Esperança (2009): “Revisitando a periodização do português: o português médio”, *Domínios de Linguagem*. *Revista Eletrônica de Linguística* 3, nº 2, pp. 103-115 [<http://www.seer.ufu.br/index.php/dominiosdelinguagem/article/view/11508/6797>, última consulta no 22/10/2014].
- CARDEIRA, Esperança (2013): “Do português médio ao clássico: o *Cancioneiro Geral* de Garcia de Resende” en Emili Casanova Herrero, Cesáreo Calvo Rigual (eds.), *Actas del XXVI Congreso Internacional de Lingüística y de Filología Románicas (Valencia, 2010)*, Berlin / Boston, De Gruyter Mouton, vol. I, pp. 543-554.
- CARRASCO GONZÁLEZ, Juan M. (2009): “Traços galegos e não galegos do dialecto fronteiriço de Xalma (manhego, lagarteiro e valverdeiro)” en Maria João Marçalo, Maria Célia Lima-Hernandes, Elisa Esteves, Maria do Céu Fonseca, Olga Gonçalves, Ana Luísa Vilela, Ana Alexandra Silva (eds.), *Lingua portuguesa: ultrapassar fronteiras, juntar culturas (Actas do II SIMELP)*, Évora, Universidade de Évora, pp. 1-14 [disponível en <http://www.simelp2009.uevora.pt/pdf/slg9/02.pdf>, última consulta no 24/10/2014].
- CARRASCO GONZÁLEZ, Juan M. (2015): “Influencia del español en la prosa barroca portuguesa: los tiempos compuestos”, *RILCE. Revista de Filología Hispánica* 31.1, pp. 79-96.
- CARVALHO, José G. Herculano de (1984a): “Coisas e palavras” en *Estudos Linguísticos*, 2ª edição acrescentada e completada com índices, Coimbra, Coimbra Editora, 1º vol., pp. 111-123 [1ª ed. en *Orbis. Bulletin International de Documentation Linguistique* 5, 1956].
- CARVALHO, José G. Herculano de (1984b): “Moçarabismo lingüístico ao Sul do Mondego” en *Estudos Linguísticos*, 2ª edição acrescentada e completada com índices, Coimbra, Coimbra Editora, 1º vol., pp.157-170 [publicado inicialmente como separata da *Revista Portuguesa de História* 8, 1961].

- CASTRO, Ivo (2006): *Introdução à História do Português*, Segunda edição revista e muito ampliada, Lisboa, Edições Colibri [1ª ed., 2004].
- CINTRA, Luís F. Lindley (1983a): “Une frontière lexicale et phonétique dans le domaine linguistique portugais” en *Estudos de Dialectologia Portuguesa*, Lisboa, Sá da Costa, pp. 95-105 [1ª ed., *Boletim de Filologia* 20, 1961].
- CINTRA, Luís F. Lindley (1983b): “Nova proposta de classificação dos dialectos galego-portugueses” en *Estudos de Dialectologia Portuguesa*, Lisboa, Sá da Costa, pp. 117-163 [1ª ed., *Boletim de Filologia*, Lisboa 22, 1971].
- CINTRA, Luísa F. Lindley (1983c): “Os ditongos decrescentes *ou* e *ei*: esquema de um estudo sincrónico e diacrónico” en *Estudos de Dialectologia Portuguesa*, Lisboa, Sá da Costa, pp. 35-54 [1ª ed., *Anais do Primeiro Simpósio de Filologia Românica* (1958), Rio de Janeiro, 1970].
- COSERIU, Eugenio (2000): “Apreciação global” en Fernão de Oliveira, *Gramática da Linguagem Portuguesa (1536)*, Lisboa, Academia das Ciências de Lisboa, pp. 27-60.
- DUARTE, D. (1437-1438): *Leal Conselheiro*, edición electrónica da University of Wisconsin-Madison en colaboración co Centro de Linguística da Universidade de Lisboa [disponível en <http://digiColl.library.wisc.edu/cgi-bin/IbrAmerTxt/IbrAmerTxt-idx?type=header&cid=IbrAmerTxt.LealConsel>, última consulta no 30/10/2014].
- GUIMARÃES, Rui Manuel Gomes Dias (1998): *O falar de Barroso (Coexistência de sistemas fonológicos em variação diatópica e diastrática, diglossia, léxico e registos lexicais)*, 2 vols., Universidad de Salamanca [tese doutoral inédita, exemplar fotocopiado].
- LEÃO, Duarte Nunes de (1945): *Origem da Língua Portuguesa*, Quarta edição, conforme a primeira com estudo preliminar e anotações de José Pedro Machado, Lisboa, Pro Domo.
- LOBO, Francisco Rodrigues (s.d.): *Corte na Aldeia*, Introdução por Maria Ema Tarracha Ferreira, s.l., Biblioteca Ulisseia de Autores Portugueses.
- MAIA, Clarinda de Azevedo (s.d.): *História do Galego-Português. Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI. (Com referência à situação do galego moderno)*, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian – Junta Nacional de Investigação Científica e Tecnológica [1ª ed., 1986].
- MARIÑO PAZ, Ramón (2014): “Traxectoria histórica dos resultados galegos do sufixo número-persoal latino *-tīs*” en Leticia Eirín García / Xoa López Viñas (eds.): *Lingua, texto, diacronía. Estudos de lingüística histórica*. Monografía 9 da *Revista Galega de Filoloxía*. A Coruña: Universidade da Coruña, pp. 257-290.
- MARTINS, Ana Maria (2002): “Mudança sintáctica e história da língua portuguesa” en Brian F. Head, José Teixeira, Aida Sampaio Lemos, Anabela Leal de Barros e António Pereira (orgs.), *História da Língua e História da Gramática. Actas do Encontro*, Braga, Centro de Estudos Humanísticos da Universidade do Minho, pp. 251-297.
- MEIER, Harri (1943): *A evolução do português dentro do quadro das línguas ibero-românicas*, Separata de *Biblos* 18, tomo 2.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (1999): *Orígenes del español. Estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el siglo XI*, “Obras Completas de R. Menéndez Pidal”, vol. VIII, Madrid, Espasa Libros [1ª ed. Madrid, 1926; 3ª ed. muy corregida y adicionada, Madrid, 1950].
- OLIVEIRA, Fernão de (2000): *Gramática da Linguagem Portuguesa (1536)*, Edição crítica, semidiplomática e anastática por Amadeu Torres e Carlos Assunção com um estudo introdutório do Prof. Eugenio Coseriu, Lisboa, Academia das Ciências de Lisboa.

- PAIVA, Maria Helena (1986): “Vernaculidade *versus* relatinização: o testemunho dos gramáticos portugueses quinhentistas” en *Actas do 1º Encontro da Associação Portuguesa de Linguística*, Lisboa, Faculdade de Letras, pp. 375-397.
- RUGGIERI, Michele; Mateo RICCI (2001): *Dicionário Português-Chinês. Portuguese-Chinese Dictionary*, edição de John W. Witek, Lisboa / Macau, Biblioteca Nacional / Instituto Português de Oriente.
- SERRÃO, Joaquim Veríssimo (1979): *História de Portugal. Vol. I: Estado, Pátria e Nação (1080-1415). Vol II: Formação do Estado Moderno (1415-1495)*, 3ª ed., s.l., Ed. Verbo.
- SILVA, Jaime Ferreira da; Paulo OSÓRIO (2008): *Introdução à História da Língua Portuguesa. Dos factores externos à dinâmica do sistema linguístico*, Chamusca, Edições Cosmos.
- SILVA NETO, Serafim da (1986): *História da Língua Portuguesa*, 4ª edição, Rio de Janeiro, Presença / Instituto Nacional do Livro [1ª ed., 1957].
- TEYSSIER, Paul (1982): *História da Língua Portuguesa*, Tradução de Celso Cunha, Lisboa, Sá da Costa Editora [1º ed. francesa, *Histoire de la langue portugaise*, 1980].
- VASCONCELOS, José Leite de (1908): “Romanço mozarábico”, *Revista Lusitana* 2, p. 354.

**EL ASTURIANO EN EL TRÁNSITO
DE LA EDAD MEDIA A LA
MODERNA (SIGLOS XIV-XVII):
ENTRE EL RETROCESO
Y LA TOMA DE CONCIENCIA
LINGÜÍSTICA**

XULIO VIEJO FERNÁNDEZ

Universidad de Oviedo

1. LA EMERGENCIA DEL ASTURIANO EN LA EDAD MEDIA

La cronología de los primeros testimonios escritos del romance en Asturias y León coincide en lo esencial con lo conocido en el occidente hispánico: fuera de los romancismos de los textos arcaicos, las primeras muestras consistentes aparecen en el siglo XII, en una incipiente tradición que se consolida a partir del segundo tercio del siglo XIII y alcanza su plenitud en el tercero y en las décadas iniciales del XIV.

La lengua de los documentos de este período de plenitud (*grosso modo* de 1260 a 1330) muestra ya un geotipo en general bien perfilado con relación a su entorno hispánico, aún dentro de unas pautas escriturísticas esencialmente conservadoras que respondían a la práctica y convenciones heredadas por notarios y escribanos y no a ninguna urgencia por documentar para la posteridad el particularismo local. En todo caso, el perfil asturiano-leonés de los diplomas irá difuminándose de manera progresiva a lo largo del XIV, de manera muy visible a partir de su segundo tercio, cuando la presencia del componente castellano se hace evidente más allá de lo meramente testimonial.

Así las cosas, no consta en toda la Edad Media ni un solo testimonio local, directo o indirecto, de una conciencia metalingüística explícitamente referida a una forma de hablar propia y diferencial del territorio asturiano o asturiano-leonés, como sí va a suceder en siglos inmediatamente posteriores. Puesto que este vacío no deja de ser indicativo de algo latente en la mentalidad lingüística de los coetáneos, es pertinente un enfoque en positivo de la cuestión, que, en todo caso, debería eludir el presentismo que a menudo lastra los discursos históricos o identitarios sobre la lengua.

Para los asturianos del momento su lengua habitual es conocida genéricamente como *romançio*. Así, la versión local del *Fuero Juzgo* (un magnífico exponente del asturiano-leonés del XIII) era aludida en un documento de 1347 como “el lliuro del

fuero, todo en romancio”. Otro tipo de menciones han de entenderse en un marco contrastivo con el latín e, incluso, en el contexto más especializado de la práctica escrita, en atención al tipo de letra propia de la escritura romance (la francesa) por oposición a la visigótica de los textos latinos más antiguos: el propio *Fuero Juzgo* había sido mandado poner *en letra ladina* por el obispo de León en lo que parece la noticia más antigua sobre su traducción asturleonese, mientras que en 1289 se habla también de una reescritura ovetense de las *Etimologías* de San Isidoro *enna nuestra letra* de sentido incierto. Para una aproximación general a estas cuestiones, con abundantes ejemplos documentales y diversas propuestas interpretativas, véanse los trabajos de García Arias (1992, 2013) y Viejo Fernández (2004b, 2008, 2012).

Que no llegue a hacerse explícita una conciencia lingüística territorializada asturiano-leonesa no define de suyo una situación especialmente llamativa frente a otros dominios peninsulares, donde, con una actividad literaria más intensa, ni estos testimonios son especialmente abundantes ni de interpretación inequívoca. Si en todo caso hubiera de aventurarse una explicación positiva para esa presunta excepcionalidad, esta acaso pudiera sondearse en cierta conciencia histórica asturiano-leonesa, sustentada en el recuerdo reciente de un reino original que hasta pocas generaciones atrás aún se situaba en el centro mismo del poder peninsular y cuyas formas de hablar constituían simplemente *la lengua* por defecto para sus nativos, sin mayor problematismo identitario.

De hecho, poco atrás en el tiempo, sí se dan referencias metalingüísticas endógenas en el espacio asturiano-leonés, aunque de interpretación muy comprometida. La más conocida es la alusión a la *lingua nostra* que se hace, a mediados del XII, en la *Chronica Adefonsi Imperatoris* como introducción formularia de ciertos romancismos y que Wright (1992) propone considerar como exponente, no ya del romance frente al latín (como otros formulismos coetáneos), sino de cierto registro romance genéricamente *hispanico* que interesaba contraponer a la incipiente influencia cultural francesa, y no tanto como manifestación de particularismo asturiano-leonés. De alguna manera, una concepción así de la lengua tendría su sentido en el ideal imperial de la corte leonesa de ese momento concreto. Por eso, la interpretación es de suyo verosímil, pues Lucas de Tuy, leonés de origen y obispo en Galicia, aún hablará a principios del XIII y en un contexto político similar, de un *modo hispanico* de hablar contrapuesto en este caso al *modo caldayco* de Al Andalus, en referencia al conocido rimado sobre la batalla de Calatañazor.

Pero si en esa *lingua nostra* de Alfonso VII hay implícito un cierto ideal genérico y difuso de romance hispánico, no estrictamente territorializado, es casi obligado suponer que ese romance por antonomasia fuese concebido más bien por relación a los usos *occidentales* de su imperio que a los orientales castellanos, como exponentes de esa lengua *por defecto* a la que hacíamos referencia, y que sería al final la ambiental en el entorno de la corte leonesa, en la que además estaría empezando a cultivarse la primera poesía romance peninsular, en la que acabaron primando las soluciones de base gallega dentro de las múltiples posibilidades variacionales que ofrecía el espectro románico del reino. Es además lícito suponerle a esa *lingua nostra*, que no elude el mismo emperador Alfonso, un incipiente prestigio y un cierto potencial normativo asociado. Pensemos que para el toledano Ximénez de Rada aún a principios del XIII el ideal de buena expresión todavía era en la Península la *eloquentia* y *loquela* de gallegos y leoneses, de lo que deja constancia en 1214 a modo de elogio del leonés Diego García (“comendat gallecos in loquela, legionenses in eloquentia ... provinciales in rithmis, turonenses in metris”). Aunque aquí se alude de manera tópica a usos retóricos de la predicación o el derecho (donde el latín conservará por mucho tiempo su papel preponderante), parece que este testimonio puede igualmente legitimar la presunción de un prestigio propio para un tipo de práctica oral local de nivel alto que no podía dejar de acoger formas romances (por ejemplo, en la práctica jurídica) y que además no va a tardar en manifestarse por escrito, como en el llamado *Fuero Juzgo*, mandado romancear pocas décadas después por el obispo leonés, ahora sobre una base inequívocamente asturiano-leonesa.

De hecho, un par de generaciones antes, en Asturias ya se había producido al menos un texto romance de naturaleza jurídica, el *Fuero de Avilés*. Hoy (contradiendo las conjeturas de Rafael Lapesa) sabemos que fue escrito por un asturiano de Gozón de nombre Suero y además ya en romance en la temprana fecha indicada (Calleja Puerta 2009-2010, 2012). La alternancia de los componentes asturiano y provenzal, minuciosamente estudiados por Lapesa (1948), podría sugerir además una posible intertextualidad con una versión local en occitano del mismo documento.

La convivencia de dos comunidades lingüísticas románicas en un microespacio social como eran las villas asturianas del momento (Lapesa 1985, Ruiz de la Peña 1995) era un buen acicate para el surgimiento de una conciencia lingüística

propia. Hay, no obstante, un elemento turbador en el juego de identidades implícito en este texto, que se refiere a ambas comunidades (la foránea y la local) como *francos* y *gallegos*, respectivamente. Este uso de los gentilicios es llamativo a la luz de la documentación hispánica coetánea, que muestra un mapa de identidades peninsulares muy bien definido donde los gallegos son gallegos, los asturianos asturianos y los leoneses leoneses, en un reino común donde el rey lo era de León, Galicia y Asturias (y de vez en cuando de Castilla) y las diócesis (muy particularmente la asturiana, desde el obispo Pelayo, en el primer tercio del XII) se encargaban de definir con el mayor escrúpulo sus propias jurisdicciones. El texto podría reflejar entonces más bien la concepción geográfica de un extranjero, autor de un texto previo (quizá en occitano) que Suero estaría versionando y cuyo original mostraría la pervivencia en la cosmovisión medieval europea de la *Gallaecia* romana. Pero lo que importa aquí es una posible interpretación pareja en clave lingüística, a saber: una posible distinción entre dos comunidades (las que poblaban Avilés hacia 1150) basada precisamente en las lenguas respectivas, siendo *francos* los hablantes de lengua galorrománica y *gallegos* los de la propia del lugar, es decir: ese romance genérico noroccidental hispánico al que contemporáneamente podría referirse la *lingua nostra* de Alfonso VII, en cuyo caso, más que identificarse con el glotónimo *gallego* actual, daría cobertura a toda la rica variación geolectal de sus reinos, quizá percibida entonces unitariamente.

En este marco, puede discutirse el sentido último de la mención compostelana coetánea a una *lenguagem galega* que, en todo caso, también puede perfectamente amparar una visión más marcadamente endógena de una lengua que, a fin de cuentas, también era la de los gallegos propiamente dichos. La cuestión sería si ese posible grado adicional de conciencia lingüística local que pudiera postularse para la Galicia del siglo XII a la luz del testimonio citado pudiera tener algún aval también entre sus vecinos orientales asturianos en razón de sus propios diferencialismos. Piénsese, a manera de posible indicio, que en el mismo *Fuero de Avilés* y en otra documentación coetánea ya se sugiere una cierta pugna *normativa* entre soluciones occidentalizantes y ciertas innovaciones características del centro de Asturias.

El más sólido indicio de esta posibilidad vendría a ofrecerlo el monje ovetense Pelayo Exorcista, que en un breve documento de compraventa de 1141, escrito en un pulcro latín, inserta hasta tres referencias metalingüísticas a propósito de

ciertos romancismos locales, una de ellas bajo el llamativo formulismo *sermone more patria*: el habla al uso de la *patria*. Aquí se maneja la noción de una forma territorial de romance contrapuesta a la de otras *patrias* posibles, algo a lo que nuestro escribano (con posible formación escolar en Francia) podría ser especialmente sensible (Calleja Puerta, 2008). Aunque el término *patria* se presta por ello a múltiples interpretaciones, lo cierto es que ya no estamos en el contexto de la crónica imperial e imperialista que abonaba la especulación de Wright para la *lingua nostra* de Alfonso VII: se trata de un documento local rural, aunque escrito, eso sí, por un culto monje formado en la época del obispo Pelayo de Oviedo y activo en el convulso período de los años 30-50 del siglo XII asturiano, sacudido por las revueltas independentistas contra el mismo Alfonso a las que la iglesia local no parece haber sido muy ajena (García García 1975; Fernández Conde, 1993). Así las cosas, que esa *patria* se refiera en un sentido mucho más específico a la jurisdicción diocesana asturiana (sacralizada en el mismo discurso histórico pelagiano) y que ese *sermone more patria* aluda entonces a cierta forma de romance reconocible como propia de su territorio es cuando menos digno de considerarse, aunque no una suposición necesaria ni contradictoria con la exposición anterior.

Sea como fuere, cuando a lo largo del XIII emerja en los diplomas un registro asturiano-leonés plenamente consolidado lo hará sobre soluciones diferenciales bien perfiladas tanto respecto al gallego como al castellano. Como es sabido, es Castilla la que impulsa desde el primer tercio del XIII la generalización del romance en la escritura notarial en una práctica que se extiende en pocos años a todo el occidente peninsular, reino castellano-leonés desde 1230. Pese a la consolidación del castellano como la lengua cancillerisca del nuevo reino unificado, la generalización de la nueva escritura romance no implica la extensión inmediata del castellanismo en tierras asturiano-leonesas o gallegas, antes al contrario estimula el uso escrito de los romances locales.

Ciertamente, y sin entrar al análisis fino, los convencionalismos de la lengua escrita y sus referentes latinos laminan en buena medida ciertos rasgos diferenciales de parte y parte, lo que unido al propio estadio evolutivo del romance en la época y a la evidente proximidad entre asturiano-leonés y castellano ha dado lugar en la tradición filológica española a una visión dialectalizante de los diplomas asturiano-leoneses (como de la lengua en general), que aventura que este romance ya iniciaría en fechas tan tempranas su proceso de disolución en el pu-

jante castellano. Sin embargo, y al margen de otro tipo de consideraciones, una observación detenida de los centenares de diplomas conservados de esta época de plenitud pone de relieve fenómenos de fondo interesantes.

Aunque puede alegarse que ciertos rasgos salientes del asturiano (así plurales femeninos en *-es*, *les cases*, etc.) resultan poco sistemáticos en estos textos (como la caída de [f-] en los castellanos, por lo demás), también cabe el argumento contrario: la prácticamente nula presencia de soluciones diferenciales castellanas en la lengua de los diplomas asturiano-leoneses acreditaría una capacidad de influencia más bien menor. Así las cosas, lo que cabe interpretar es que el modelo de escritura romance impulsado desde Castilla, al menos en un primer momento, sirvió más como estímulo al desarrollo de una escritura propia que como una avanzadilla de la asimilación lingüística. Lo que influyó en ese primer momento fue más bien la moda castellana de escribir en romance, no el romance castellano propiamente dicho.

Muy al contrario, alguien poco sospechoso como Rafael Lapesa fue más allá y defendió la doble hipótesis de un asturiano medieval conscientemente refractario a las influencias castellanas y, simultáneamente, articulado en el uso escrito sobre tendencias normativas autóctonas. En lo que fue su tesis doctoral de 1930 sobre los documentos del occidente de Asturias (parcialmente en Lapesa 1979 e íntegramente en Lapesa 1998), este autor llama la atención sobre cómo en las copias de documentos reales castellanos los notarios locales, más allá de la mera reproducción literal, intervenían asturianizando sin complejos algunas soluciones marcadamente castellanas de los mismos (así, los resultados de *-lj-*, de donde *conçejo* pasaba sistemáticamente a ser *conçello*). Este aspecto, que merecería un estudio más detenido que la observación más bien intuitiva del filólogo valenciano, sugiere en todo caso una cierta forma de conciencia lingüística local, como quiera que deba interpretarse luego.

Paralelamente, se revelaría algo parecido a una norma de ámbito asturiano-leonés (Lapesa hablaba sin ambages de *tendencias a la normalización en el asturiano medieval*), que nos lleva a considerar igualmente el tema de la articulación geolectal del asturiano del momento.

En general, este autor supone una influencia del centro de Asturias que actuaría nivelando en la escritura los rasgos diferenciales de esta zona dialectal desde bastante antes de los inicios de la castellanización a mediados del xiv. No obs-

tante, Lapesa incurre, dentro de su reconocido rigor, en algunos errores importantes. El primero es extrapolar la situación dialectal del siglo xx al xiii. Además, considera como occidentales algunos diplomas datados en *Maliayo*, lugar que identifica erróneamente con *Mallayo* (en Tineo), cuando en realidad se refieren a la actual Villaviciosa, en el centro-oriente. Sin embargo, sus conclusiones parecen en lo esencial correctas y vendrían parcialmente avaladas por la dialectología actual. En todo caso, el panorama es de suyo más complejo, pues si bien parece contrastada esa extensión normativa de ciertas soluciones centrales hacia las alas, no lo es menos la presencia coetánea de ciertas opciones hoy marcadamente occidentalizantes en el centro e incluso al este de Oviedo (así, diptongos decrecientes [ej, ow] residuales en la escritura hasta al menos el siglo xv, distinción de género en posesivos, plurales en *-as*, etc.).

El ejemplo ya avanzado de los plurales femeninos puede ser significativo. Si ha de suponerse una influencia del centro de Asturias sobre el occidente, como la revelada por la reducción de diptongos decrecientes, cabría esperar una extensión análoga del tipo *les cases* por *las casas* en los textos de esta comarca. Sin embargo, aunque los dos fenómenos parecen concurrir, por ejemplo, en el temprano *Fuero de Avilés*, la situación dista de ser esa. Ciertamente, ejemplos de femeninos en *-es* no faltan en los diplomas del centro de Asturias, pero con carácter minoritario y frecuentemente en documentos con un inequívoco aire popular o, en general, menos sujetos a los convencionalismos diplomáticos habituales. Es no obstante llamativo que el fenómeno como tal muestre alguna penetración temprana en escritos occidentales, de manera muy llamativa en el *Libro Registro de Corias*, texto de 1208 de Cangas del Narcea, escrito en latín pero con abundantes ejemplos de topónimos romances en *-es* para lo que actualmente es *-as* (incluso en alusión a puntos al oeste del Navia, en área gallego-asturiana: *Doires*, *Mantares*, etc.).

Si esto permite conjeturar una cierta pujanza y expansión del fenómeno desde la oralidad, incluso en período de escritura *latina*, lo cierto es que cuando se consolida la escritura romance, *-es* se hace muy minoritario incluso en la zona dialectal central donde es autóctono, de tal modo que los escribanos ovetenses y del centro lo evitan regularmente, llegando a caer incluso en flagrantes ultracorrecciones. Con todo, cuando una serie de textos asturiano-centrales en general refractarios al castellanismo eluden igualmente el diferencialismo local como el representado por estos plurales y, al mismo tiempo, observamos que se propagan

hacia las áreas laterales otro tipo de soluciones propias como la reducción de diptongos decrecientes, la interpretación más tentadora pasa por considerar la existencia de una norma autóctona que favorece tanto *-as* frente a *-es* como este último fenómeno no occidental de la monoptongación; un modelo que cabe suponer irradiado desde un centro dotado del prestigio suficiente para imponer sus soluciones. Parece que este foco no puede ser otro que la ciudad de León, de manera que el estado lingüístico descrito por Lapesa en la Asturias del siglo XIII se caracterizaría no solo por un influjo colateral del asturiano ovetense en la periferia asturiana, sino también por un previo filtrado de algunas tendencias locales leonesas hacia el entorno burgués y eclesiástico de Oviedo, en el centro de Asturias, dinámica que por lo demás cuesta poco explicar en ese momento histórico concreto.

El análisis de los datos dialectales actuales de los diptongos decrecientes históricos en el centro de Asturias ofrece unos resultados muy interesantes a la luz del impacto de la característica metafonía local sobre ellos (Viejo Fernández 2003a). Por un lado, certifican el carácter autóctono del proceso de monoptongación, al margen de toda influencia castellana y muy previamente a ella (con indicios consistentes desde el siglo X). Por otro, muestran la precocidad de la monoptongación, su asimilación a /e/ original y su inflexión en todo el valle central (L.lena, Mieres) por el que transcurre la vía histórica que une Oviedo y León, frente a soluciones colaterales más conservadoras, que presuponen que diptongos como los de *primeiru* o *toupu/toipo* se habrían mantenido más tiempo, incluso al este de Oviedo, como hemos dicho, hasta al menos el siglo XV en el entorno de Nava.

Según esto, el tráfico lingüístico altomedieval en el eje histórico León-Oviedo estaría en el foco de este tipo de reducciones y del reajuste sistémico del vocalismo en asturiano central. Secundariamente, estas innovaciones se habrían propagado selectivamente hacia los laterales, proceso que es el sondeado por Lapesa en los textos occidentales del XIII. He defendido igualmente (también sobre datos dialectales y documentales) una dinámica y una cronología similar para, por ejemplo, los resultados aflojados de las palatales procedentes de [l-] y [lj-].

Si este análisis es válido, lo que tenemos en el citado período de plenitud medieval es un romance emergente que en este momento es más propiamente asturleonés que asturiano, aunque nadie pusiera a esta lengua por entonces ninguno

de esos nombres (que por otra parte no parecen corresponderse con ninguna conciencia identitaria común, ni actual ni medieval), y como algo que además pudiera estar anclado en la conciencia metalingüística de la población desde esa *lingua nostra* del siglo XII por la que se empezaba este tramo del discurso. Es pertinente decirlo, porque además de ayudar a entender la ausencia de testimonios explícitos de conciencia lingüística asturiana, esta es precisamente la situación que empezará a moverse a finales de la Edad Media.

2. ASTURIANO Y CASTELLANO A FINALES DEL MEDIEVO

Así pues, nos permitimos conjeturar que hacia 1300 asturianos y leoneses manejaban tácitamente una idea más o menos unitaria de la lengua de su ámbito comunicativo habitual y que tendrían cuando menos una mínima noción de su particularismo, aunque fuese en un sentido defectivo ante la creciente autoafirmación y pujanza del vecino castellano. Asunto distinto será cómo se articulaban exactamente estas percepciones en la conciencia lingüística de grupos más o menos elitistas como clérigos, notarios o escribanos o, en su caso, hasta qué punto puede suponerse una cierta socialización de las mismas más allá de ellos. Estas cuestiones constituyen el objeto central de estas reflexiones.

Es el avance de la castellanización, obviamente, la clave de la ruptura con el estado de cosas que hemos tratado de entrever. Son varios los factores que han venido considerándose para el aumento de la influencia castellana en Asturias a lo largo del XIV. El más visible es el estrechamiento de lazos entre la nobleza local y la corona de Castilla desde los tiempos de Alfonso XI (así con Rodrigo Álvarez de las Asturias, tutor de Enrique II o del bastardo Alfonso Enríquez luego) y la acumulación de poder de algunos de estos linajes en el convulso marco político del reino en esta centuria. En el caso asturiano, la máxima expresión de esta progresiva inserción en las estructuras políticas del reino lo representa la instauración del Principado de Asturias en 1388, una potente institución de autogobierno que, por otro lado, pone la gestión política del territorio bajo la dependencia directa de la dinastía Trastámara. En directa relación con ello ha de considerarse la importante actividad reformista impulsada en la otra gran estructura de poder en la época, la diócesis de Oviedo, en manos del activo obispo castellano Gutierre de Toledo (1330-1389, obispo desde 1377). A él (Fernández Conde 1976) se

debe una importante actividad escriturística de compilación documental (sendos estudios lingüísticos en Cadot 2006-2008 y Meilán 2011-2012), un catecismo (en castellano) y también la creación del primero de los colegios salmantinos en 1386, el llamado *Viejo de Oviedo* o *Colegio del Pan y del Carbón*. En lo que atañe al funcionariado, la castellanización lingüística ya había dado un primer y decisivo paso con la confirmación de la prerrogativa real castellana de nombramiento de los notarios en todo el reino de León, establecida por Fernando IV en 1304. De este modo, la aristocracia, el clero y el funcionariado (incluso en ese contexto de fuerte excepcionalidad política asturiana) asumen progresivamente los hábitos cortesanos, políticos y culturales castellanos.

El reflejo lingüístico de todo este proceso es inmediato en forma de incremento del castellanismo en la escritura, pero no cabe hablar de una castellanización brusca y repentina de la documentación notarial, ni en Asturias ni en León (Morala 2008b). Aparentemente se trata más bien de una progresiva aclimatación de innovaciones castellanas que, en todo caso, acaban por hacerse dominantes en las notarías urbanas, eclesiásticas y monacales en el último tramo del xiv. Solo algunos centros documentales más periféricos o de ámbito más marcadamente rural ofrecen desde entonces indicios escritos del asturiano al menos hasta el siglo xv, siempre en forma de usos puntuales y no tanto como un registro sistemático (García Arias 1991).

Por lo mismo, menos cabe suponer una penetración brusca del castellano en el uso oral. Es conocido el testimonio de Juan de Valdés en su *Diálogo de la lengua* de 1535 sobre la expansión del castellano en la Península:

La lengua castellana se habla no solamente por toda Castilla, pero en el reino de Aragón, en el de Murcia, en toda el Andalucía y en Galizia, Asturias y Navarra; y esto aun hasta entre gente vulgar, porque entre la gente noble tanto bien se habla en todo el resto de España.

En lo que se refiere a Asturias y Galicia, el testimonio es para Pensado (1999) exagerado y solo entendible en clave encomiástica o ideológica. Sin ir más lejos, doscientos años después el gallego Sarmiento afirmaba de manera ponderada que en Asturias “el castellano no es vulgar, aunque se entiende”, de modo que todavía a finales de la Edad Media el uso oral del castellano en Asturias debía de ser más bien una excepción sociolingüística.

Con ese trasfondo, algunos fenómenos documentados merecerían un análisis filológico más detenido. Por ejemplo, un rasgo tan idiosincrático del asturiano como es la palatalización de [l-] inicial latina (*llingua, llugar, llobu*, etc.) apenas tenía un reflejo gráfico explícito en la documentación medieval de plenitud (de donde soluciones gráficas sistemáticas en Asturias como *lugar, lobo*, etc.). Desde Lapesa se ha venido sosteniendo, coherentemente, que la misma sistematicidad de [ʎ] en la oralidad en posición inicial (tanto procedente de [l-] latina como de otros grupos) hacía de hecho irrelevante la marcación explícita del fenómeno en la lectoescritura, toda vez que se interpretaría toda grafía ‘l’ inicial como palatal. De hecho, para grupos iniciales de resultado inequívocamente palatal [pl-, kl-, fl-] la grafía es la misma simple: *lave, lorar, lanu*, (*llave, llorar, llano...*). La aparente mayor presencia de ‘ll’ en documentación leonesa coetánea (dentro de unos niveles estadísticos bajos) podría tener que ver con un estadio distinto en el reajuste local del complejo orden de las palatales asturiano-leonesas.

Lo cierto es que en la Asturias del xiv la progresiva extensión del componente castellano en la escritura notarial coincide paradójicamente con un cierto repunte estadístico en la visibilidad gráfica de un idiomatismo asturiano tan marcado como este. La interpretación de este fenómeno es confusa, pero quizá responda a un sencillo planteamiento de un problema técnico de lectoescritura: si en el siglo XIII la escritura asturiana igualaba en ‘l’ todo resultado palatal de [l-] latina con el de otras procedencias (pl-, kl-, fl-...), de donde *lobo, lugar*, junto a *lave, lano* o *lamar* para pronunciaciones palatales como las actuales *llobu, llugar, llave, llanu, llamar...*, la irrupción de un modelo castellano que grafiaba y articulaba [l] en *lobo* y *lugar* y reservaba ‘ll’ con realización palatal en *llave, llano* o *llamar* podía introducir un cierto factor de desconcierto en nuestros escribanos, que, en su caso, optaban por ‘ll’ cuando contaban con el respaldo de una articulación oral palatal, que en la lengua común era casi siempre (*lliuerta, lliçencia*, etc.). En todo caso, este sencillo ejemplo da la medida de hasta qué punto la novedosa penetración de un romance distinto como el castellano en un entorno hasta entonces acotado para el asturiano podía activar en los nativos la conciencia de manejar una herramienta lingüística propia y discretamente diferenciada de la que ahora se imponía en los usos oficiales. Si hasta entonces lo que hablaban y escribían los autóctonos era simplemente su *lengua por defecto* acaso sin mayor trascendencia

identitaria que la mera constatación del diferencialismo por parte de los usuarios más conscientes, la generalización de un registro alógeno como el castellano en un marco general de transformación de las relaciones socio-políticas internas en Asturias bien pudo coadyuvar a la consolidación de una auténtica conciencia lingüística.

3. EL SURGIMIENTO DE UNA CONCIENCIA LINGÜÍSTICA ASTURIANA

Esta hipótesis se inserta en la lógica del contacto de lenguas y tendría incluso algunos precedentes como la reforma del latín de los siglos XI y XII o la coexistencia en los núcleos urbanos con población de lengua galorrománica, a veces significativa en número e influencia social. Por otro lado, lo cierto es que la imposición evidente del castellano en estas fechas no solo no anuló el uso oral del asturiano sino que coincide, a partir del XV, con los primeros testimonios explícitos de una conciencia lingüística propia, con la aparición de un discurso intelectual e ideológico en torno a él entre los siglos XVI y XVII y, lo que aún es más, con la defensa de su prestigio social e histórico. La mayor parte de los ejemplos disponibles han sido analizados con detalle por Pensado (1999), Mariño Paz (1999), Monteagudo (1999) y Viejo Fernández (2004b).

Un primer posible indicio del nuevo giro de la situación pudiera darlo un documento praviانو del fondo de San Pelayo de Oviedo datado en 1442 que reproduce el testamento de María Rodríguez de La Vimera. Una de las cláusulas finales del texto (en castellano) establece una renuncia a toda revocación futura, salvo que

En la tal revocación que yo asy feziere se contenga el traslado desta carta de verbo a verbo e el salmo *miserere me deus* e el *in principio era verbum*, et todo breve en romance declarado.

La mención es muy ambigua empezando por la sintaxis, pudiendo indicar bien que los textos latinos en cuestión se *declaran* brevemente en romance (traducen, resumen o explican), bien que se trasladan, en el texto de revocación, del latín a cierto *romance declarado*, como quiera que deba entenderse este: sea como una forma *ilustre* de romance (en ese caso el castellano) bien en un romance

sencillo, accesible a un hablante medio. Respecto a esta última posibilidad, considérese que en el xv era común insertar salmos o fragmentos romanceados en los sermones de los predicadores cuya lengua habría de procurar “non daquel apurado estilo de la corte, mas daquel llano que a la profesion nuestra, según la gente y tierra donde moramos, para que le entiendan, satisfaze”, según un predicador anónimo de 1482 (González Ollé 1999). No caben aquí mayores conclusiones, pero una expresión *romance declarado* sugeriría, cuando menos, su concurrencia con otra forma de *romance non declarado*, y en su caso una vaga noción del nuevo bilingüismo diglósico romance en la Asturias del momento.

En todo caso, la conciencia de que asturianos y leoneses hablan algo diferente del resto (y, a veces, lenguas diferentes entre ellos) pueden expresarla observadores externos, que de hecho se muestran mucho más precoces que los locales en este tipo de opiniones. El primer testimonio sería el de la versión castellana de la Biblia Hebraica de Mosé Arragel (1430), en la que se observa que “por las letras e por modos de órganos... en Castilla sean cognoscidos leoneses e sevillanos e gallegos”. Una referencia expresa a los asturianos se debe a un tratado filológico anónimo del mismo siglo xv, que reconoce que “hay infinitos vocablos que unos non dizen como otros, nin los usan, como en Castilla los asturianos y gallegos”. Junto a ello, la primera valoración despectiva del asturiano-leonés se debería al también anónimo traductor castellano del latinista italiano Guarino Veronese (*De linguae latinae differentiis*, traducida entre 1465-1480), que se refiere al habla de Babia como prototipo de rusticidad, impropia de buenos cortesanos:

Un señor en Castilla, si un fijo le fuese nascido e criado en Viscaya o en Bauia, antes que le llevasen a la corte del rey, le daría uno que le enseñase a bien e conplidamente hablar (González Ollé 1999).

Más expresiva es aún la conocida de Gonzalo García de Santa María en el prólogo a *Vida de los santos religiosos* (1486-1491), donde afirma que

Ay aliende esso en la misma Castilla, como son diversos reynos en uno ayuntados, algunas tan grosseras e asperas lenguas como es Galizia, Vizcaya, Asturias y Tierra de Campos, que ni aquellas ni lo muy andaluz es avido por lenguaje esmerado, ca lo uno de muy gruesso e rudo se pierde, y, lo otro, de muy morisco en muchos vocablos, apenas entre los mismos castellanos se entiende.

Desde entonces, la percepción de la existencia de una *lengua asturiana* o *asturiano*, como una variedad idiomática discretamente diferenciada del castellano, se generaliza con múltiples testimonios, acompañados habitualmente de valoraciones sobre ella. Ocasionalmente, el asturiano y las otras lenguas periféricas se conciben como derivaciones de una lengua principal que, lógicamente, será la castellana. Es el caso de Ximénez Patón en *Elocuencia española en arte* (1605), que habla de cinco dialectos en España, de los que uno es lengua principal (el castellano) y otros lenguas derivadas: valenciano, asturiano, gallego y portugués. Similarmente, el gallego Felipe de la Gándara (1596-1676), en *El Cisne occidental*, reconoce la especificidad lingüística de los pueblos noroccidentales, pero en términos subordinados a una supuesta lengua española originaria fielmente reflejada en el español:

Tienen diversos modos de hablar los montañeses leoneses, que los de Asturias, y estos distinta lengua de los gallegos, y los gallegos de los lusitanos o portugueses, que aun todos hablan la lengua Española pero tienen diversos dialectos y se diferencian unos de otros.

Pero lo interesante no es tanto la existencia de una percepción externa de una lengua particular de Asturias, sino el fortalecimiento de una conciencia diferencialista propia entre los propios asturianos (Viejo Fernández 2002) y, aún más, la valoración que de ella hacen y cómo evoluciona ésta. El mejor exponente va a ser el jesuita cangués Luis Alfonso de Carvallo (Porqueras Mayo 1998), que entre los siglos XVI y XVII (sobre todo en su obra historiográfica *Antigüedades y cosas memorables del Principado de Asturias*, 1613, publicada póstuma en 1695) desarrolla todo un discurso teórico a propósito de lo que llama ya *asturiano* o *lengua asturiana* e introduce en él una evidente valoración positiva en la que no solo no lo considera una forma corrupta de una lengua española originaria, sino, al contrario, una forma primigenia y más pura de hablar, reflejo de la proverbial nobleza e hidalguía de los asturianos, de la que el resto de los romances peninsulares serían derivaciones corruptas, a causa del contacto con el árabe. Así,

No solo la nobleza de España se conservó en Asturias, sino también el habla y lengua antigua sin corromperse como por todas las demás partes de España por la sujeción de los moros.

Por eso, no es de extrañar que al conquistador asturiano de Córdoba, Pedro Pérez de Villamar, se le grabara en el sepulcro un epitafio “en lengua asturiana” ya en 1164. Incluso Carvallo considera oportuno recrear el episodio de Covadonga con diálogos en estilo directo, fundamentalmente “para que también demos alguna noticia de la lengua que entonces comúnmente se usaba” (Alfonso de Carvallo, 1695, 109), poniendo en boca del rey Pelayo una mezcla de la *fabla* antigua de la literatura clásica castellana con rasgos asturianos occidentales. Lo significativo es que, en realidad, Carvallo no estaba siendo original, puesto que ya la *Gramática de la lengua vulgar de España* del anónimo de Lovaina de 1559 usaba los mismos argumentos para sancionar que “es más claro que la luz del sol que los reinos de León y Aragón tienen mayor y mejor derecho en la lengua vulgar que no el reino de Castilla”. Por tanto, esa idea de un asturiano-leonés primigenio ya andaba en circulación cuando menos en la primera mitad del xvi.

Esta visión es una derivación coherente de los tópicos historiográficos dominantes que, además, debía de estar bastante extendida ente los asturianos, pues hace ironizar a un autor como Damasio de Frías, a mediados del xvi: “los asturianos, aunque tan pobres de ropa (...) quieren, ya que más hacienda no tienen, que a lo menos las hidalguías y la lengua sean suyas”, algo que por lo demás le resultaba irritante puesto que:

En las Asturias y Montañas, ya vos veis las diferencias de sonidos, o más verdaderamente gruñidos, que hay tan diversos unos de otros, y todos de los castellanos, hablando toda esta gente con un gritillo y unos acentos finales que a nosotros tanto nos enfadan y a ellos tan bien les suenan (*Diálogo de las Lenguas*).

El orgullo lingüístico de los asturianos era, de hecho, una cuestión asumida: a propósito del certamen poético ovetense de 1639 que da a conocer la primera obra en asturiano de Antón de Marirreguera, el copista de los textos, Andrés Mendo, consigna la presentación de “otros romances en lengua asturiana” hoy perdidos y, por lo demás, ante otras piezas no escritas en asturiano se permite solicitar que “perdonen los asturianos que no va en su lengua” (Fidalgo, 2002).

La cuestión es desde cuando este tipo de ideología lingüística bien documentada desde el xvi había prendido en Asturias y por qué. Reparemos en que, en realidad, esa concepción se articula en dos puntos: lo que se habla en Asturias es la lengua hispánica genuina y, a presente, es una lengua distinta de las demás. El

primer punto quizá no sea de suyo algo distinto ni necesariamente discontinuo con lo que se ha barajado para los primeros testimonios de la metalingüística romance local (la *lingua nostra*, en definitiva) o ese romance local defectivo por el que apuestan los notarios locales del siglo XIII frente a los particularismos del castellano cortesano; lo original ahora es, no obstante, ese marcado sentido simbólico de la diferencialidad asturiana.

Parece verosímil que desde algún tiempo antes hubiese tomado fuerza la conciencia de que los asturianos tenían una lengua propia, quizá a partir de una clave tan sencilla como la percepción contrastiva derivada de la penetración del castellano en su ámbito social tradicional, desde el XIV. Pero, además, esa conciencia pasa a integrarse de lleno en una prefiguración identitaria por la que los asturianos vuelven a reafirmarse, desde la misma centuria, como una comunidad netamente diferenciada, más allá de lo simbólico también en el terreno práctico de lo político, con la institución del Principado de Asturias en 1388. Insistamos en que el sentimiento identitario asturiano no era en absoluto novedoso, pues ya había sido explícitamente formulado desde la Alta Edad Media; lo novedoso es en todo caso el añadido del componente lingüístico a ese discurso histórico: la apropiación asturiana de la lengua.

En este marco, el discurso covadonguista codifica de hecho las claves ideológicas de la nobleza asturiana como su fuente última de legitimidad en el nuevo contexto español y en la política interna asturiana, y, si ya hemos visto que el providencialismo asturiano tenía poderosos antecedentes en la Edad Media (en Pelayo de Oviedo, en el XII), lo cierto es que vuelve a revivir con fuerza entre genealogistas y cronistas desde el XVI.

Lo que interesa ahora es una nueva deriva discursiva en la que resulta que hasta el rey Pelayo y otros héroes asturianos hablaban o se ponían epitafios en asturiano, como pretendía Carvallo. Cuando menos, esto sugeriría que ciertas élites empiezan a cultivar un cierto discurso lingüístico asturianista que además va a ir tomando vuelo con el paso de los siglos hasta desarrollar músculo intelectual con la generación jovellanista de finales del XVIII. Y, desde luego, a irritar a algunos autores castellanos que, en el XVI, difícilmente podían admitir ese lustre en la lengua de un territorio marginal y atrasado que algunos llegan a definir como “unas Indias que tenemos en España” y a sus habitantes como “menesterosos de doctrina”.

Surgen no obstante distintas cuestiones, de las que abordaremos tres: cuál es el perfil exacto de estas élites *conscientes* en lo lingüístico, si traspasó esta conciencia al conjunto del cuerpo social y, finalmente, si más allá del discurso ideológico sobre la lengua tiene algún efecto práctico en lo que se refiere a su existencia social real.

En cuanto a lo primero, hay una contradicción flagrante en el hecho de que los mismos sectores sociales que actúan como agentes de castellanización alimenten supuestamente esta nueva ideología lingüística, de modo que cabría pensar sin más en un asturianismo impostado o meramente decorativo. Sin embargo, Pensado sugiere que este tipo de discurso identitario era algo que siempre podían oponer ventajosamente los asturianos en el nuevo contexto político español donde las discusiones de hidalguía y pureza religiosa pendían dramáticamente sobre la sociedad castellana, quedando precisamente inmunes a ello los empobrecidos y marginales territorios del norte. A esto cabe añadir que incluso el positivo discurso sobre la lengua podría entenderse como reacción orgullosa ante la imagen denigratoria que se tiene en Castilla de Asturias desde el xvi, como el país mísero y atrasado por excelencia. Así, si la autoafirmación del castellano corre pareja a la de la consolidación del poder castellano en la Península, la más modesta y tardía de la conciencia lingüística asturiana hace lo propio con relación a su propio proceso de institucionalización política y de autoafirmación de sus élites en el nuevo contexto político del reino castellano o ya castellano-aragonés.

Sin embargo, ampliando la lente caben matizaciones adicionales. Las personalidades más significadas en este tipo de actitudes desde el xvi (como Carvallo o Antón de Marirreguera) comparten un mismo perfil social, a saber: clero medio proveniente de la pequeña hidalguía rural. Es decir: no estamos ante la alta aristocracia que prospera al amparo del Principado o por sus buenas relaciones cortesanas, sino ante un grupo social intermedio que se movía en un ámbito de influencia local propio.

El más significado, Luis Alfonso de Carvallo (reconocido también fuera de Asturias como preceptista literario por su *Cisne de Apolo* de 1602), fue profesor de la Universidad de Oviedo en los años de su fundación (en 1608), donde coincidió con la que parece ser la primera hornada de autores en asturiano. De hecho, la institución universitaria fue la que auspició en 1639 unos primeros juegos florales en los que se valoraban las composiciones en asturiano y de donde

sale la primera obra conocida en esta lengua. Tenemos así, por lo tanto, un efecto práctico de la nueva conciencia lingüística en la sociedad de la época, en la que podemos suponer que calase en alguna medida, al menos en este entorno de hidalgos rurales y clero medio, con un mínimo componente ilustrado y además con contacto directo con las capas populares, con las que no eluden comprometerse moralmente.

Estos sectores son los que se confrontan directamente en los juegos de poder de la Asturias del momento con la alta aristocracia. Desde finales de la Edad Media las grandes familias aristocráticas habían ido aumentando hasta niveles abusivos su presión sobre otros sectores sociales medios y bajos, frecuentemente mediante el aprovechamiento partidista de las instituciones políticas locales como el propio Principado y gracias a su buen entendimiento con la corte. Así es que el mismo Carvallo que ensalza la hidalguía proverbial de los asturianos y su lengua, denunciaba, en términos muy duros, los abusos de la alta nobleza sobre las clases populares:

Avía crecido mucho la insolencia de los cavalleros para con la gente llana y pacífica de la tierra (...), se entrometían las personas poderosas de los concejos en elegir iuezes y los más oficios publicos, y para las iuntas se nombraban a si mismos, llevando para esto mucha gente facinerosa en su ayuda, y obligaban a los concejos a que pagassen sueldo a los que les acompañaban (...), de que hasta nuestros tiempos han quedado algunos rastros con que la gente llana y comun es oprimida.

De hecho, las *Antigüedades* de Carvallo fueron censuradas en vida precisamente por el resentimiento que produjo entre ciertos notables el tratamiento poco favorable que daba a sus linajes. El autor cangués se manejaba en un complejo ideal social y moral que, por un lado, daba prevalencia a la excelencia intelectual y literaria sobre la mera hidalguía y, por otra parte, remitía a un ideal histórico heroico contrapuesto a la *insolencia* presente de los nobles y del que, por contra, hacía partícipe al común de los asturianos, en su inmensa mayoría pequeños hidalgos y, además, asturiano-hablantes. Por eso, podía encajar ahí su discurso positivo sobre la lengua, que era vista como patrimonio y aval legitimador de las capas populares. Así, el mismo Carvallo a quien hemos visto proclamar el origen del asturiano en la antigua lengua hispánica y cristiana hablada por don Pelayo, se deja decir a propósito del topónimo *Oviedo* que

Aquel era el nombre de aquel sitio, corrompido de *Lobindo*, y aun aora le suelen llamar assi algunos aldeanos, entre los quales algunas veces se conservan más los vocablos sin corromperse.

Es interesante ver como esta visión ideológica tiene su reflejo en la obra del primer autor literario en asturiano, el clérigo Antón de Marirreguera (c.1600-1662). Concretamente, en su *Entremés del Alcalde* (c.1640) se caricaturiza, como es tópico en la literatura española del momento, la figura del hidalgo pretencioso que trata de disimular su baja condición social con ínfulas aristocráticas. Lo original de nuestro texto es que uno de los atributos ridículos del personaje es precisamente el hecho de expresarse en castellano en un contexto asturiano-hablante y popular (Viejo Fernández 2002). En este marco, en la pieza aparecen algunos de los argumentos recurrentes en Carvallo: la prevalencia del mérito sobre la sangre y el linaje y la denuncia de los abusos nobiliarios, cuando el personaje, ofendido por el escarnio a que es sometido por el alcalde del pueblo, amenaza con recurrir a instancias superiores, de naturaleza más arbitraria y menos democrática.

Así pues, Marirreguera, como antes Carvallo, expone una conciencia lingüística que tiene una base territorial e identitaria pero que también había ido adquiriendo una cierta dimensión ideológica *democrática* en el convulso contexto sociopolítico asturiano que se abre desde finales de la Edad Media, cuando menos en tanto reflejo formal inmediato del *sentido común* popular. Con un interés añadido en el caso de Marirreguera: que la puesta en escena de su sátira social presupondría una esencial complicidad con un público popular al que, por tanto, ha de considerarse también partícipe de esta visión de la lengua, esos aldeanos “entre los quales algunas veces se conservan más los vocablos sin corromperse” según Carvallo.

Con todo, es obvio que no cabe idealizar el alcance ideológico de esta conciencia lingüística, ni menos llevarla fuera de las coordenadas propias de la época. Ni Carvallo ni Marirreguera reivindican políticamente el asturiano frente al castellano como una especie de nacionalismo democrático *avant la lettre*, simplemente contemplan la lengua como exponente simbólico tanto de una conciencia histórica como de una realidad social cuya dignidad comprenden y sostienen en un entorno político adverso. De alguna manera, su empatía con las capas populares ayudaba a resolver esa contradicción apuntada en la visión que en general

se tenía de lo asturiano: la de una tierra heroica y la de una población atrasada, hambrienta y miserable abocada a malganarse el pan en las ciudades castellanas. Y ese tipo de discurso es de suyo más moderno que medieval, posiblemente conformado de manera definitiva en el nuevo ambiente intelectual que en Asturias permitía amparar la naciente Universidad de Oviedo desde 1608. Otra cosa será, y es lo que aquí interesa, que ese discurso moderno emergiera a partir de una serie de actitudes y percepciones sobre la lengua que pudieran estar en estado de incubación o latencia desde los últimos siglos medievales.

En cuanto a los límites de esta reivindicación lingüística asturiana, la aparición en escena por primera vez de una literatura en asturiano supone una piedra de toque para reflexionar. No es fácil precisar el horizonte real de expectativas estéticas e intelectuales que consensuaban para esta literatura en el momento de su nacimiento sus autores y su público potencial y no es este el lugar para considerarlo en detalle. En todo caso, Carvallo, en su faceta de preceptista, proponía en 1602 para todo poeta peninsular el uso del castellano “por ser la más común” y propia de la corte, y reservaba a las otras lenguas hispánicas, empezando por su asturiano materno y el gallego, un rol secundario en las composiciones *de oficio*, es decir, en registros literarios especiales, donde entrarían las piezas en *sayagués* o la *fabla antigua* de romances y teatro histórico, registros ambos con un aporte asturiano-leonés muy notorio. He sugerido en otra parte (Viejo Fernández 2002) la influencia que este tipo de coordenadas tendrá sobre la naciente literatura en asturiano del XVII. En todo caso, la actitud positiva de Carvallo hacia el asturiano no responde tanto a una reivindicación militante de su uso como a un paternalismo amable, ilustrado y respetuoso hacia su ámbito social natural, pero esencialmente diglósico.

4. CONCLUSIÓN

En la perspectiva histórica que hemos asumido, lo más significativo parece ser la progresiva identificación ideológica del asturiano con la *lengua antigua*, la genuina de los primeros cristianos hispánicos de la Reconquista. Creemos haber argumentado razonablemente la pertinencia de este discurso en las circunstancias sociopolíticas concretas de la Asturias de los primeros siglos de la Edad Moderna, pero la gran cuestión está aún en determinar cuándo empiezan a cuajar realmen-

te el tipo de creencias sobre la lengua que se manejan en él y si lo hacen en un momento previo y, por tanto, aún netamente medieval. Más en concreto: si cabe establecer una continuidad entre esa conciencia lingüística *defectiva* de lo asturiano que podría intuirse en los siglos plenamente medievales y su elaboración ideológica ulterior desde al menos el XVI. O, a manera de hipótesis fuerte: si este discurso lingüístico historicista retoma algún sustrato latente en la percepción local de la lengua que pudiese rastrearse ya en los primeros testimonios relativos al carácter *genuino* de la *lingua nostra* del reino leonés según se han analizado anteriormente. Al menos, si el geotipo asturiano-leonés emergente en la escritura desde el siglo XIII careció desde ese primer momento de un soporte estatal que pudiera garantizar su consolidación institucional, como también de un cultivo literario significativo, un factor que podría dar cuenta razonablemente de su efectiva autoafirmación posterior sería sin duda una fuerte conciencia histórica cuya continuidad y penetración social, por otra parte, no es difícil de documentar.

El surgimiento tardío de la literatura en asturiano parece por otra parte la consecuencia práctica inmediata de este proceso de autoafirmación lingüística. Aporta en todo caso algo imprescindible para el estudio lingüístico: nuevos textos (después del lapso que supuso la castellanización de las notarías) que nos enfrentan a un tipo de lengua ya netamente distinta a la medieval. Aparte de la obviamente diferente tipología textual, el nuevo asturiano que emerge en el XVII va a caracterizarse por acentuar sus rasgos idiosincráticos. Frente a la época de plenitud medieval, ahora sí hay una voluntad expresa de acentuar soluciones diferencialistas con un modelo idiomático que, por otro lado, bebe de los usos autóctonos locales, una vez neutralizada en las nuevas circunstancias históricas la referencia de prestigio que pudieran haber representado las tendencias leonesas en la plenitud medieval.

Por eso, aunque también caben matizaciones de interés, los nuevos textos vienen a certificar que la lengua emergente en Asturias después de la Edad Media ya no es ese asturleonés genérico antiguo, sino un modelo plenamente asturiano implícitamente articulado sobre los patrones morfológicos de la variedad central. Será este modelo el que se tome como norma referencial en la literatura de los siglos siguientes y en general en toda reflexión filológica e intelectual sobre la lengua asturiana, con ecos interesantes en la sociolingüística y la dialectología locales hasta prácticamente la actualidad.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ALFONSO DE CARVALLO, Luis (1695): *Antigüedades y cosas memoriables del Principado de Asturias*, Madrid, Julián Paredes, 1695 (Ed. facs. Salinas, Ayalga, 1977).
- ALFONSO DE CARVALLO, Luis (1958): *Cisne de Apolo*, Porqueras Mayo, Alberto (ed.), Madrid, CSIC.
- ÁLVAREZ MAURÍN, Ma Pilar (1993): “El registro lingüístico especial de los documentos notariales medievales”, *Estudios Humanísticos. Filología* 15, p. 23-41.
- CABRERA, Carlos (1998): “Reflexiones sobre el sistema gráfico avulgarado de los textos primitivos leoneses”, en Bleuca, J.M., Gutiérrez Cuadrado, J. y Sala, L. *Estudios de Grafemática en el dominio hispánico*, Salamanca, Ediciones de la Universidad de Salamanca/ Instituto Caro y Cuervo, p. 9-23.
- CADOT, Céline (2006-2008): “El *Libro de las Constituciones* de don Gutierre de Toledo, obispo de Oviedo (1377-1389). Transcripción y estudio filológico”, *Revista de Filología Asturiana* 6-7-8, p. 413-465.
- CALLEJA PUERTA, Miguel (2008): “De la visigótica a la carolina en los documentos del archivo de San Vicente de Oviedo. La escritura de Dominicus y Pelagius”, *Boletín de la Sociedad Española de Ciencias y Técnicas Historiográficas*, 4, *Paleografía I. La escritura en España hasta 1250*, Burgos, p. 189-200.
- CALLEJA PUERTA, Miguel (2009-2010): “Certezas y dudas sobre la tradición textual del fuero de Avilés de 1155”, *Revista de Filología Asturiana* 9-10, p. 215-226.
- CALLEJA PUERTA, Miguel (2012): “El fuero de Avilés de 1155, original extracancilleresco de Alfonso VII”, en Ruiz de la Peña, J.I., Sanz Fuentes, M.J. y Calleja Puerta, M. (eds.) *Los fueros de Avilés y su época*, Oviedo, Real Instituto de Estudios Asturianos, p. 331-361.
- CALLEJA PUERTA, Miguel y María Josefa SANZ FUENTES (2003): “La lengua de los documentos asturianos en los siglos X-XIII: del latín al romance”, en Guyotjeannin, O. (ed.) *La langue des actes. Actes du XI Congrès International de Diplomatique (Troyes, jeudi 11-samedi 13 septembre 2003)*. http://elec.enc.sorbonne.fr/CID2003/calleja-puerta_sanz-fuentes
- CAMINO MARTÍNEZ, Carmen (1998): “Bilingüismo-bigrafismo. Un ejemplo sevillano del xv”, *Actas del II Congreso Hispánico de Latín Medieval*, León, Universidad de León, v. 1, p. 385-390.
- CANO GONZÁLEZ, Ana María (1995): “Consideraciones lingüísticas sobre'l Fueru d'Uviéu”, en *Fueru d'Uviéu (Facsimil del sieglu XIII del Archivu del Ayuntamientu d'Uviéu)*, Uviéu, Academia de la Llingua Asturiana, p. 13-22.
- D'ANDRÉS DÍAZ, Ramón (2002): «L'asturianu urbanu mínimu. Delles hipótesis», *Lletres Asturianas* 81, p. 21-38.
- FERNÁNDEZ CATÓN, José María (ed.) (2004): *Orígenes de las lenguas romances en el Reino de León (Siglos IX-XII)*, León, Centro de Estudios e Investigación San Isidoro.
- FERNÁNDEZ CONDE, Francisco Javier (1976): *Gutierre de Toledo, obispo de Oviedo*, Oviedo, Universidad de Oviedo.
- FERNÁNDEZ CONDE, Francisco Javier (1993): “El obispo don Pelayo. Reorganización eclesiástica y señorial en la diócesis de Oviedo”, en Morales Saro, Mari Cruz y Fernández Conde, Francisco Javier, *Orígenes: Arte y Cultura en Asturias. Siglos VII-XV*, Barcelona, Lunwerg, p. 347-353.
- FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, José Ramón (1978): “Un documento gascón en la Catedral de Oviedo (edición, traducción y glosario)”, *Mélanges de philologie romane offerts à Ch. Camproux*, Montpellier, Université Paul Valéry / Centre d'Études Occitaines, v. 2, p. 553-572.

- FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, José Ramón (1988): “Notas morfológicas a un documento gascón de la Catedral de Oviedo (1327)”, *Homenaje a Alonso Zamora Vicente*, Madrid, Castalia, v. 1, p. 81-100.
- FIDALGO PRAVIA, Pilar (2002): “Lletres vieyes”, *Lletres Asturianas* 79, p. 113.
- GARCÍA ARIAS, Xosé Lluís (1991): “Sustitución llingüística a lo cabero'l sieglu xv”, *Lletres Asturianas* 42, p. 35-45.
- GARCÍA ARIAS, Xosé Lluís (1992): “Asturianische und leonesische Skriptae/ Las scriptae asturianas y leonesas”, *Lexikon für Romanistische Linguistik*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, v. II,2, p. 621-662.
- GARCÍA ARIAS, Xosé Lluís (1993): “Galicismos, occitanismos, catalanismos”, *Lletres Asturianas* 50, p. 39-46.
- GARCÍA ARIAS, Xosé Lluís (1994): “Entamu”, en *Fueru Xulgu*, Uviéu, Academia de la Llingua Asturiana, v.1, p. XI-XII.
- GARCÍA ARIAS, Xosé Lluís (2002): “La literatura medieval”, en Ramos Corrada, Miguel (Coord.), *Historia de la Lliteratura Asturiana*, Uviéu, Academia de la Llingua Asturiana, p. 19-29.
- GARCÍA ARIAS, Xosé Lluís (2013): “Conciencia llingüística y textos medievales asturianos”, *Lletres Asturianas* 108, p. 87-106.
- GARCÍA ARIAS, Xosé Lluís; FRANCISCO JAVIER FERNÁNDEZ CONDE (2009): *Fueru de Lleón y Conceyu de Coyanza (Edición facsimilar de dos testos del sieglu XIII na nuesa llingua)*, Uviéu, Academia de la Llingua Asturiana, 2009.
- GARCÍA GARCÍA, María Éliada (1975): «El conde asturiano Gonzalo Peláez», *Asturiensia medievalia* 2, p. 39-64.
- GARCÍA LEAL, Alfonso (2003-2004): “En los albores del asturiano (718-1037): I. La diptongación de las vocales e y o breves latinas”, *Revista de Filoloxía Asturiana* 3-4, p. 31-59.
- GARCÍA LEAL, Alfonso (2005): “En los albores del asturiano (718-1037) III. Las formas palatalizadas del articuloide (*ille*) en la documentación latina altomedieval del reino asturleonés”, *Revista de Filoloxía Asturiana* 5, p. 9-18.
- GARCÍA LEAL, Alfonso (2006-2008): “En los albores del asturiano. Documentación del monasterio de Otero de las Dueñas en la colección fotográfica Torbado”, *Revista de Filoloxía Asturiana* 6-7-8, p. 401-411.
- GARCÍA VALLE, A. (1998): “Las graffías romances en sus comienzos históricos en el llamado latín vulgar leonés”, en García Turza, Claudio, González Bachiller, Fabián y Mangado Martínez, José Javier (coord.), *Actas del IV Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, Logroño, Universidad de La Rioja, v.1, p. 219-228.
- GONZÁLEZ OLLÉ, F. (1999): “Orígenes de un tópico lingüístico: alabanza de la lengua cortesana y menosprecio de la lengua aldeana”, *Boletín de la Real Academia Española* 277, p. 197-219.
- GUTIÉRREZ CUADRADO, Juan (2004): “Cómo estudiar la primitiva documentación leonesa”, en Fernández Catón, José María (ed.), *Orígenes de las lenguas romances en el Reino de León (Siglos IX-XII)*, León, Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, v. 1, p. 427-500.
- HERNÁNDEZ ALONSO, César (2004): “Estructuras sintácticas del latín y del romance, siglos IX-XII: pérdida y reajuste de la flexión casual”, en Fernández Catón, José María (ed.), *Orígenes de las lenguas romances en el Reino de León (Siglos IX-XII)*, León, Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, v. 1, p. 353-372.
- IGLESIAS CASAL, Isabel (1989): “Occitanismos en un documento del Monasterio de San Pelayo”, *Lletres Asturianas* 34, p. 41-50.
- LAPESA MELGAR, Rafael (1948), *Asturiano y provenzal en el Fuero de Avilés*, Salamanca, Universidad de Salamanca.

- LAPESA MELGAR, Rafael (1979): “Tendencias a la normalización del asturiano medieval”, *Estudios y trabajos del Seminariu de Llingua Asturiana*, Uviéu, Universidad d’Uviéu, v. 2, p. 25-46
- LAPESA MELGAR, Rafael (1985): “Los francos en la Asturias medieval y su influencia lingüística”, *Estudios de historia lingüística española*, Madrid, Paraninfo, p. 45-53.
- LAPESA MELGAR, Rafael (1998): *El dialecto asturiano occidental en la Edad Media*, Sevilla, Universidad de Sevilla.
- MARIÑO PAZ, Ramón (1999): *Historia da lingua galega*, 2ª ed., Santiago de Compostela, Sotelo Blanco.
- MEILÁN GARCÍA, Antonio (2011-2012): “El Libro de las Constituciones de D. Gutierre de Toledo, obispo de Oviedo (1377-1389). II. Estudio morfosintáctico. La oración simple”, *Revista de Filoloxía Asturiana* 11-12, p. 111-144.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (1906): “El dialecto leonés”, *Revista de Archivos Bibliotecas y Museos* 14, p. 128-172 y 294-311.
- METZELTIN, Miguel (2001): “Identidad y lengua. El caso de Asturias”, *Lletres Asturianes* 76, p. 85.
- METZELTIN, Miguel (2004): *Las lenguas románicas estándar. Historia de su formación y de su uso*, Uviéu, Academia de la Llingua Asturiana, p. 37.
- MONTANER FRUTOS, Alberto (2012), “El continuo diastrático de la espectroglosia latinorromance ibérica medieval”, en *e-Spania*, <http://e-spania.revues.org/21093>.
- MONTEAGUDO, Henrique (1999): *Historia social da lingua galega*, Vigo, Galaxia, 1999.
- MORALA RODRÍGUEZ, José Ramón (1993a): “Rasgos occitanos en un escriba medieval del monasterio de Carrizo”, *Actas del III Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, Madrid, Arco Libros, v. 1, p. 797-808.
- MORALA RODRÍGUEZ, José Ramón (1993b): “El leonés medieval: lengua escrita y lengua hablada”, *Actes du XXº Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes*, Zürich, Université de Zürich, v. 2, p. 517-530.
- MORALA RODRÍGUEZ, José Ramón (1998): “Norma gráfica y variedades orales en el leonés medieval”, *Estudios de Grafemática en el dominio hispánico*, en Blecua, J.M., Gutiérrez Cuadrado, J. y Sala, L. (coord.), *Estudios de Grafemática en el dominio hispánico*, Salamanca, Ediciones de la Universidad de Salamanca / Instituto Caro y Cuervo, p. 9-23.
- MORALA RODRÍGUEZ, José Ramón (2002): “Originales y copias: El proceso de castellanización en el área leonesa”, *Actas del V Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, Madrid, Gredos, p. 1335-1345.
- MORALA RODRÍGUEZ, José Ramón (2004a): “Graffias reales, lecturas imposibles”, en Fernández Catón, José María (ed.), *Orígenes de las lenguas romances en el Reino de León. Siglos IX-XII*, León, Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, v. 1, p. 579-636.
- MORALA RODRÍGUEZ, José Ramón (2004b): “Del leonés al castellano”, en Cano Aguilar, Rafael (coord.), *Historia de la Lengua Española*, Barcelona, Ariel, p. 555-569.
- MORALA RODRÍGUEZ, José Ramón (2004c): “Norma y usos gráficos en la documentación leonesa”, *Aemilianense: revista internacional sobre la génesis y los orígenes históricos de las lenguas romances* 1, p. 405-429.
- MORALA RODRÍGUEZ, José Ramón (2006): “Leonés y castellano en Zamora: de la Edad Media a nuestros días”, *Anuario del Instituto de Estudios Zamoranos Florián de Ocampo*, 23, p. 347-365.
- MORALA RODRÍGUEZ, José Ramón (2008a): “Sobre la Nodicia de Kesos de hacia 980”, en Company, Concepción y Moreno, J. G. (eds.), *Actas del VII Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española. Mérida (Yucatán), 4-8 septiembre de 2006*, Madrid, Arco/Libros, p. 2019-2032.

- MORALA RODRÍGUEZ, José Ramón (2008b): “Leonés y castellano a finales de la Edad Media”, en Elvira, Javier, Fernández-Ordóñez, Inés (eds.), *Lenguas, reinos y dialectos en la Edad Media ibérica. La construcción de la identidad. Homenaje a Juan Ramón Lodares*. Madrid, Iberoamericana-Vervuert, p. 129-148.
- MORALA RODRÍGUEZ, José Ramón (2008c): “Cronología del leonés medieval”, *Cien Años de Filología Asturiana (1906-2006): Actes del Congrésu Internacional*, Uviéu, Trabe, p. 101-125.
- MORALA RODRÍGUEZ, José Ramón (2009): “El proceso de castellanización al sur de la Cordillera Cantábrica en el siglo XVII”, *Lletres asturianes* 101 (2009), p. 7-22.
- MORALA RODRÍGUEZ, José Ramón (2011): “La frontera entre el asturleonés y el castellano”, en *Ciencia, llingua y fronteres*, Uviéu, Trabe, p. 89-120.
- MORALA RODRÍGUEZ, José Ramón (2012): “Relaciones de bienes y geografía lingüística”, *Cuadernos del Instituto de Historia de la Lengua* 7, p. 297-328.
- PENNY, Ralph (2004): “Continuum dialectal y fronteras estatales. El caso del leonés medieval”, en Fernández Catón, José María (ed.), *Orígenes de las lenguas romances en el Reino de León. Siglos IX-XII*, León, Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, v. 1, p. 565-578.
- PENSADO, Carmen (1991): “How was Leonese Vulgar Latin Read?”, en Wright, Roger (ed.), *Latin and the romance languages in the early Middle Ages*, London/New York, Routledge, p. 191-204.
- PENSADO TOMÉ, José Luis (1999): “Evaluación del asturiano entre las lenguas hispánicas”, en *Estudios asturianos*, Uviéu, Academia de la Llingua Asturiana, p. 9-27.
- PFISTER, Max (1991): “Les éléments provençaux dans les documents asturiens des XII et XIII siècles”, *Lletres Asturianes* 41, 1991, p. 7-19.
- PORQUERAS MAYO, Alberto (1996): *Estudios sobre la vida y obra de Luis Alfonso de Carvallo (1571-1635)*, Oviedo, Real Instituto de Estudios Asturianos.
- PRIETO ENTRIALGO, Clara Elena (2008): “Epigrafía medieval romance de Asturias, apuntes lingüísticos”, *Verba. Anuario Galego de Filoloxía* 35, p. 179-197.
- PUNTES ROMAY, José Antonio (1998): “Lengua y gramática en el occidente peninsular altomedieval: algunas consideraciones generales”, *Actas del II Congreso Hispánico de Latín Medieval*, León, Universidad de León, 1998, v. 2, p. 769-775.
- RODRÍGUEZ DÍAZ, Elena (1990): “Lengua asturiana y cultura oficial en la Asturias del siglo XIV”, *Lletres Asturianes* 35, p. 127-134.
- RODRÍGUEZ DÍEZ, Bonifacio (2004). “Peculiaridades morfológicas del leonés medieval”, en Fernández Catón, José María (ed.), *Orígenes de las lenguas romances en el Reino de León (Siglos IX-XII)*, León, Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, v. 1, p. 373-402.
- RUIZ DE LA PEÑA, Juan Ignacio (1995): “La antroponimia como indicador de fenómenos de movilidad geográfica: el ejemplo de las colonizaciones francas en el Oviedo medieval (1100-1230)”, en Martínez Sopena, P. y Díez Herrera, C. (eds.), *Antroponimia y sociedad*, Santiago de Compostela/Valladolid, Universidades de Santiago de Compostela y Valladolid.
- RUIZ DE LA PEÑA, Juan Ignacio, Sanz Fuentes María Josefa y Calleja Puerta, Miguel (coords.) (2012): *Los fueros de Avilés y su época*, Oviedo, Real Instituto de Estudios Asturianos.
- SANZ FUERTES, Josefa (1989): “Documento notarial y notariado en la Asturias del siglo XIII”, *Notariado público y documento privado: de los orígenes al siglo XIV*, Valencia, Generalitat Valenciana.
- VIEJO FERNÁNDEZ, Xulio (2002): “Sociolingüística y lliteratura asturiana nel sieglu XVII”, en *Actes del ciclu de conferencies La Lliteratura Asturiana nel IV Centenariu d'Antón de Marirreguera*, Uviéu, Principáu d'Asturies, p. 27-58.

- VIEJO FERNÁNDEZ, Xulio (2003a): *La formación histórica de la llingua asturiana*, Uviéu, Trabe.
- VIEJO FERNÁNDEZ, Xulio (2003b): “Sociedá, llingua y lliteratura na Asturias medieval”, *Actes del I Conceyu Internacional de Lliteratura Asturiana*, Uviéu, Academia de la Llingua Asturiana, p. 67-86.
- VIEJO FERNÁNDEZ, Xulio (2004a): “Las vocales velares finales en asturiano medieval: oralidad y norma”, en Boullón Agrelo, Ana Isabel (coord.), *Novi te ex nomine. Homenaxe a Dieter Kremer*, Santiago de Compostela, Instituto da Lingua Galega.
- VIEJO FERNÁNDEZ, Xulio (2004b): *Llingua y cultura lliteraria na Edá Media asturiano-lleonesa. Historia de la Lliteratura Asturiana I*, Uviéu, Trabe.
- VIEJO FERNÁNDEZ, Xulio (2008): “El asturiano en la Edad Media: de la particularización de un espacio románico al nacimiento de una identidad lingüística”, en Elvira, Javier y Fernández-Ordóñez, Inés, (eds.), *Lenguas, reinos y dialectos en la Edad Media ibérica. La construcción de la identidad. Homenaje a Juan Ramón Lodares*, Madrid, Iberoamericana-Vervuert, p. 107-128.
- VIEJO FERNÁNDEZ, Xulio (2012): “El Fuero de Avilés: lingüística histórica y metalingüística medieval asturiana”, en Ruiz de la Peña, José Ignacio, Sanz Fuentes María Josefa y Calleja Puerta, Miguel (coords.), *Los fueros de Avilés y su época*, Oviedo, Real Instituto de Estudios Asturianos, p. 491-518.
- WALSH, Thomas J. (1991): “Spelling lapses in Early Medieval Latin documents and the reconstruction of Primitive Roman phonology”, en Wright, Roger (ed.), *Latin and the romance languages in the early Middle Ages*, London/New York, Routledge, p. 199-214.
- WRIGHT, Roger (1983): “La no existencia del latín vulgar leonés”, *Incipit* 3, p. 1-7.
- WRIGHT, Roger (1983): *Latín tardío y romance temprano en España y la Francia Carolingia*, Madrid, Gredos.
- WRIGHT, Roger (1991a): “Textos asturianos de los siglos IX y X: ¿Latín bárbaro o romance escrito?”, *Lletres asturianes* 41, p. 21-34,
- WRIGHT, Roger (1991b): “The conceptual distinction between Latin and Romance: invention or evolution?”, *Latin and the early romance languages in the early Middle Ages*, London / New York, Routledge, p. 103-113.
- WRIGHT, Roger (1992): “La metalingüística del siglo XII español (y la *Chronica Adefonsi Imperatoris*)”, en *Actas II Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, Madrid, Pabellón de España, v. 2, p. 879-886.
- WRIGHT, Roger (2004): “La representación escrita del romance en el Reino de León entre 1157 y 1230”, en Fernández Catón, José María (ed.), *Orígenes de las lenguas romances en el Reino de León (Siglos IX-XII)*, León, Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, v. 1, p. 273- 296.

**GALEGO-PORTUGUÉS E
CASTELÁN NA GALIZA DO
SÉCULO XV. RETRINCOS
SIGNIFICATIVOS NA
DOCUMENTACIÓN XUDICIAL
DA COLECCIÓN DA CATEDRAL
DE LUGO**

XAVIER VARELA BARREIRO

RICARDO PICHEL GOTÉRREZ

Instituto da Lingua Galega

Universidade de Santiago de Compostela

1. INTRODUCCIÓN

A nivel xeral a penetración masiva do castelán na documentación da Galiza medieval non se produciu ata a última década do século xv e a primeira década do xvi. Foi consecuencia da aplicación da ideoloxía homoxeneizadora imposta de forma implacable polos Reis Católicos na implantación do novo estado centralizado. Porén nalgúns esferas da estrutura político-administrativa adiantouse considerablemente este proceso pola importancia que en tales esferas tiña o poder rexio, abertamente favorable á priorización do castelán fronte ás outras linguas dos seus reinos, xa desde os tempos de Fernando III e, de forma moi especial, de Afonso X (Mariño 1998: 179-194; Monteagudo 1999: 127-135; Freixeiro Mato 2010).

De entre estas esferas foi a do aparato da xustiza a que desde máis antigo e con resultados máis patentes foi abrindo ese camiño e marcando a pauta que case tres séculos despois acabaría imponéndose, nesa altura xa moi aceleradamente, no conxunto dos ámbitos de escrita da sociedade galega. Neste capítulo facemos un estudo sociolingüístico demorado da presenza do galego-portugués e do castelán na documentación xudicial recollida na colección documental da catedral de Lugo no século xv (Portela 2005). Con el queremos contribuír a unha liña de pesquisa que precisa moita atención e na que, malia ser inaugurada na fase inicial do desenvolvemento da moderna lingüística galega —década dos 80— e presentar un atractivo evidente, foron contadas as contribucións que desde aquela foron aparecendo. Situámonos, pois, no ronsel de traballos como os de Monteagudo (1985, 1994), Alonso Pequeno / Vázquez Bertomeu (2001) ou Cabana Outeiro (2006), centrados de preferencia na produción documental da catedral ou das terras de Santiago, e sobre todo en Lorenzo (2004), que abrangue todo o territorio e o dobre tránsito latín > romance e galego > castelán. Coa nosa achega queremos ampliar a outras terras e institucións a colleita de información elaborada e estudada que permitirá reconstruír a historia social da nosa lingua en tempos pretéritos.

2. A DOCUMENTACIÓN XUDICIAL (SENTENZAS)

Nos usos lingüísticos da administración e impartición da xustiza xogaban un papel fundamental no século xv —e en xeral en toda a Idade Media— a instancia e o ámbito de aplicación. Non era o mesmo que fose o rei quen a impartise a través dos organismos xudiciais ao seu dispor (a nivel xeral do reino de Castela, do reino de Galiza, dalgún bispado ou arcebispado), que fose algunha autoridade ou institución eclesiástica no seu ámbito diocesano, ou que fose algún nobre no goberno dos seus estados.

Cada ámbito xudicial dispoñía dunha estrutura de funcionamento apoiada na rede xurídico-administrativa responsable das accións e procesos propios da xustiza e estas presentaban un perfil xeográfico e lingüístico adaptado ao *modus operandi* da instancia xudicial da que formaba parte. A xustiza rexia consolidou desde moi cedo un modelo funcional lingüísticamente castelán e, no caso do reino de Galiza, favorable xeograficamente á procedencia foránea dos seus axentes. É reflexo dunha concepción endocéntrica do aparato xudicial rexio, que impón o seu modelo lingüístico ao do individuo ou colectivo que se achega a el na procura de solución ás súas demandas, preitos e litixios, sen ter en conta o principio de adaptación ás condicións sociolóxicas daqueles a quen van destinadas, despois de todo e finalmente, as resolucións e sentenzas.

Do total de documentos do noso corpus (515) son só sete as sentenzas incluídas na colección editada por M. J. Portela. Na maior parte dos casos trátase de sentenzas emanadas de instancias xudiciais de carácter civil e ámbito rexio (5), no entanto que a representación da acción xudicial eclesiástica redúcese a dúas sentenzas ditadas por xuíces das dioceses de Lugo e Santiago. Seis delas foron pronunciadas en castelán —ou polo menos foron redactadas nesa lingua polos notarios ou escribáns encargados de lles dar forma documental— e só unha foi rexistrada documentalmente —e moi probablemente tamén fose pronunciada— en galego-portugués. Como referencia permanente onde facer as comprobacións que demande a lectura e desenvolvemento do texto, presentamos nos anexos I e II e en forma de táboa os resumos das características sociolóxicas e lingüísticas principais destas sete sentenzas, que teñen en común seren resolución xudicial de litixios, preitos ou demandas entre persoas ou institucións da esfera da catedral ou da diocese de Lugo e, por tanto, serviren no seu momento de puntual instru-

mento regulador da convivencia dunha sociedade indiscutiblemente monolingüe como era, en xeral, a da Galiza medieval. No anexo I están representadas as sentenzas ditadas por xuíces do ámbito civil e no anexo II estano as ditadas por xuíces do ámbito eclesiástico.

2.1. Ámbito da xustiza civil (rexio)

As cinco sentenzas e os correspondentes documentos do ámbito civil, aos que nos referiremos en diante como C-1, C-2, C-3, C-4, C-5, son idiomáticamente homoxéneos e revelan a impermeabilidade ou glotofobia do aparato da xustiza civil rexia en Galiza cara á lingua da sociedade da altura. Todos os documentos, sen excepción, están redactados en castelán, nun arco cronolóxico secular completo que vai desde o inicial 1401 ata o ano 1488, datas, respectivamente, da primeira e da última sentenza da serie de cinco: C-1 (1401), C-2 (1403), C-3 (1430), C-4 (1477), C-5 (1488). A modo de primeira impresión hai que dicir que se esta mostra documental é representativa da praxe lingüística e da ideoloxía subxacente dos axentes xudiciais, é inevitable afirmar que, moito antes que calquera outro estamento ou instancia social, o mundo da xustiza foi o primeiro en abandonar a lingua propia dos galegos en favor da de Castela, convertida xa no século XIII en eixo vertebrador e uniformizador do novo reino resultante da deriva histórica dos reinos de Galiza e León, a partir da conversión do condado de Castela en novo reino con clara vocación de nuclearidade e liderado no espazo peninsular centro-occidental.

Lonxe de se estender polas terras do novo reino unificado un aparato da xustiza ao servizo das súas xentes e, polo tanto, respectuoso coa súa idiosincrasia e pluralidade lingüística, fíxoo poñendo en práctica o monolingüismo en castelán en todo o territorio e valéndose moi especialmente da elección de xuíces, notarios e escribáns alóxenos para territorios ou reinos de lingua non castelá, como era o caso de Galiza e, con resultados moito máis dramáticos, do reino asturleonés.

Máis alá da natureza dos cinco procesos xudiciais que deron pé a outras tantas sentenzas, que presentamos literalmente nas táboas C1-C5 do Anexo I, segundo os rexestos de M. J. Portela, e que non supoñen casos alleos á normalidade da xustiza operante na altura¹, o verdadeiro foco de irracionalidade e contradición

¹ C-1: obriga de pagamento anual ao bispo de Lugo dos tributos foreiros; C-2: condena á pena capital e ao alleamento dos bens dos asasinados de Lopo de Salceda, bispo de Lugo; C-3: revogación dun mandamento

radica na desconexión entre a naturalidade e residencia das persoas incursas como parte nesas actos xudiciais e a lingua procedemental da xustiza. As sentenzas e os correspondentes documentos tiñan nelas os destinatarios. Todas elas, sen excepción, formaban parte dalgunha das redes da sociedade diocesana luguesa e no canto de producir e lles entregar a documentación na súa lingua, a galego-portuguesa, para así poderen entendela con exactitude e plena comprensión, estaban obrigados a aceptar a imposición do castelán como lingua documental única e pagar o tributo dunha posible deficiencia na comprensión das estipulacións.

As persoas xurídicas que acoden como parte nos cinco documentos presentan na súa gran maioría un perfil lingüístico de inequívoca asociación á praxe lingüística galego-portuguesa. O seu carácter popular permite presumir unha situación de monolingüismo para os colectivos de moradores de coutos e lugares afectados pola sentenza de C-1 (“os moradores e pobladores dos coutos de Lugo deste cabo el agoa, de la otra parte”), C-4 (“todos los pobladores et moradores del dicho coto de Costante”) e C-5 (“vezinos et moradores en sus Cotos de Mera, Fargoos et Servian et Camara et Saa et Santalla et Coutos et tierra de Pallares”).

É pouco discutible a postulación de idéntica condición lingüística para o conxunto de lugueses de distinto perfil socioprofesional e condición burguesa declarados autores da morte do bispo Lopo de Salceda (†1403) e condenados por iso á pena capital en C-2 (“Rodrigo Olives, et Rodrigo Chavra, et Gomes Peres, alfayate, et Afonso de Pollido, et Rodrigo de la Carreira, et Arias Nunes, correeyro, et Afonso de Robra, et Pedro de Robra, et Afonso Peres de Ramamadera et su fijo, et Fernant Afonso, yerno de Juan Rodrigues, mercador, et Pedro Alvares, omes del juez, et Fernant Luengo, pelliteyro, et Ruy Corton, et Ruy Fernandes, yerno de Fernant Çarrellas, que fueron ayudadores et defensores et partiçipes de la muerte del dicho señor Obispo con los principales feridores et matadores”).

Para outros colectivos figurantes como parte nestes documentos non é preciso situarse no terreo dos supostos ou presuncións improbables, pois a propia colección documental da catedral de Lugo achega datos precisos que permiten deducir para eles de forma inequívoca un comportamento nos usos lingüísticos de plena fidelidade á súa lingua. En 1430 o cabido, que xuntamente co bispo e beneficiados

---

de Afonso de Castro, señor de Castroverde e Luaces; **C-4**: exención do pagamento de tributos distintos da alcabala ao rei dos moradores do couto de Costante [Guntín]; **C-5**: obriga para os moradores dalgúns coutos da diocese de Lugo de poñer á disposición do bispo os seus animais para o transporte do seu viño).

da Igrexa de Lugo, así como cos moradores das terras de Castroverde e Luaces, reclama e obtén sentenza favorable á revogación dos mandatos de Afonso de Castro en C-3, non fai outra cousa que aplicar o mesmo principio de observancia escrupulosa do respecto ao uso da lingua propia comprobable nos anos do papado de Fernando de Palacios (1418-1434). Neses 16 anos emanan do cabido da catedral de Lugo 48 documentos, todos eles escritos en galego-portugués. Idéntico comportamento obsérvase no cabido ao longo de todo o século xv. Dos 237 documentos saídos do seu escritorio só 6 teñen como lingua o castelán e neses seis hai que distinguir tres grupos, dos cales só o último pode ser aducido, previamente á súa análise demorada, como mostra dun uso do castelán non determinado por condicionamentos externos reais evidentes (xeográfico-territoriais ou sociolóxicos):

a) catro documentos consisten en contratos de foro ou arrendamento a persoas de terras bercianas que, como parecen indicar estes datos, debían estar xa fortemente castelanizadas (o cóengo “Maçi Alfonso de Valvoa” nos documentos 1304 (1479) e 1305 (1479) e “Alvaro de Valcarcel”, da Veiga de Valcarcel, nos documentos 1384 (1492) e 1385 (1492)). Neste caso compróbase que no seu proceder o cabido actuaba razoablemente adaptando lingüisticamente a súa produción documental aos seus destinatarios;

b) nun documento de 1447 o cabido fai concambia dunhas propiedades co bispo (García de Bamonde) (doc. nº 1074) e nel é a participación da dignidade episcopal a que motivou, seguramente, a escolla do castelán, non tanto por o bispo descoñecer o galego-portugués, pois era natural de Mondoñedo, como por ceder ou facer o cabido concesión a algúns e esporádicos usos lingüísticos episcopais, menos refractarios ao castelán. Malia a súa orixe galega e a ocupación doutras mitras episcopais galegas como Tui ou Ourense, un terzo da produción documental deste bispo está redactada en castelán (14 documentos en castelán e 28 en galego-portugués). O escaso coñecemento do castelán polo notario redactor do documento (“Pedro Afonso, canonigo et notario publico da dita çiudade et obispado de Lugo por lo senor Obispo et iglesia desse lugar”) tradúcese nunha lingua altamente hibridada que denota nel claramente unha fondo lingüístico galego-portugués que sae á superficie en moitas ocasións imponéndose ás estruturas lingüísticas puras esperables da súa intencionalidade castelá². Dos 38 docu-

² A listaxe e a nómina categorial de galego-portuguesismos son moi amplas e falan por si das dificultades do notario co uso do castelán por ter nesa lingua competencia moi escasa:

mentos deste notario incluídos na colección documental de M. J. Portela este é o único que non está en galego-portugués.

c) no documento restante, de 1478 (nº 1281 da colección), concítanse unhas circunstancias abertamente favorables ao emprego da lingua propia, mais que non foron abundas para impedir a escolla do castelán. Os participantes no acto xurídico son do ámbito inmediato ou do propio cabido lucense: o deán, o cabido e, como procurador de ambos, “Lopo Ares de Liz”, presumiblemente orixinario da aldea dese nome na freguesía de Santiago de Gomelle (concello de Guntín). A acción consiste na recuperación da posesión do “prestamo canonizable de Gomelle con sus fructos et rentas et derechos et cosas a el debidas et perteneçientes”, mantida irregularmente ata ese momento por “Pedro de Mathei, clerigo de Santiago de Entrambas Agoas”, o que nos sitúa igualmente no mesmo espazo de inmediatez xeográfica a Lugo, pois Santiago de Entrambasaguas é outra freguesía do concello de Guntín. Por último, o notario que escribe (“Ruy Diaz de Freixo, clerigo da diocesis de Lugo, notario publico por la autoridade apostolica”), tamén é de adscrición xeográfica luguesa e, por tanto, de esperable posición de lealdade lingüística. A suma destas circunstancias en ningún caso supoñían

---

(1) noso señor; (2) coutos de Lugo; (3) do dito señor Rey do dito pleito; (4) o dito Obispo; (5) et a sentencia o sentencias que entre ellos dese que a chegase e fesese chegar a devida execucion, para o qual todo el dicho Rey deu seu poder comprido; (6) contra seus beens; (7) mandou logo; (8) en sua ausencia e rebeldia; (9) et as veeria e libreria segundo que achase por derecho; (10) a qual carta de emplazamiento fue dada al dicho Gonzalvo Fernandes; (11) la sobredicha carta de emplazamiento que el dicho doctor diera al dicho su procurador; (12) En todo o qual testimonio e demanda presentada o dito Gonzalvo Fernandes pedio; (13) la demanda posta por parte del dicho señor Obispo; (14) los moradores das ditas figresias; (15) por ende que fique a salvo a o dito Obispo, o a seu procurador en seu nome, de demandaren a os ditos moradores en as ditas figresias os ditos maravedis e otras cousas se las pagou para a quien los juises que de dereito for; (16) Et desto dey ende esta mi carta de sentencia; (17) A qual sentencia dada et liuda o dito Johan Afonso en nome do dito señor Obispo diso que consentia e rezebia juiso, et o dito Lopo Lopes diso que el por si et en nome das ditas figresias, de que diso que era procurador, que non consentia et que apellaba dela para a merçed do dito señor Rey, asigne termino al dicho Ruy Fernandes de Viña para que pareciese ante mi para decir se avia poder de los sobredichos, o se quería decir alguna cosa de su derecho en nombre delos; (18) et que pendiente a dita apellaçion que ponya a si e todos seus benes e dos sobreditos sub guarda e defendemiento e merced do dito señor Rey et dos sobreditos para ante quien apellava, et que pedía a o dito alcalde que a reverencia do dito señor Rey et dos sobreditos para ante quien apellava que lle dese e outorgase a dita apellacion; (19) e se lla dar e outorgar non quisiese que protestava de a tomar por notario por manera de testimonio ou de protestacion qual mas de dereito devese. Et o dito alcalde diso que seendolle a dita apellacion requerida en o tiempo que devia et como devia et por quien cierto poder ovese dos sobreditos que daría a ela su resposta; (20) Dada en a dita villa da Cruña, e dia quarta feira vinte e cinco dias de febrero, ano do nacemento de nuestro Señor Jhesu Christo de mill e quatrocientos e hun anos.

situación desfavorable ao emprego da lingua propia, pois nin os destinatarios do documento nin o seu *scriptor* demandaban o cambio do código lingüístico habitual. Cal puido ser, pois, o motivo de tal mudanza? Sospeitamos que a identidade do notario e a súa praxe lingüística habitual poderían ser un indicio pertinente; porén o certo é que “Ruy Dias de Freixo” non comparece en máis documentos da colección cos que facer a desexable comparación³. Hai que dirixir a mirada a outros elementos do documento que poidan explicar esta anomalía idiomática. Entre eles destaca, por ser moi significativa, a invocación por parte do procurador do cabido Lopo Ares de Liz a unha bula do papa Sixto (na altura era papa Sixto IV (1471-1484)) como elemento probatorio da posesión do préstamo de Gomelle polo cabido de Lugo. O valor probatorio da bula demandaba o seu traslado no documento e en lugar de proceder a tal traslado o que se fai é encher a parte central do documento co relato dunha escena sorprendente que garda máis semellanza cos recursos creativos da literatura ficcional que co rigor propio da prosa documental. A lectura do relato abonda para situar este documento no terreo da práctica falsificatoria, tan común na nosa tradición antiga. No canto de acudir a fontes probatorias lóxicas e directas, como a documentación capitular ou episcopal, invócase a figura do papa a través dunha suposta bula, coa pretensión de levar a proba ao seu grao de suprema autoridade:

et presentou et por min dito notario leer fezo ante o dito Pedro de Nathey una bulla apostolica del nuestro muy sancto padre Sisto, Papa [...] et proçesso sobre ella fulminado, por los quales dicha bulla et proçesso paresçia et paresçio el dicho prestamo canonizable de Gomeele con sus fructos et rentas et derechos et cosas a el debidas et perteneçientes

³ A ampliación ao conxunto da produción documental tardomedieval do CGPA reporta, tamén en Lugo e no ámbito eclesiástico, un “Gonçaluo Diaz de Freixo, notario publico por las autoridades apofitoljca τ ordinarja do señor obifpo de Lugo τ iglleja defe lugar” que subscribe un foro en 1502 (Maia 1996: 126-127 [doc. 51]). Que un apareza como “Ruy” e o outro como “Gonçaluo” pode significar simplemente que se trata de persoas distintas, pero pensamos que esta diverxencia pódese deber a un deficiente desenvolvemento de unidades braquigráficas ou a unha incorrecta interpretación dunha maiúscula inicial por parte de calquera das dúas editoras mencionadas. Só a comprobación directa nos manuscritos resolverá a dúbida, sendo o signo notarial outro dos elementos que haxa que ter en conta. No entanto, o certo é que unha distancia de 28 anos entre un e outro documento fai verosímil unha mesma autoría para eses dous documentos ou polo menos non a contradí abertamente. E postos nesta hipótese o que comprobamos é que, aínda sendo de tan avanzada cronoloxía, o foro de 1502 está redactado integramente en galego-portugués e é razoable pensar que así como nesa altura “Gonçaluo Diaz” permanecía adscrito a unha praxe lingüística de fidelidade ao seu idioma, con maior motivo o estaría, se é certa a identidade común con “Ruy Diaz”, en décadas pasadas nas que aínda non se fixera tan patente a substitución lingüística a nivel xeral no notariado.

seer unido, ajuntado et anexado a la mesa capitular del dicho cabildo por la autoridad apostolica, por renunçiaçion que del avia fecho para que se fezesse la dicha union Diego Vasques, canonigo et prestameiro et poseedor ultimo que del dicho prestamo fue, ou en outra qualquier maneira que el estevesse vaco.

O relato complétase coa aceptación do cambio de posesión pola parte contraria ("Pedro de Matey") mediante un rito poucas veces documentado⁴ e, en todo caso, de forma moito menos teatral na súa posta en escena e xestualización:

Et logo el dito Pedro de Matey tomo las dicha bullas et proçeso en sus manos et beijolas et posolas sobre su cabeça et corona et dixo que veendolos non seeren rasos, nin cancellados, nin [en alguna] parte sospeitosos ante de todo viçio et suspiçion caresçendo, segun que por en [...] paresçia, que los obedesçia et obedesçio como a letras apostolicas con aquela humildat et reverencia que debia et en [...]dolas et lo por el dicho Lopo Ares a el requerido, en nonbre de los dichos senores dean et cabildo, lo tomo logo por la mano et lo introduxo et meteo dentro en la dicha iglesia, que es la cabeça del dicho prestamo, et lle entrego las llaves, vestimentas, caleçes et cruces et ornamentos della en nonbre et tradiçion de possession et tangendo la canpana, segun costumbre del dicho obispado, et diso que asi lo poyna et apoderaba, poso et apodero en a posison real et actual vel quasi de todo el dicho prestamo, en nombre del dicho cabildo, et al dicho cabildo en persona del dicho su procurador.

A atmosfera falsificatoria parece confirmala a presenza na parte testifical do documento de testemuñas con apelido de alto valor liñaxístico mais sen xustificación xeográfica nin cronolóxica ("Diego Andrade" e "Alvaro de Andrade"), ou de testemuñas que, como sucede no caso das dúas anteriores, só figuran neste

---

⁴ O exemplo que presenta máis silimitudes é o dunha anexión de posesións á mesa capitular da catedral de Mondoñedo (Foz-1456), editado por Cal Pardo (1999: 286 [doc. 153]):

paresçeu ende personalmente Vasco da Xeixas canonigo enna iglesia de Mondonedo en nonme et commo procurador dos sennores et cabildo da iglesia de Mondonedo et diso que por quanto hua meatade sen cura de dita iglesia de Santiago de Foz era et fora hunida aa mesa capitular do dito (cabildo) por renunçiaçion que dela fissera Garçia Osorio clerigo vltimo poseedor que dela fora et por vertude de hua bulla apostolica et proçeso de hunion et et anexaçon sobre ela fulminado *tomaua et tomou por los libros et vestimenta et calis et outros ornamentos que achou na dita iglesia et por canpaa tangida a posison uel quasi real actual et corporal da dita meatade sen cura do dito beneficio en nonme do dito cabildo para el et sua mesa capitular* asi vacante et anexo segund dito he con todos os desemos fructos et rendas et outras quaesquer eclesiasticas dereyturas aa dita meatade sen cura da dita iglesia et ao dito beneficio perteesçentes. (*apud* CGPA).

documento en toda a colección da catedral de Lugo ou que non comparecen ningunha outra ocasión durante toda a Idade Media ("Gomes Ares de Bretanil", "Nuno de Bervetouros" e "Roy de Gradon"), polo que é razoable pensar que poidan ser produto de fabulación:

Que foron presentes: Diego Andrade, et Alvaro de Andrade, seu hirmao, escudeyros; et Gomes Ares de Bretanil, et Nuno de Bervetouros, et Roy de Gradon, et outros.

Concluímos que o documento ben podería ser unha burda falsificación e que, por tanto, non debe computar en ningún inventario representativo dos usos lingüísticos do cabido da catedral de Lugo no século xv mentres non se aclare definitivamente a súa autenticidade ou falsidade.

De forma resumida, podemos dicir que a actitude lingüística do cabido estaba norteadada polo monolingüismo e, en consecuencia, a súa presenza como parte nos procesos xudiciais só podía levantar expectativas lingüísticas galego-portuguesas.

Os intervenientes individuais nas cinco sentenzas presentan perfís sociolóxicos cun elemento común e outro diferencial. Teñen en común gozaren de prestixio público e alta posición social e diverxen no seu ámbito de implantación na sociedade. Do estamento eclesiástico son tres bispos (Lopo de Salceda: C-1; Fernando de Palacios: C-3; Alfonso Enríquez de Lemos: C-5) e da sociedade civil é Afonso de Castro, señor de Castroverde e Luaces (C-3).

O bispo Lopo de Salceda (1390-1403), orixinario probablemente das Vascongadas e anteriormente bispo da diocese italiana de Faenza (1378-1390), tivo a peor das fortunas ao ser asasinado, como vimos anteriormente, por 18 fregueses descontentos cos moitos alleamentos, aforamentos desfavorables e tributos de dubidosa legalidade cos que castigou a moitos dos seus súbditos e á propia igrexa de Lugo. O revogamento de moitos deses foros polo novo bispo despois da súa morte, levado a cabo por orde do rei Juan I, parecen confirmar a ilegalidade de tales accións. A colección documental manexada non nos permite unha aproximación detallada aos seus usos lingüísticos na documentación emanada do seu escritorio no período considerado, pois hai un único documento episcopal catrocentista do seu papado. O carácter foráneo do bispo non era impedimento para a utilización da lingua propia e por iso —e porque era maior o peso da tradición da institución que a praxe particular do bispo— o documento está redactado en galego-portugués. E tamén o están os outros dous presentes na colección documen-

tal do século XIV, á que acudimos para completar o inventario da documentación episcopal do seu papado en Lugo (un de 1395 [nº 889], redactado en Lugo, e outro de 1399 [nº 892], redactado en Ribas Altas-Monforte). A súa presenza na sentenza como parte litigante e como destinatario dela xeraba, como no caso dos colectivos anteriormente mencionados, unhas expectativas inequivocamente favorables ao galego-portugués.

O bispo Fernando de Palacios (1418-1434), tamén de orixe foránea (Jaén) e dilatada presenza en lugares como Bologna (estudos), Roma (referendario do Sumo Pontífice), Segovia (deán) ou Aragón (oidor no Consello do rei don Fernando de Aragón), é un dos que García Conde / López Valcárcel denominan «irresidentes» (1991: 253). A ausencia de Lugo é a causa de que non figure na colección documental documento ningún da súa autoría directa, polo que non sabemos cal sería a súa actitude ante a disxuntiva lingüística galego-portugués / castelán. Podémola deducir da actuación do vigairo que nomeou para o representar na administración episcopal, tamén foráneo como el e orixinario da mesma terra do bispo: Juan Ruiz de Baeza (Jaén), arcediogo de Grao (Oviedo). Ningún dos 15 documentos da súa autoría (1419-1434) están escritos en castelán, seguramente a súa lingua materna e oral, como tamén o era do bispo do que era vigairo. Parece evidente que nesta altura aínda se impoñía na diocese de Lugo a tradición da institución (a igrexa, o bispo e o cabido) ás peculiaridades contrarias a ela que puidesen presentar persoas de procedencia foránea como o bispo Fernando de Palacios ou o vigairo Juan Ruiz de Baeza. Este último encarna moi singularmente a adaptación plena a este modelo de inmersión pois, como veremos máis adiante, é el o único xuíz do que emana unha sentenza redactada en galego-portugués en toda a colección documental catrocentista.

Ben distinta é a posición adoptada por Alfonso Enríquez de Lemos (1476-1495) á fronte do bispado lucense. Non foi a súa unha actitude absentista e nos 19 anos do seu papado xerouse case máis da metade da documentación episcopal do século XV (101 dun total de 176). Pertencía a unha das liñaxes máis ilustres e poderosas do reino de Castela e, desde logo, á máis importante do reino de Galiza. Os Enríquez, de procedencia leonesa, ostentaron os señoríos de Cabrera e Ribera e, unidos por lazos matrimoniais cos Osorio acabaron, xa como Osorios, converténdose nos primeiros condes hereditarios de Lemos (1456), o seu outro gran señorío, e reunindo nos seus dominios vilas como Monforte, Sarria, Chantada,

Castro Caldelas, Vilafranca e Poferrada, así como fortalezas tales que Balboa, Moeche, Manzaneda, Corullón, Serracín e Cornatel. Precisamente Alfonso Enríquez era irmán de Pedro Álvarez Osorio, o primeiro conde hereditario de Lemos, cuxo señorío alcanzara grazas ao seu matrimonio con Beatriz de Castro (1433), e que sumaba a estes o título de pertigueiro maior da terra de Santiago. Como magnates da sociedade do seu tempo, membros desta familia acapararon tamén altos cargos e dignidades eclesiásticas, tal é o caso do noso Alfonso Enríquez Osorio, como bispo de Lugo, e do seu irmán García Enríquez Osorio como bispo de Oviedo (1441) e arcebispo de Sevilla (1442-1448).

A chegada de Alfonso Enríquez á sé episcopal lucense supón a primeira creba real, e tamén definitiva, do compromiso desta sé coa lingua da súa tradición escrita poslatina. Ningún dos 99 documentos da súa autoría directa está redactado en galego-portugués, consecuencia, sen dúbida, da firmeza coa que quixo impoñer na área episcopal da catedral o que debía ser desde sempre a conduta idiomática dunha familia que nunca abandonou as súas orixes lingüísticas castelás e que, pola súa grandeza, no canto de adaptarse aos contextos alleos conseguiu asimilar os contextos a si mesma.

Poderíase tomar como excepción parcial a presenza do galego-portugués nun documento aparentemente de coautoría deste bispo e do cabido. Trátase dun contrato do ano 1482 no que o cabido afora a dous irmáns da Veiga de Valcárcel os bens que posúe a mesa capitular en Vilafranca «en uno con el reverendo señor Alfonso Enriques por la graçia de Deus et da Santa iglesia de Roma, Obispo da dita iglesia de Lugo et seu obispado». Mais o certo é que a mención do bispo non é a título de aforador senón de simple asistente ao encontro que dá orixe ao documento «en noso cabildo dentro en a Capela de San Vartolameu», como despois se confirma na parte final do documento, na que xa só se menciona o cabido como outorgante: «Et nos, o dito cabildo, asy vos outorgamos o dito foro por los modos, maneiras et condiçoes sobreditas, et obligamos os bees do dito cabildo de vos defender a dereito con o dito foro». En suma, o período deste papado foi completamente refractario ao uso da lingua propia na documentación episcopal. Mais a penetración do castelán xa comezara con anterioridade, de forma moderada no papado de Álvaro Pérez de Osorio —tío de Alfonso Enríquez— e máis abertamente no papado de García de Bamonde, a quen, por outra parte, corresponde o último documento da autoría directa do bispo en lingua galego-portuguesa do

escritorio episcopal lucense entre os contidos na colección de M. J. Portela⁵. Nel García de Bamonde dá, no ano 1447, o seu «poder complido et abastante» ao arcediogo de Triascastela e vigairo seu, «Gonçalvo Peres de Carvallido», para que poida «aver, coller et recabdar todos los dineyros et maravedis et pan et vino et carne et foros et trebutos et outras quaesquer dereituras que a nos son ou foren devidas et nos perteesçen ou perteesçeren en qualquer maneira et por qualquer rason, agora a o presente o de aqui endeante, por rason da dita nosa dignidade obispal». A partir deste ano só os vigaíros promoverán o uso do galego-portugués na documentación emanada do escritorio episcopal.

Da parte do estamento episcopal pódese dicir que, tocante ao seu posicionamento lingüístico e independentemente da precedencia xeográfica do bispo, ofreceu ao aparato da xustiza unha imaxe de monolingüismo continuado ao longo do século, coa lagoa xa sinalada do papado de Alfonso Enríquez de Lemos nas décadas finais.

Do lado dos intervinientes individuais da sociedade civil, tamén de condición social elevada, temos a figura de Afonso de Castro, señor de Castroverde e Luaces (Pol). Formaba parte dunha das liñaxes máis poderosas da Galiza da altura. Era neto de Pedro Fernández de Castro, o da Guerra, e fillo segundoxénito de Alvar Pérez/Pires de Castro, que alcanzou na sociedade portuguesa as máis altas dignidades, tales como a de primeiro conde de Arraiolos, primeiro condestable de Portugal e alcalde de Lisboa; por parte materna era fillo da condesa María Ponce de León. Nas súas relacións de parentesco próximo estaba a mesma Inés de Castro «Colo de Garza» e «Raíña despois de morta», da que era sobriño, como tamén o era de Fernando de Castro, señor de Lemos, Gran Privado de Pedro I e medio irmán de seu pai.

Como membro da nobreza principal de mediados do século xv cabe supoñer nel familiaridade co castelán, lingua exclusiva de varias das ponlas da súa familia. Ao par e dentro desa mesma familia o seu núcleo máis inmediato debía de ser, quizais, o único que vivía nunha atmosfera lingüística galego-portuguesa: seu

---

⁵ Unha boa parte da documentación episcopal do papado de García de Bamonde é da autoría dos seus vigaíros. Na documentación da súa autoría persoal nótase unha clarísima predilección polo castelán, presente en 14 documentos fronte aos só tres en galego-portugués. Nesta preferencia tivo moito que ver, sen dúbida, o seu carácter irresidente, pois permaneceu case permanentemente nas Cortes de Juan II (como presidente do Consello) e de Enrique IV. De feito, unha boa parte dos documentos da súa autoría particular foron redactados en Valladolid.

pai (Alvar Pérez/Pires de Castro) e seu irmán Pedro en Portugal, e el, xunto cos seus fillos, en terras interiores e profundamente galegas como Lugo, Castroverde e Luaces. Mais isto non deixa de ser pura especulación pola nosa parte, pois non temos evidencias de cal puido ser a súa lingua vehicular. Non dispoñemos de documentación da súa autoría e a única na que figura en calidade de non autoría é a propia documentación do corpus que manexamos. Nela figura, ademais da sentenza do documento C-3, un foro que o cabido da catedral de Lugo lle fai a el á súa dona (María Ramírez de Guzmán) na cidade de Lugo o ano 1426 (doc. 1008 da colección). O obxecto de aforamento é «huna cortina, que iaz en esta çiudade de Lugo, que he da dita amistraçon de janyero, et ias açerca do muro da dita çiudade, et topa de huna yllarga en as casas en que vos, o dito don Afonso, ora morades, et da outra yllarga en as barreiras do Castelo de Lugo, et de fronte topa en a antiga das Cortinas de San Romao; et tanben vos damos et aforamos a vos et a a dita vosa muller et persoa, a casa et forno con sua camara que esta junto con as ditas casas en que morades, que cobreu et reparou Juan de Laredo, que son dos aniversarios da dita iglesia de Lugo». A súa dignidade social denóttaa claramente o tratamento de «don-dona» dispensado tanto a el («vos don Afonso de Castro») como á súa esposa («vosa muller, dona Maria»). Se poñemos en relación tan alta condición social, a escolla do galego-portugués como lingua polo cabido e a praxe deste ao longo do século xv, podemos deducir que, dado que o cabido usaba nalgunhas ocasións o castelán na súa relación documental con algúns grupos sociais (o bispo) ou xeográficos (as xentes do Berzo), mesmo aínda que non fosen de condición elevada, a escolla do galego-portugués como lingua do foro outorgado a Afonso de Castro é un indicio de que ese magnate podía ter o galego-portugués como lingua vehicular, polo menos no seu círculo vital lugués. Se for doutro xeito activaríase o cambio de código (cara ao castelán) por razóns de nivel social, como sucede na concambia co bispo galego García de Bamonde de 1447 (*infra*).

Da outra parte das sentenzas e fronte á sociedade representada nelas sitúase o aparato da xustiza. Nel distinguimos tres planos nos que se reflectía, con distinto grao de fidelidade, a realidade ambiental e que serviron de marco socioprofesional no que acabaría por dirimirse unilateralmente a escolla a nivel lingüístico entre o galego-portugués e o castelán. O primeiro deles é o da espacialidade ou localización da acción xudicial; o segundo é o dos xuíces de distinta condición

que presidían os actos; o terceiro é o dos notarios que recollían os actos nas súas notas e lles daban forma documental nas correspondentes cartas de sentenza.

Canto á súa localización, os cinco actos xudiciais tiveron lugar en territorio galego, catro deles na propia cidade de Lugo (C-2: «En la çibdat de Lugo», «estando en la dicha çibdat, onde disen las Cortinas de San Romao»; C-3: «En la cibdad de Lugo»; C-4: «Fecha en la çibdad de Lugo»; C-5: «Corregidor de los Reyes nuestros senores en esta çibdad de Lugo et sus jurdiçiones») e o outro na da Coruña (C-1: «Dada en a dita villa da Cruña»). Ningún deles, por tanto, tivo lugar fóra de territorio galego.

Na figura dos xuíces cómpre diferenciar dúas dimensións pola súa pertinencia na nosa liña de estudo. Dun lado está a xurisdición ou ámbito territorial das súas competencias xudiciais (galego ou non galego) e do outro está a súa identidade, na que ten especial relevancia o seu berce ou procedencia (tamén galega ou non galega). Polo súa xurisdición os xuíces das cinco sentenzas eran de asentamento exclusivamente galaico e en tres dos cinco casos tratábase dunha subxurisdición territorial e competencial menor dentro do reino de Galiza. Con competencia sobre a totalidade do territorio galego actuaron os xuíces de C-4 («guardan mayor del Rey et Reyna nuestros senores et del su Consejo, Presydenste, *Governador*, et *Justiçia Mayor* en el Reyno de Gallisya») e C-3 («vassallo de nuestro señor el Rey» / «doctor en leis» // «*regidores* por el dicho señor Rey en el Regno de Galisia»). Con competencia sobre os dominios territoriais das dioceses de Lugo e Tui actúa o xuíz de C-2 («bachiller en leyes, *alcallde* por el Rey nuestro señor en los obispados de Lugo et Tuy»). A cidade de Lugo é o ámbito competencial do xuíz actuante en C-5 («*Corregidor* de los Reyes nuestros senores en esta çibdad de Lugo et sus jurdiçiones»). Finalmente, o xuíz de C-1 ten a vila da Coruña como espazo xurisdiccional («bacheller en leys, *alcalde* de la villa de La Cruña, *jues comisario* dado por carta de comision de noso señor el Rey»).

A outra cara da moeda ocúpaa, como constituínte relevante da súa identidade particular, o lugar de nacemento, galego ou non, dos xuíces. Este é un dato que permite medir a nivel xeral o grao de ocupación destes postos clave na regulación da convivencia social por parte de persoas de procedencia foránea ou, o que vén sendo o mesmo, o grao de perda da capacidade de intervención da sociedade galega nos seus asuntos propios ou mesmo privativos. Neste sentido é ben significativo que sexan maioría as sentenzas rezadas por xuíces de procedencia foránea e que os

de orixe galega aparezan só en sentenzas do primeiro terzo do século. De Arévalo era o xuíz de C-1 (1401) («Johan Sanches de Arevalo»), de Villandrando (Palencia) o de C-4 (1447) («Pedro de Villandrando, Conde de Ribadeo») e de Asturias o de C-5 (1488) («Fernan de Perea»). Procedencia territorial galega presentaban os xuíces de C-2 e C-3. De Bóveda (Lugo) era «Juan Sanches de Bobeda» (C-2, 1403) e de Goios (A Pontenova) e Parada (Lugo?) eran «Gomes Garcia de Goyos» e «Fernand Garcia de Parada» (C-3, 1430). En resumo, o 60% das causas, todas elas entre xentes de Galiza, pasaron por mans non galegas na súa decisión final.

En relación co terceiro dos planos delimitados, o dos notarios, pódese dicir que ía en paralelo co dos xuíces no tocante á súa orixe ou procedencia. Por lóxica, na formación dos equipos ou núcleos de actuación xudicial aplicábanse os mesmos principios de captación e de establecemento de destino cos xuíces e cos notarios. E vese claramente na análise destas cinco sentenzas. Unicamente o notario de C-1 é claramente de berce galego: «Johan Domingues de *la Cruña*, escrivano del dicho señor Rey e su notario publico en la su Corte e en todos los sus regnos». En sentido contrario tampouco ofrece dúbidas a natureza foranea do notario de C-2: «Alfonso Sanches de *Çamora*, escrivano del dicho señor Rey et su notario publico en la su Corte et en todos sus Reinos et senorios». Para os documentos C-3 e C-4 non podemos determinar a procedencia dos notarios, por a fórmula notarial non conter datos suficientemente reveladores, e para C-5 tampouco o podemos facer por non figurar no documento mención expresa da identidade do notario. O CGPA non ofrece novos datos que nos permitan avanzar máis nas desexables precisións de identidade e procedencia; porén a análise da lingua destas tres sentenzas revela, na nosa opinión, que en C-3 («Fernand Sanches de Beserra, escrivano de nuestro señor el Rey et su notario publico en la su Corte et en todos los sus Regnos») e C-4 («Juan Lopes, secretario del señor Presydenste, Governador et Justicia Mayor en el Reyno de Gallisya») interviñeron notarios foráneos⁶, en tanto que en C-5 (anónimo) o notario é de orixe galega.

⁶ Para C-4 parécenos claro, pois non hai nel o máis mínimo vestixio de substrato interferencial galego-portugués. En C-3, pola contra, están presentes dous casos que remiten, só aparentemente, a un notario galego. E dicimos “só aparentemente” porque eses dous galego-portuguesismos non son atribuíbles, na nosa opinión, ao notario do documento (“Fernand Sanches de Beserra”) senón ao dunha carta presentada polo demandado (Afonso de Castro), escrita moi probablemente en galego-portugués. Os dous casos referidos son estes:

- (1) tierra que *coutassen* a las macebas de los clérigos.
- (2) que *coutasse* a todos los sus subditos o vassallos de la dicha su tierra de Castoverde et Luases.

Neste último documento, de cronoloxía ben avanzada (1488), afloran algúns galego-portuguesismos evidentes que revelan a presenza dese substrato lingüístico na lingua do anónimo notario:

- a) *melloramientos*
- b) como siempre ellos et sus antecesores *fueran et avian ydo* a el et a sus antecesores
- c) que non los relevaba nyn *estojaba* de aquello que ante mi les hera demandado por parte del dicho señor Obispo
- d) que agora son et proban et moran ou *foren* et probaren et moraren en las dichas tierras et *coutos* susodichos
- e) por esta mi definitiba sentençia que *dou* en estos escriptos
- f) mill et quatrocientos et *oytenta et oyo* años

Como resumo deste rápido percurso pola densa e complexa realidade do universo xudicial, social e lingüístico contido nestas cinco sentenzas de natureza civil presentamos unha táboa na que cruzamos o eixo dicotómico «galego/foráneo» (g-G: galego-Galiza; f: foráneo), referido ás persoas, institucións e lugares intervinientes nelas, e o eixo lingüístico, igualmente dicotómico, «galego-portugués/castelán» (GP: galego-portugués; C: castelán):

		Sentenzas				
		C-1	C-2	C-3	C-4	C-5
Persoas ou colectivos que acoden á xustiza civil		g	g	g	g	g
Aparato da Xustiza	Lugar do xuízo	G	G	G	G	G
	Xuíces	f	g	g	f	f
	Notarios	g	f	f	f	g
	Lingua	C	C	C	C	C

Táboa 1. Documentación do ámbito civil.

A conclusión é que no século xv había un evidente divorcio lingüístico entre a sociedade galega, representada aquí pola sociedade aglutinada en torno á diocese de Lugo, e o aparato da xustiza encargado de resolver os seus conflitos. Mentres a sociedade era, salvo rarísimas excepcións, completamente monolingüe na oralidade e na escrita, o aparato da xustiza era, polo menos na escrita, completamente monolingüe. E non é menos evidente que, seguindo pautas uniformizadoras e gloticidas do Estado, eran os xuíces e os notarios os encarga-

dos de aplicar na práctica esta ideoloxía e de afogar moi eficazmente a presenza do galego-portugués neste ámbito e, convén repetilo, no seu propio marco xeográfico natural e orixinario.

2.2. Ámbito da xustiza eclesiástica

No noso corpus inclúense dúas sentenzas emanadas de xuíces eclesiásticos. Nos dous casos as partes apelante e apelada son clérigos ou colectivos clericais da diocese lucense. Cronoloxicamente sitúanse unha na primeira metade do século (E-1: 1425) e a outra na súa segunda metade (E-2: 1480). O acto da primeira ten como marco xeográfico a cidade de Lugo (“En a çidade de Lugo”) e como marco institucional a igrexa de Lugo na esfera do seu bispo (Fernando de Palacios), representado polo seu vigairo (“Juan Ruys”). Na segunda o marco xeográfico é o da cidade de Santiago (“Dada el leyda fue la dicha sentençia en la çibdat de Santiago”), cuxa igrexa, representada polo provisor “Johan Garçia de Gomara”, constitúe o seu marco institucional.

Os asuntos obxecto de litixio enfrontan clérigos a título individual ou a título colectivo e xentes do común vinculadas profesionalmente á igrexa. En E-1 senténciase a favor do cabido, representado por “Pedro Lopes, coengo et procurador do cabidoo da iglesia de Lugo”, que demandaba de “Mestre Johan, barbeyro et porteyro do cabidoo da iglesia de Lugo” o cumprimento dun contrato subscrito co cabido xuntamente coa súa muller (“Tereija Ferrnandes”) e a cuxo cumprimento non se consideraban obrigados. En E-2 senténciase en segunda instancia (a primeira resolvérase, con idéntico resultado, en Lugo) a favor de “Alfonso Garcia” no preito interposto por “Johan de Boan”, ambos “clerigos de la diocesis de Lugo”, co fin de resolver unha disputa acerca de cal dos dous estaba no dereito de recibir os beneficios da freguesía de San Cristovo de Fornas (Chantada). Do segundo “se provo [...] seer coroça, et mas aver cometido simonya en fazer egualar et partir el benefiçio por medio con los legos que lo presentaron”. En consecuencia o xuíz manda “a los feligreses del dicho benefiçio de Sant Christovoo de Fronan ayan por verdadero clerigo al dicho Alfonso Garçia et le acudan con todas las cosas pertenesçientes al dicho benefiçio”.

Pola súa condición, para todas estas persoas e colectivos é lícito, se non obrigado, supoñer unha situación de monolingüismo galego-portugués, xustificada

supra para o cabido da catedral de Lugo e incontestable para clérigos de baixo rango e burgueses de oficios humildes como podían ser un barbeiro ou un porteiro das dependencias capitulares.

Á realidade social xeográfica e lingüisticamente homoxénea que acabamos de esbozar para os comparecentes a xuízo, como a outra cara da moeda, contrapón o aparato da xustiza eclesiástica uns axentes que manteñen fortes distancias cos seus administrados na súa procedencia xeográfica e nos seus usos lingüísticos.

Os xuíces son en ambos os casos de procedencia foránea. O que actuaba en E-1, o asturiano “Juan Ruys”, era “bachiller en decretos, arçidiago de Grado en a iglesia d’Ovedo” e ostentaba o cargo de “vigario geeral da iglesia et obispado de Lugo”. En E-2 é o soriano “Johan Garçia de Gomara” quen exerce de provisor en Santiago do arcebispo salmantino Alonso de Fonseca II, na súa condición de “bachiller en decretos, thesorero et canonigo en la Santa iglesia de Santiago, provisor ofiçial general en lo espiritual et temporal de la dicha santa yglesia, çibdat et arçobispado de Santiago por el muy reverendo in Christo padre et señor don Alfonso de Fonseca por la miseraçion divina, Arçobispo del dicho arçobispado”.

Os notarios que interveñen na formalización documental das sentenzas presentan distinto perfil pola procedencia xeográfica e esta diferenza tradúcese a nivel lingüístico nunha escolla de código distinta. En E-1 o notario é “Pedro Fernandes de Silvarrey”, seguramente orixinario dese lugar do actual concello lugués de Outeiro de Rei. Todos os documentos seus que comparecen na nosa colección documental da catedral de Lugo están redactados en galego-portugués: 38 para o cabido e 2 para o bispo (Fernando de Palacios). En E-2 non se indica a identidade do notario, aínda que a análise da lingua do documento, exenta de calquera indicio de interferencia do galego-portugués⁷, revela claramente a súa orixe foránea, algo que non debe sorprender se se pensa que á fronte do arcebispo estaba o bispo salmantino que culminou a erradicación do galego-portu-

---

⁷ Pódese apreciar a pureza do seu castelán no emprego de voces de alta frecuencia, como os nomes dos días da semana ou os numerals cardinais, nas que, de haber un fondo lingüístico galego-portugués, era fácil que se infiltrase a forma autóctona. Tamén se nota ese fondo lingüístico castelán na fuxida consciente da enxebreza lingüística na toponimia, que é castelanizada sen contemplacións:

Dada et leyda fue la dicha sentençia en la çibdat de Santiago por el dicho señor provisor seyendo sentado en audiencia publica en logar de judgar dentro en sus casas de morada que son en la *rua Nueva* de la dicha çibdat, dia *viernes*, audiencia de la vispera, veynte et quatro dias del mes de março, ano del nasçimiento de nuestro señor Jhesu Christo de mill et *quatroçientos et ochenta* anos.

gués na documentación da súa arquidiocese e que, moi probablemente, o levou a Santiago formando parte do seu séquito.

Presentamos agora nunha táboa un resumo da dobre realidade social e lingüística que representan, no universo da xestión da xustiza eclesiástica, os que acoden a ela e os que a formalizan nos planos xurídico (xuíces) e documental (notarios):

		Sentenzas	
		E-1	E-2
Persoas ou colectivos que acoden á xustiza eclesiástica		g	g
Aparato da Xustiza	Lugar do xuízo	G	G
	Xuíces	f	f
	Notarios	g	f
	Lingua	GP	C

Táboa 2. Documentación do ámbito eclesiástico.

Á vista destes dous únicos casos non é posible tirar conclusións sociolingüísticas de alcance xeral. Porén parece evidente que os notarios, e talvez os xuíces, actuaban dentro dunhas coordenadas de plurilingüismo e non exclusión do galego-portugués, seguramente propiciadas polo carácter intragalaico do espazo competencial na súa actuación. Sen contar con información proveniente dun número moito maior de casos pouco máis poderemos facer que afirmacións particularizadas e *ad hoc* como que o emprego do galego-portugués en E-1 se explica por ser dunha cronoloxía recuada no século xv e dunha diocese na que a chegada do impulso da substitución lingüística foi máis demorado que noutras (arqui)dioceses, como a de Santiago, máis expostas ao influxo das tendencias sociolingüísticas externas.

Contrariamente, a tardía cronoloxía de E-2, unida ao talante dun arcebispo tan empeñado no alleamento das estruturas autóctonas da súa arquidiocese como Alonso de Fonseca II, foron causa dabondo para que o documento só puidese ser redactado en castelán.

3. A MODO DE CONCLUSIÓN

Aínda que non ten moito sentido tratar de chegar a unhas conclusións partindo dun elenco tan reducido de documentos, cremos que esta primeira e superficial aproximación aos usos de galego-portugués e castelán na lingua escrita do apar-

to da xustiza permítenos afirmar que o proceso castelanizador se produciu moito máis lentamente na administración eclesiástica que na civil. Nesta última parece plenamente consumada a substitución nos albores do século xv, do que non temos, no corpus estudado, nin un só caso de sentenza en galego-portugués. Máis lento e demorado debeu de ser o proceso na administración eclesiástica, pois unha das dúas sentenzas deste ámbito, e case no ecuador do século, está redactada en galego-portugués.

Entre outras causas de menor entidade, das que non nos podemos ocupar aquí, apuntamos como a máis importante o distinto marco xeográfico e competencial dunha e outra administración. O carácter intragalaico das áreas competenciais dos organismos da administración da xustiza eclesiástica e a tardía verificación da centralización da igrexa no conxunto do Estado favoreceron durante un longo período unha dinámica pouco exposta a influencias externas e unha maior proximidade á realidade lingüística da sociedade, traducidas no mantemento da funcionalidade e do uso da lingua propia. Pola contra, o carácter supraterritorial da Coroa e a súa asociación política e ideolóxica privativa cunha das linguas do abano das presentes nos seus reinos e territorios contribuíu decisivamente a que esa lingua, o castelán, penetrase e se instalase con forza e desde tempos moi recuados na nosa documentación xudicial.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ALONSO PEQUENO, Mercedes / Mercedes VÁZQUEZ BERTOMEU (2001): “Lingua e escritura na Compostela do século xv”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, XLVIII, 114, pp. 115-129.
- CABANA OUTEIRO, Alexandra (2006): “A lingua que veu de fóra. A creba do galego no 1500”, *Murguía. Revista Galega de Historia*, 9, pp. 69-83.
- CGPA - XAVIER VARELA BARREIRO / María Francisca XAVIER (2015-): *Corpus informatizado Galego Portugués Antigo*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega / Lisboa: Centro de Linguística da Universidade Nova de Lisboa.
- CAL PARDO, Enrique (ed.) (1999): *Colección diplomática medieval do arquivo da catedral de Mondoñedo*. Transcrición íntegra dos documentos. Santiago: Consello da Cultura Galega (*apud* CGPA).
- FREIXEIRO MATO, Xosé Ramón (2010): “Lingua e poder político na Galiza e en Portugal durante a Baixa Idade Media”, en M. A. Tavares / Laura Tato (eds.): *Estudos Galego-Brasileiros 4. Lingua, Literatura, Identidade*. A Coruña: Universidade da Coruña, pp. 151-181.
- GARCÍA CONDE, Antonio / Amador LÓPEZ VALCÁRCEL (1991): *Episcopologio lucense*. Lugo: Fundación Caixa Galicia.

- GARCÍA ORO, José (1981): *La nobleza gallega en la Baja Edad Media*. Santiago de Compostela: Bibliófilos Gallegos.
- LORENZO, Ramón (2004): “Emerxencia e decadencia do galego escrito (séculos XIII-XVI)”, en Rosario Álvarez / Francisco Fernández Rei / Antón Santamarina (eds.): *A lingua galega, historia e actualidade. Actas do I Congreso Internacional, 16-20 de setembro de 1996*. Vol. III. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega / Consello da Cultura Galega, pp. 27-153.
- MAIA, Clarinda de Azevedo (1986): *História do galego-português. Estudo linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal do século XIII ao século XVI (com referência à situação do galego moderno)*. Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica (*apud* CGPA).
- MARIÑO PAZ, Ramón (1998): *Historia da lingua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- MONTEAGUDO, Henrique (1985): “Aspectos sociolingüísticos do uso do galego, castelán e latín na Idade Media en Galicia”, *Revista de Administración Galega*, 1, pp. 85-108.
- MONTEAGUDO, Henrique (1994): “Aspectos sociolingüísticos do uso escrito do galego, o castelán e o latín na Galicia tardomedieval (ss. XIII-XV)”, en Elvira Fidalgo / Pilar Lorenzo (eds.): *Estudios galegos en homenaxe ó profesor Giuseppe Tavani*. Santiago de Compostela: Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro, pp. 169-185.
- MONTEAGUDO, Henrique (1999): *Historia social da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- PORTELA, María José (ed.) (2005): *Documentos da Catedral de Lugo. Século XV*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega (*apud* CGPA).
- PARDO DE GUEVARA Y VALDÉS, Eduardo (2000): *Los señores de Galicia. Tenentes y condes de Lemos en la Edad Media*. 2 tomos. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- PORTELA, María José (ed.) (2007): *Documentos da Catedral de Lugo. Século XIV*. 2 vols. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega (*apud* CGPA).

ANEXO I (ÁMBITO CIVIL)

<p>C1 1401 (896)</p>	<p>REXESTO: “Sentenza contra os vasalos do bispo en que se manda que paguen cada ano por razón de vasalaxe un porco cebado e capóns cada labrador polo Nadal; dous cabritos pola Pascua de Resurrección e un cesto de ovos; un carneiro por San Xoán e un carro de leña e outro de palla cada foreiro e cada un que veña a vendelo á praza de Lugo”.</p> <p>IDENTIDADE XUÍZ: “Johan Sanches de Arevalo”</p> <p>CATEGORÍA XUÍZ: “bacheller en leys, alcalde de la villa de La Cruña, juez comisario dado por carta de comision de noso señor el Rey”</p> <p>NOTARIO: “Johan Domingues de la Cruña, escrivano del dicho señor Rey e su notario publico en la su Corte e en todos los sus regnos”</p> <p>LUGAR: A Coruña</p> <p>LINGUA: castelán</p> <p>DESTINATARIO: “don Lopo, el Obispo de Lugo, de la una parte” (1390-1403) / “os moradores e pobladores dos coutos de Lugo deste cabo el agoa, de la otra parte”</p>
<p>C2 1403 (902)</p>	<p>REXESTO: “Sentenza dictada polo alcalde, Xoán Sánchez, sobre a morte do bispo don Lopo”.</p> <p>IDENTIDADE XUÍZ: “Juan Sanches de Bobeda”</p> <p>CATEGORÍA XUÍZ: “bachiller en leyes, alcallde por el Rey nuestro senor en los obispados de Lugo et Tuy”</p> <p>NOTARIO: “Alfonso Sanches de Çamora, escrivano del dicho señor Rey et su notario publico en la su Corte et en todos sus Reinos et senorios”</p> <p>LUGAR: Lugo</p> <p>LINGUA: castelán</p> <p>DESTINATARIO: “Rodrigo Olives, et Rodrigo Chavra, et Gomes Peres, alfayate, et Afonso de Pollido, et Rodrigo de la Carreira, et Arias Nunes, correeyro, et Afonso de Robra, et Pedro de Robra, et Afonso Peres de Ramamadera et su fijo, et Fernant Afonso, yerno de Juan Rodrigues, mercador, et Pedro Alvares, omes del juez, et Fernant Luengo, pelliteyro, et Ruy Corton, et Ruy Fernandes, yerno de Fernant Çarrellas, que fueron ayudadores et defensores et partiçipes de la muerte del dicho señor Obispo con los principales feridores et matadores” (bispo: Lopo de Salceda [1390-1403])</p>
<p>C3 1430 (1028)</p>	<p>REXESTO: “Sentenza revogatoria de certos mandamentos de don Afonso de Castro”.</p> <p>IDENTIDADE XUÍZ: “Gomes Garcia de Goyos” / “Fernand Garcia de Parada”</p> <p>CATEGORÍA XUÍZ: “vassallo de nuestro señor el Rey” / “doctor en leis” // “regidores por el dicho señor Rey en el Regno de Galisia”</p> <p>NOTARIO: “Fernand Sanches de Beserra, escrivano de nuestro señor el Rey et su notario publico en la su Corte et en todos los sus Regnos”</p> <p>LUGAR: Lugo</p> <p>LINGUA: castelán</p> <p>DESTINATARIO: “Obispo et canonigos et beneficiados da la dicha yglesia de Lugo” (bispo: Fernando de Palacios [1418-1434]) / “don Alfonso de Castro” (Señor de Castroverde e Luaces)</p>

<p>C4 1477 (1244)</p>	<p>REXESTO: “O gobernador do Reino de Galiza dicta sentenza favorable aos habitantes do Couto de Constante declarándoos exentos do pago de tributos”.</p> <p>IDENTIDADE XUÍZ: “Pedro de Villandrando (Palencia), Conde de Ribadeo”</p> <p>CATEGORÍA XUÍZ: “guardan mayor del Rey et Reyna nuestros senores et del su Consejo, Presy dente, Governador, et Justiçia Mayor en el Reyno de Gallisya”</p> <p>NOTARIO: “Juan Lopes, secretario del senor Presy dente, Governador et Justiçia Mayor en el Reyno de Gallisya”</p> <p>LUGAR: Lugo</p> <p>LINGUA: castelán</p> <p>DESTINATARIO: “todos los pobladores et moradores del dicho coto de Costante”</p>
<p>C5 1488 (1372)</p>	<p>REXESTO: “Sentenza do correxedor de Lugo pola que lles ordena aos «arroqueiros» que fagan os seus animais cada ano o transporte do viño para o bispo, quedando este obrigado a proveelos de orxo, viño e vianda”.</p> <p>IDENTIDADE XUÍZ: “Fernan de Perea”</p> <p>CATEGORÍA XUÍZ: “Corregidor de los Reyes nuestros senores en esta çibdad de Lugo et sus jurdiçiones”</p> <p>NOTARIO: Anónimo</p> <p>LUGAR: Lugo</p> <p>LINGUA: castelán</p> <p>DESTINATARIO: “señor Obispo de Lugo” (Alfonso Enríquez de Lemos [1476-1495]) / “vezinos et moradores en sus Cotos de Mera, Fargoos et Servian et Camara et Saa et Santalla et Coutos et tierra de Pallares”</p>

ANEXO II (ÁMBITO ECLESIAÍSTICO)

<p>E1 1425 (1000)</p>	<p>REXESTO: “Sentenza do vigairo, don Xoán Ruíz, ordenando que se cumpra o contrato subscrito entre o Cabido e o Mestre Xoán”.</p> <p>IDENTIDADE XUÍZ: “Juan Ruys”</p> <p>CATEGORÍA XUÍZ: “bachiller en decretos, arçidiago de Grado en a iglesia d’Ovedo, vigario geeral da iglesia et obispado de Lugo” (bispo: Fernando de Palacios [1418-1434])</p> <p>NOTARIO: “Pedro Ferrnandes de Silvarrey”</p> <p>LUGAR: Lugo</p> <p>LINGUA: galego-portugués</p> <p>DESTINATARIO: “cabidoo da iglesia de Lugo” / “Mestre Johan, barbeyro et porteyro do cabidoo da iglesia de Lugo”</p>
<p>E2 1480 (1329)</p>	<p>REXESTO: “Xoán García de Gomara, tesoureiro e provisor de Santiago, libra sentenza en grao de apelación no preito que houbo entre os clérigos de Lugo Xoán de Boán e Afonso García. Aquel confirma a sentenza dada en primeira instancia polo bispo de Lugo, establecendo que os fregueses do beneficio de San Cristovo de Fornas teñan como clérigo a Afonso García e condenando a Xoán de Boán ao pago das custas”.</p> <p>IDENTIDADE XUÍZ: “Johan Garçia de Gomara” (Soria)</p> <p>CATEGORÍA XUÍZ: “bachiller en decretos, thesorero et canonigo en la Santa iglesia de Santiago, provisor ofiçial general en lo espiritual et tenporal de la dicha santa yglesia, çibdat et arçobispado de Santiago por el muy reverendo in Christo padre et senior don Alfonso de Fonseca por la miseraçion divina, Arçobispo del dicho arçobispado”</p> <p>NOTARIO: Anónimo</p> <p>LUGAR: Santiago</p> <p>LINGUA: castelán</p> <p>DESTINATARIO: “de la una Johan de Boan parte apelante, et de la otra Alfonso Garcia parte apelada, clerigos de la diocesis de Lugo”</p>

**CAMBIOS DESDE ABAIXO
E CAMBIOS DESDE ARRIBA
NO GALEGO DO SÉCULO XV**

RAMÓN MARIÑO PAZ

Instituto da Lingua Galega

Universidade de Santiago de Compostela

1. Ten sentido falar dun galego do século xv, un galego do século xiv, un galego do século xvi? Se as fontes de estudo ao noso alcance fosen suficientemente ricas en información, se se dese o imposible de que para o estudo do estado da nosa lingua nun pasado xa distante puidésemos reunir tantos e tan diversos materiais como podemos axuntar para a investigación sobre o galego oral e escrito de hoxe, habería algunha posibilidade de delimitar e describir con criterios obxectivos o galego falado e escrito de 1401 a 1500, de 1301 a 1400 ou de 1501 a 1600? É evidente que non, posto que o desenvolvemento histórico das linguas é un continuo que de ningunha maneira se pode ater ás leis dos calendarios, ás convencións do cómputo humano do tempo. Podemos, si, sinalar cambios que se estiveron a producir en galego durante o século xv, mais moitos deles serán cambios que se iniciaron antes ou moito antes de 1401 e que non atinxiron o seu punto final ata despois ou moito despois de 1500, ou ben mudanzas que abrollaron como innovacións ao longo desta centuria pero tampouco finalizaron o seu percurso evolutivo antes de que o século xvi se abrise paso.

2. A investigación que en lingüística histórica se veu facendo polo menos desde o século xix, aliada coas descubertas que nas últimas décadas nos foron chegando desde o variacionismo e desde a análise de mudanzas en marcha en distintas linguas do noso tempo, veu a mostrarnos que as fases do cambio lingüístico son dúas: a da creación da innovación e a da súa difusión, tanto no sistema coma nas distintas variedades diatópicas, diastráticas e diafásicas da comunidade lingüística. Unha innovación que non acadase un suficiente nivel de expansión nestas tres dimensións da variación lingüística non pasará de ser a ocorrencia dunha persoa ou a moda pasaxeira dun grupo social máis ou menos amplo, sen alcanzar, por tanto, a categoría de auténtica mudanza. Determinar cal é o nivel de difusión diatópica, diastrática e diafásica que unha innovación debe atinxir para alcanzar esa categoría de mudanza é, con certeza, unha cuestión moi pertinente, mais tamén unha tarefa complexa na que nesta exposición non me pododo deter.

3. A velocidade a que se produce o cambio lingüístico, isto é, o ritmo con que se suceden os procesos de creación e difusión das innovacións, non pode manterse constante e uniforme ao longo de todo o itinerario histórico en que unha lingua se utilice. Ao contrario, xunto a períodos en que as inevitables mudanzas avancen parsimoniosamente, haberá épocas en que estas dinámicas se aceleren, probablemente épocas de forte cambio social moi propicias para a rápida xeración e expansión das innovacións, xeiras históricas que susciten o xurdimento de numerosas situacións de contacto lingüístico intenso entre falantes de linguas diferentes ou de distintas variedades dunha mesma lingua.

Sen nos remontar a tempos lonxincuos sobre os que apenas poderíamos facer outra cousa que especular con escaso fundamento, será do caso considerarmos, por exemplo, que durante a Idade Media proliferaron no centro e no sur da península Ibérica as situacións de contacto entre poboacións cristiás, xudías e musulmás, situacións que determinaron a xeración de escenarios de multilingüismo en que convivirían o vasco ou distintas variedades do romance dos cristiás procedentes do norte, o árabe, o mozárabe ou distintas linguas noroeste africanas dos musulmáns ou mesmo o ritual hebreo da liturxia ou da literatura dos xudeus; sobre estes escenarios e sobre os veloces procesos de cambio lingüístico que suscitarían na Idade Media nos dominios da Coroa de Castela reflexionou agudamente Penny (2000). Despois do medievo, o colonialismo, o comercio transoceánico e a escravitude promoveron en distintas partes do planeta situacións de contacto lingüístico entre falantes de linguas moi diversas nas que a necesidade de se entender para o desempeño das funcións sociais máis básicas conduciu á formación de *pidgins* e crioulos. A revolución industrial dos séculos XVIII e XIX provocou, alí onde se produciu, a crecente concentración de moitas persoas con diferentes identidades lingüísticas en cidades e centros fabrís onde necesariamente tiveron que interactuar; as novelas de Charles Dickens conteñen extraordinarias narracións de episodios que transcorreron neste contexto na Inglaterra das primeiras décadas do XIX, narracións salferidas aquí e acolá de interesantes apuntamentos lingüísticos. Nos nosos días, a revolución tecnolóxica facilitou e aínda está a facilitar o contacto a distancia entre persoas que falan (e escriben) distintas linguas ou distintas variedades dunha mesma lingua: nestes escenarios é doada a creación de innovacións suscitadas polo intercambio lingüístico (a miúdo en forma de préstamos) e máis doada aínda, se cabe, a difusión de tales innovacións a través

de Internet, das redes sociais que a través de Internet se articulan, da prensa escrita, da radio e da televisión.

4. Que podemos dicir sobre o ritmo do proceso de creación e difusión de innovacións lingüísticas na historia de Galicia?¹ Certamente, a romanización e a latinización deberon de causar un severo impacto na sociedade castrexa, con importantes mudanzas na estrutura social e nas formas de ocupación do territorio e tamén co abandono da lingua ou linguas propias en favor do latín. No entanto, a partir de entón callou unha perdurable situación non de inmovilismo, claro está, mais si de relativa e secular estabilidade demográfica, social e sociolingüística que propiciaría que a sucesión de mudanzas que irían afectando ao latín galaico e ao romance posterior se dese cun ritmo lento ou, cando menos, sen celeridade. Á Gallaecia romana sucedeuna sen grandes estridencias o reino suevo, que desde 585 se integrou no visigodo sen que en ningún momento o continxente demográfico xermano pasase de ser unha latinizada oligarquía dominante incapaz de lles impoñer aos galaicos o suevo ou o visigodo, e mesmo desinteresada en facelo. As achegas de poboación musulmá falante de árabe, de linguas norteafricanas ou de mozárabe que de 711 en diante se produciron tiveron tamén un impacto limitado, de tal xeito que nestes tempos peduraron no esencial as estruturas sociopolíticas anteriores (cf. Portela / Pallares, 1997). Sen solución de continuidade, a sociedade señorial e feudal galega viviu desde o século IX a unha distancia crecente da vangarda da “Reconquista”, é dicir, lonxe das terras onde se desenvolveron os procesos de encontro e mestizaxe de usuarios de distintas variedades lingüísticas dos que falou Penny (2000). Na Galicia do Antigo Réxime, a Galicia dos foros, frades e fidalgos que estudou Villares (1982), a mobilidade social e xeográfica foi limitada —especialmente a social— e, nun mundo en que a inmensa maioría da poboación tiña un nulo contacto co ensino e coas letras, as relacións de case todos os administrados coa administración, cando necesarias, facíanse a través de intermediarios con competencia tanto na dominada lingua do pobo coma no castelán de escribáns, avogados, xuíces, clérigos, nobres ou gobernantes; como consecuencia de todo isto, houbo neste tempo unha práctica inexistencia de estí-

¹ Como textos de referencia sobre a historia de Galicia véxanse, entre outros, Carballo *et alii* (1993), Rodríguez Iglesias (1991-2014) e Villares (2004). Sobre a historia da lingua galega cf. Mariño Paz (1998, 2008) e Monteagudo (1999).

mulos e de medios que puidesen promover unha aprendizaxe e unha utilización cotiá do castelán entre masas amplas das camadas máis desfavorecidas, que, asentadas en numerosos, pequenos e dispersos núcleos de poboación, constituían a inmensa maioría do corpo social da Galicia da época.

Desde finais do século XVIII foron empezando a aflorar indicios que anunciaban a apertura dun ciclo histórico radicalmente diferente e, ademais, a ruptura da perdurable estabilidade social e cultural anterior. A Ilustración francesa sentou naquel século XVIII as bases ideolóxicas que sostiveron o estalido dunha revolución social e política (1789) cuxos ecos non tardarían en chegar ao reino de España, que durante todo o XIX viviu unha prolongada tensión entre os partidarios de manter o Antigo Réxime (os absolutistas e os carlistas) e os convencidos da necesidade de instaurar un novo sistema político baseado no constitucionalismo e na abolición da monarquía absoluta. O moderno estado español que, tras o falido intento das Cortes de Cádiz, empezou a deseñarse e organizarse a partir de 1833 non tardou en comezar a segregar unha clase funcional que nas cidades galegas se converteu en adaíl e orgullosa usuaria do único idioma que nas súas accións oficiais utilizaba o aparato gobernativo, legislativo e xudicial. Da man da burguesía vilega e urbana, en moitos casos foránea, dos últimos representantes das vellas castes fidalgas, da clerecía máis podente ou dos círculos de profesionais liberais con considerables ingresos económicos (médicos, notarios, avogados...), eses funcionarios do estado moderno constituíron unha parte senlleira dunha elite social acomodada que no oitocentos deixou de lles transmitir o idioma galego aos seus fillos. Ao mesmo tempo, un medio rural atrasado e pexado por trabas de todo tipo que lle impedían a modernización foi expulsando o seu excedente demográfico desde a segunda metade do século XVIII, dando paso no XIX, no XX e no XXI á emigración permanente de moitos centos de miles de galegos que en numerosos casos, establecidos nunha sociedade distinta daquela que os vira nacer, tamén deixaron de lles transmitir a lingua galega aos seus descendentes.

O loable empeño de levar o ensino primario a todos os nenos, concibido e posto en marcha a mediados do XIX (Ley de Instrucción Pública de 1857, tamén coñecida como “Ley Moyano”), non reservou ningún espazo docente para as linguas do reino distintas do castelán, de modo que, a pesar das grandes demoras e da penuria de medios materiais e humanos con que foi sendo executada, esa escolarización actuou en Galicia como un renovado e potente axente denigrador da

lingua galega. A culminación deste longo proceso coa universalización do ensino primario na Galicia de arredor de 1970 veu acompañada dunha desagrarización e unha urbanización abruptas e dunha rápida expansión de medios de comunicación de masas que emitían única ou moi maioritariamente en castelán: a radio desde a década de 1930; a televisión desde a de 1950, coa aparición da Compañía de Radio-Televisión de Galicia nos anos oitenta e o vertixinoso aumento da oferta en castelán de 1990 en diante; os computadores e Internet a partir da de 1980. O cinema sonoro chegou á nosa terra en 1930, e desde entón foi enchendo as horas de ocio dun número crecente de galegos con películas que só como rarísima excepción se exhibiron e exhiben nas nosas salas en idioma galego. Nos primeiros anos do século XXI a vida diaria de centos de miles de galegos, coma a de millóns e millóns de persoas de todo o mundo, xa non se concibe sen o concurso dos teléfonos intelixentes e outros aparellos electrónicos nos que non sempre é posible contar con sistemas e recursos ofrecidos en lingua galega.

Como resposta a estas dinámicas desgaleguizadoras, a sociedade galega segregou desde mediados do XIX unha resposta galeguista que durante moito tempo foi sostida basicamente por elites intelectuais e só desde as décadas de 1960 e 1970 pasou a ser defendida por organizacións políticas e sindicais de masas ou que aspiraban a ser de masas. En materia lingüística, o galeguismo propulsou o detemento do proceso de abandono da lingua galega, a súa dignificación, a ampliación do seu abano de funcións formais (a literatura nos seus distintos xéneros, o ensaio, o xornalismo, o uso oficial por parte das institucións do estado²) e, finalmente, a rexeneración e a posta a punto que lle permitisen realizar convenientemente todas esas funcións. Desde Sarmiento no XVIII e desde o Rexurdimento no XIX, este proceso de elaboración formal da lingua galega estivo e está animado por un purismo que non deixa de opoñer obstáculos á crecente enxurrada castellanizadora, tanto na lingua escrita coma na lingua oral.

É obvio que estas potentes dinámicas sociais e políticas que arrancaron a finais do setecentos non puideron deixar de producir unha aceleración do ritmo con que o cambio lingüístico viñera operando no idioma galego durante séculos. Por unha

---

² A declaración da lingua galega como idioma cooficial de Galicia xa figuraba no Estatuto de Autonomía referendado plebiscitariamente o 28 de xuño de 1936 pero abortado pola rebelión militar do 18 de xullo seguinte. Esa declaración non chegou a facerse efectiva ata a aprobación do Estatuto de Autonomía de Galicia de 1981, actualmente en vigor.

parte, colleu pulo a tendencia a favorecer o préstamo castelanizante ou a impulsar as variantes coincidentes coas propias do castelán no caso de distintas variables de longo percorrido diacrónico que tiñan as súas orixes séculos atrás; así, por exemplo, mentres que entre o vocabulario básico foron inzando desde o século XIX os castelanismos utilizados para designar os días da semana (*lunes, miércoles, jueves, viernes*), os meses do ano (*junio, julio...*), certas partes do corpo (*riñón, rodilla, tobillo...*) ou certos elementos da paisaxe urbana ou da gobernación do territorio (*acera, ayuntamiento...*), no caso de variables como as de *animás/animales, cantabamos/cantábamos* ou *mércores/corta feira* coñeceron unha rápida expansión as variantes coincidentes coas do castelán ou as máis semellantes a elas: *animales, cantábamos, mércores* ou *miércoles*. Mais, por outro lado, a resposta purista do galeguismo sostivo durante décadas unha dinámica descastelanizadora ben patente no cultivo escrito do galego desde a obra de Sarmiento e desde o Rexurdimento, unha dinámica que na fase histórica en que hoxe estamos, a fase estandarizadora nacida coa Autonomía e a declaración de cooficialidade de 1981, vai impulsando cambios irradiados desde arriba, é dicir, desde as institucións encargadas de deseñar e propagar a variedade estándar: é o caso dos plurais do tipo de *animais* para as palabras polisílabas e agudas que terminan en /l/ no singular, de *concello* en lugar de *axuntamento*, de *xoves* por *jueves*, de *vai traballar* en vez de *vai a traballar*, etc.

Podemos dicir, daquela, que desde hai uns cento cincuenta anos para acó existe en Galicia un potente axente creador de innovacións lingüísticas que resulta da coexistencia dun intenso e crecente contacto lingüístico galego-castelán coa réplica purista e descastelanizante do galeguismo. Ademais, neste escenario irrompeu como poderoso factor coadxuvante a apertura a outros idiomas debida á aparición dos medios de comunicación de masas e a un gran aumento da mobilidade xeográfica das persoas. Xunto a isto, neste tempo foron xurdindo potentísimos axentes difusores das innovacións lingüísticas, proporcionados tanto pola revolución tecnolóxica das telecomunicacións e dos medios audiovisuais (radio, televisión, Internet, cinema...) como polo gran salto adiante que se deu no campo do transporte terrestre, marítimo e aéreo (estradas e camiños de ferro, trens, barcos moito máis velozes e capaces, automóviles, avións).

5. Non encontro ningún indicio que me faga pensar que para a gran maioría dos galegofalantes do século XV estivesen operativos poderosos estímulos que

promovesen entre eles dinámicas de notable aceleración dos procesos de creación e difusión de innovacións lingüísticas. Desde logo, é posible que acontecementos como as guerras irmandiñas avivasen o contacto entre falantes de distintas variedades diatópicas ou incluso diastráticas, con activación dos préstamos interdialectais ou doutro tipo de mudanzas, mais a día de hoxe isto non deixa de ser unha hipótese orfa de estudos que a poidan confirmar. En todo caso, paréceme sensato supoñer que a maioría dos galegos de a pé daquel tempo viviría en gran medida allea ás dinámicas de mudanza política e sociolingüística de alta voltaxe que si se estaban a dar entón entre as elites.

En efecto, desde o triunfo trastamarista na guerra civil pola coroa de Castela que se librou na segunda metade do século XIV cobrou máis frecuencia unha práctica que xa tiña as súas raíces máis atrás, polo menos no tempo da unión dos reinos de Galicia, León e Castela en 1230. Refírome á chegada a Galicia de aristócratas foráneos, eclesiásticos e laicos, que, chamados a gobernar neste territorio, viñan acompañados de séquitos que con certeza conformarían relevantes grupos de poder que irían inoculando estímulos castelanizantes entre os aristócratas galegos máis en contacto con eles. Os coñecementos de que hoxe dispoñemos permítennos afirmar que cara ao final do século XV nin os nobres galegos de máis alto rango nin os de condición un pouco máis modesta sentían especial repugnancia por que se empregase o castelán na documentación que eles xeraban. Concorde con isto a ordenanza do gremio de cambiadores de Santiago de Compostela de 1490 na que se estipulaba “que njnguun confrade da dita confraría quando seuer a canbear non posa falar njnguna lenguaje estranjera aynda que a sabea, saluo nosa lyngoage galega, ou castellana (in Villa-Amil y Castro, 1907, 77). Tratábase dunha disposición tomada nun contexto político caracterizado pola rápida consolidación da monarquía absoluta de tendencia centrípeta, pola exaltación do castelán como única lingua vulgar ilustre do reino (a *Gramática castellana* de Nebrija é de 1492) e pola común aceptación dos novos usos lingüísticos entre as elites galegas do momento.

Así mesmo, contamos con incontestables evidencias que para este tempo nos falan dun incremento da influencia castelanizante no sector profesional dos notarios, quer por procederen de fóra, quer por se veren obrigados ou impelidos a un maior e máis asiduo contacto cos textos en castelán, quer por empezaren xa a exercer o seu traballo na lingua da corte. Cómpre considerar que desde 1480 os

notarios de Galicia, coma todos os da Coroa de Castela, tiveron que obter a súa licenza no Real Consello de Toledo, onde con certeza deberían poñer de manifesto, xunto a outros coñecementos, o seu dominio escrito do castelán (cf. Ferro Couselo, 1958). De alí en diante, sen que houbera que ditar ningunha orde que prohibise explicitamente o uso do galego nos documentos, só os notarios máis veteranos de Galicia o irían mantendo no desempeño do seu traballo, mentres que os das novas xeracións empezarían a introducir o castelán. Así as cousas, os relevos xeracionais que se produciron entre 1480 e as décadas seguintes resultaron decisivos, de tal modo que nalgúns escritorios o uso do galego se extinguiu a finais do xv, noutros na primeira década do xvi e só nalgúns deles resistiu ata as décadas de 1520 e 1530.

Neste contexto sociolingüístico, parece sensato presumir que no galego das minorías da época máis en contacto co castelán empezarían a xurdir innovacións que en boa medida serían ignoradas pola gran maioría dos galegofalantes, inserta en dinámicas sociolingüísticas ben diferentes. Para mostralo, nas páxinas seguintes pasarei revista a dous cambios lingüísticos en marcha no galego do século xv. Un deles era sen dúbida común á gran maioría das variedades da lingua daquel tempo; o outro, polo contrario, semellaba estar liderado basicamente por individuos ao servizo da elite gobernante que nos documentos que produciron lle deron un gran pulo a unha variante morfolóxica cuxo emprego implicaba un achegamento da nosa lingua ao castelán.

6. Analizarei, en primeiro lugar, os resultados da desnasalización vocálica naqueles casos que remiten ás primitivas terminacións -ĀNES, -ANĪS, -ĒNES, -ĔNES, -ĪNES, -ŌNES, -ŌNOS, -ŪNES, -ŪNĪS e -ŪNOS³. Trátase dunha mudanza en marcha no século xv sobre a que considero pertinente facer as seguintes consideracións:

- a. As fontes medievais conservadas mostran que se actualizaba nun grupo moi numeroso de voces, entre as cales había tanto palabras gramaticais como palabras léxicas comúns ou nomes propios de lugar e de persoa: *acusações, afães, alacrães, alamães, alegações, algũus, arções, auções, bães, beeyções, cabrões, cães, capelães, capões, caruões, catalães, collões, escriuães, fijs, Galiñães, gaudiães, gēerações, Giadães, Goiães, Guimarães, hũus, ladrões, leões, leyrões, leytões, lũes, Mourigães, pães, pœer, Queirugães, quiñões, Ramirães, razões...* A listaxe poderíase prolongar moitísimo máis.

³ Recupero aquí os datos que presentei en Mariño Paz (2002: 100-103), mais engadindo reflexións novas. Todos os rexistros aducidos neste traballo foron recompilados a través de TMILG.

- b. Da diversidade categorial das palabras afectadas por este proceso dedúcese tamén que é moi probable que o cambio afectase os máis diversos sociolectos da época, xa que todos os falantes, fose cal fose a súa condición social, terían que empregar de continuo nos seus actos comunicativos palabras gramaticais (*algũus, hũus...*), palabras léxicas comúns (*cabrões, cães, lũes, pões, ...*) ou nomes propios de lugar ou de persoa (*Giadães, Goiães...*). Polo mesmo motivo, cabe inferir que o avance das variantes innovadoras estaría a darse tamén en todas as variedades diafásicas da lingua, pois en calquera delas resultarían necesarias e mesmo imprescindibles unha boa parte das palabras en que a innovación se materializaba. Así mesmo, os resultados que para esta variable se observan no galego moderno só se poden explicar se se admite que as distintas variantes tardomedievais con desnasalización vocálica tendían a impoñerse na meirande parte das variedades diatópicas do galego.
- c. As variantes innovadoras da variable non tiñan unha orientación castelaniante, como decontado veremos.
- d. O uso destas variantes innovadoras viña avanzando lentamente na lingua escrita desde o século XIII, como tamén veremos axiña.

Nas táboas 1 e 2 consigno as porcentaxes de uso correspondentes a cada unha das representacións gráficas posibles para esta variable no galego escrito da Idade Media. Esas representacións pódense reducir a tres variantes básicas, aínda que en cada unha delas cabe recoñecer subvariantes:

- a. A variante conservadora, con mantemento do trazo xeral abreviativo indicador de resonancia nasal na lingua escrita. Tiña subvariantes sen e con asimilación vocálica (*-ães, -ões... / -ãas, -õos...*). Estas últimas podían coexistir coas formas con crase vocálica (*-ãs, -õs...*), nas que, se cadra, o trazo xeral abreviativo da lingua escrita funcionaba xa ás veces como indicador de consoante nasal posnuclear.
- b. A variante innovadora 1, sen trazo xeral abreviativo nin consoante nasal na coda silábica, que probablemente deberá interpretarse en moitos casos como representación dun resultado completamente desnasalizado na

lingua oral. Tiña tamén unha subvariante sen asimilación vocálica (-*aes*, -*oes*...) e outra con ela (-*aas*, -*oos*...). As subvariantes con asimilación podían alternar coas que presentaban crase vocálica (-*aas* e -*as*, -*oos* e -*os*...).

- c. A variante innovadora 2, con consoante nasal non abreviada na coda e con ou sen asimilación vocálica: -*aens* ou -*aans*, -*oens* ou -*oons*... As formas asimiladas podían alternar coas variantes con crase: -*aans* ou -*ans*, -*oons* ou -*ons*... É posible que nalgúns casos as variantes gráficas -*ās* ou -*ōs* (ou mesmo -*aās* ou -*oōs*) se correspondesen tamén con solucións con consoante nasal posnuclear na lingua oral.

	CSM	LP	TC	GE	CT	HT	MS	CI
capões	74.5 %	81.5 %	36.5 %	61 %	58 %	58.5 %	17 %	32 %
capōos	21.5 %	11.5 %	46.5 %	37.5 %	39.5 %	37 %	51.25 %	22 %
capoes	2.5 %	1 %	5 %	1 %	1.5 %	3.5 %	19.5 %	0 %
capo(o)s	0.25 %	6 %	9 %	0 %	1 %	0 %	1.25 %	23 %
capōs ou capoōs	1 %	0 %	0.5 %	0 %	0 %	0.5 %	6 %	10 %
capoens ou capo(o)ns	0.25 %	0 %	2.5 %	0.5 %	0 %	0.5 %	5 %	13 %

Táboa 1. Resultados da desnasalización vocálica nas terminacións procedentes de -ĀNES, -ANĪS, -ĒNES, -ĔNES, -ĪNES, -ŌNES, -ŌNOS, -ŪNES, -ŪNĪS e -ŪNOS en textos literarios e historiográficos. As diferentes representacións gráficas posibles na lingua escrita da Idade Media representáanse a través do plural do substantivo *capón*.

	S. XIII (HG-P)	S. XIV (HG-P / CN)	S. XV (HG-P / CN / LNAP)	S. XVI (HG-P)
capões	13.5 %	47.5 % / 13 %	21 % / 14 % / 1 %	0 %
capōos	4 %	15 % / 69.5 %	48 % / 72 % / 50.5 %	25 %
capoes	17 %	8 % / 8.75 %	5.5 % / 2 % / 1.5 %	0 %
capo(o)s	54 %	22.5 % / 8.75 %	14 % / 10 % % / 41.5 %	12.5 %
capōs ou capoōs	4 %	4.5 % / 0 %	8 % / 0 % / 4.5 %	6.25 %
capoens ou capo(o)ns	7.5 %	2.5 % / 0 %	3.5 % / 2 % / 1 %	56.25 %

Táboa 2. Resultados da desnasalización vocálica nas terminacións procedentes de -ĀNES, -ANĪS, -ĒNES, -ĔNES, -ĪNES, -ŌNES, -ŌNOS, -ŪNES, -ŪNĪS e -ŪNOS en textos notariais. As diferentes representacións gráficas posibles na lingua escrita da Idade Media representáanse a través do plural do substantivo *capón*.

En conxunto, os textos notariais revisados móstranse máis receptivos ca os literarios e os historiográficos ás dúas grandes solucións innovadoras, quizais por os notarios estaren en xeral máis distantes do conservadorismo gráfico actuante sobre os escribas dedicados á produción, tradución ou copia de textos literarios ou historiográficos. Canto ás fontes da táboa 1, coído que se aprecia unha suba significativa das dúas grandes opcións innovadoras (filas terceira, cuarta, quinta e sexta) nos textos do século XV, pois representan un 31.75% nos MS e un 46% na CI, cando a porcentaxe máis alta das obras dos séculos XIII e XIV é a da TC, con só un 17%. Así mesmo, débese salientar un incremento significativo da opción ‘vogal + consoante nasal’ (*capoens* ou *capo(o)ns*) nos dous textos non notariais do século XV que revisei, e particularmente na CI, onde representa un 13%; ademais, de considerarmos que as formas gráficas que responden á opción da quinta fila (*capôs* ou *capoôs*) representan tamén unha consoante nasal posnuclear, teríamos finalmente na CI un 23% de casos que responderían a esta solución fonética, é dicir, exactamente a mesma porcentaxe que rexistramos nos resultados desnasalados do tipo de *posisoos* ou *Jajuus*. O incremento das solucións con consoante nasal implosiva en MS e mais en CI encontra a esperable correspondencia no que observamos nos textos notariais do século XVI, aínda que cómpre facer a advertencia de que a porcentaxe dos casos con consoante nasal posnuclear non abreviada rexistrados para estes (un 56.25%) está calculada sobre un total de só 16 ocorrencias, das que presentan o grupo consonántico <-ns> 9 (das que 8 se concentran nun documento pontevedrés de 1506). Sen dúbida, todas estas cifras responden, só aproximativamente, ao progreso destas variantes innovadoras durante a recta final da Idade Media.

Os testemuños que transparentan ou prefiguran as solucións básicas do galego moderno aparecen xa en textos do século XIII, mais experimentan un moderado incremento nas fontes do XIV e do XV, nomeadamente nas notariais e mais en MS e CI. Vemos completa desnasalización en *algúús* (ano 1281) ou *húús* (ano 1288), rexistrados en HG-P; en *alguus*, *bees* < BĒNES ou *paas* < PANES, de TC; etc. Os testemuños máis antigos do grupo consonántico <-ns> non abreviado en posición final de palabra datan xa, polo menos, da segunda metade do século XIII: *bēens* (CSM 383.52)⁴, *alfonsijns* (HG-P, ano 1282, A Coruña), *beens* (HG-P, ano 1292, Monte-

⁴ Tamén aparece o grupo <-ns> non abreviado en *mantéens* (DG-P12-13, ano 1257, p. 83), cuxo étimo (< lat. MANTĒLES) non contiña consoante nasal. Así mesmo, aparece no topónimo *Seixons* (CSM 41.6, 61.6), galeguización do francés *Soissons*.

rrei), *bens* (HG-P, ano 1296, Tebra), *alffonsíjns* (HG-P, ano 1300, Sobrado). De aquí en diante o seu número vai en aumento, con significativos progresos nos séculos XV e XVI: *arafeens* (TC), *condiçons* (HG-P, ano 1453, Lourenzá), *fijns* (GE), *floríns* (LNAP), *matiins* (MS), *pellegrijns* (CI), *sazõons* (HG-P, ano 1506, Pontevedra), etc.

7. Reparemos agora no que as fontes medievais nos ensinan sobre a variable conformada polas variantes medievais do sufixo galego proveniente do latino -BĪLIS⁵. Os catro trazos básicos que antes sinei para a variable dos resultados das terminacións -ĀNES, -ANĪS, etc. teñen agora o seu reverso nestoutra mudanza lingüística:

- a. Actualizábase nun grupo moi restrito de voces. Non había entre elas nin palabras gramaticais nin nomes propios de persoa ou de lugar, pois só se daba en adxectivos inscritos maioritariamente en campos semánticos ligados á prosa documental ou xurídica. É por isto que dos 683 rexistros que recolectei para ela só 1 (o 0.15%) procede de textos poéticos (dunha cantiga de Estevan da Guarda: “quant’ei na terra, móvil e raiz”), mentres que 81 proveñen da prosa non documental (o 11.85%) e 601 (o 88.00%) da prosa documental. Os 81 rexistros da prosa non documental correspóndense con só doce adxectivos distintos, algúns deles usados con notable frecuencia⁶: *apraziúele*, *conuiniúil*, *corretível*, *duráuil*, *espantávele*, *estáuel*, *incorretível*, *jnvisíbele*, *morávelles*, *móuel*, *perduráuel* e *semelláuel*. Na prosa documental as 601 ocorrencias correspondéronse con só vinte e catro adxectivos distintos: *aborreçíbelle*, *agradable*, *amigáuel*, *benerable*, *comunável*, *conuiniúel*, *conçelláuel*, *enperduráuil*, *enposíuele*, *estáuel*, *faboráuel*, *finçable*, *inmóuel*, *miserable*, *móuel*, *paçtuile*, *perduráuel*, *postúele*, *rasonáuel*, *revocáuel*, *semelláuel*, *suçsíuelle*, *usáuel* e *yrreucable*.
- b. Infírese do anterior que unha boa parte das voces en que este estado de variación se daba serían empregadas preferentemente por falantes con formación escrituraria e nivel cultural medio ou alto. Moitos deles serían individuos pertencentes a círculos sociais e profesionais con contacto asiduo co castelán (notarios, escribáns, administradores...). Canto á variación

⁵ Nesta epígrafe retomo o que expuxen en Mariño Paz (2005), mais engado os datos tomados agora da *Crónica de 1404* (C1404) e tamén algunhas reflexións novas.

⁶ Non considero, obviamente, as variantes gráficas e fonéticas de cada un.

diafásica, parece claro que o escenario en que preferentemente se daría este proceso de mudanza sería o conformado polos estilos de lingua máis formais, e nomeadamente os do tecnolecto administrativo ou notarial, pois unha boa parte das palabras afectadas serían raras ou innecesarias nas variedades coloquiais. Finalmente, o feito de que as variantes en liza tivesen carácter semiculto (*-vel(e)* ou *-vil(e)*) ou castelanizante (*-ble*) invita a pensar que non presentarían distribución diatópica, senón só un uso determinado por factores sociais e contextuais.

- c. A variante que gaña extraordinariamente en frecuencia de uso nos textos escritos a partir do ecuador do século xv (*-ble*) propiciaba unha aproximación ao castelán. Podemos dicir, daquela, que a liña evolutiva desta variable tomou entón unha orientación castelanizante, pois, aínda que a variante *-ble* puidese ser xerada autonomamente polos galegofalantes, representaba unha opción a prol da solución coincidente coa propia do castelán.
- d. Neste caso non se veu dando un lento avance da variante *-ble* desde as fontes do século XIII, senón un abrupto salto adiante dela na prosa notarial producida a partir de 1450.

As solucións en xogo para a expresión desta variable no galego medieval eran basicamente de dous tipos⁷:

- a. Sen síncope da vogal postónica: *-vele*, *-vel*, *-vile*, *-vil* no singular e *-veles*, *-viles* (ou *-vilis*), *-vêës*, *-vijs* no plural.
- b. Con síncope da vogal postónica: *-ble* (ou *-bre*) no singular e *-bles* (ou *-bres*) no plural.

Para empezar, cómpre lembrar que, fronte a áreas como a romanese, a retorrománica oriental e máis a italiana centromeridional, que non ultrapasaron os niveis que a síncope de vogais postónicas atinxira no latín tardío, os dominios noritalianos, retorrománicos occidentais, galorrománicos e iberorrománicos entenderon esa síncope a distintos contextos, coas correspondentes acomodacións das estruturas silábicas cando estas se fixeron necesarias. As fontes galegas medievais amosan que o noso romance participou desta maior apertura á síncope de

⁷ Nesta presentación fago caso omiso de toda a variación gráfica posible: <u / v / b>, <i / j / y> e <l / ll>.

postónicas propia da Romanía occidental, aínda que non sen acusar en bastantes casos a competencia das variantes non sincopadas. Con todo, nalgúñas voces o galego e o portugués destacáronse fronte ao castelán pola conservación das vogais postónicas: BĪBĪTU > *bévedo* (castelán *beodo*), CŪBĪTU > *cóuedo* (castelán *codo*), DĒBĪTU *déuedo* (castelán *deudo*), etc. De par disto, cómpre recordar que sufixos como os descendentes dos latinos -ĀTICUM e -BĪLIS tamén mantiveron comunmente a vogal postónica en galego (-*ádego*, -*ádigo* / -*ável(e)* ou -*ível(e)*, -*ávil(e)* ou -*ívil(e)*), probablemente por recibiren un tratamento semiculto. No entanto, nos nosos textos medievais o sufixo herdeiro do -BĪLIS latino tamén se presenta por veces cunha fisonomía provocada pola síncope da vogal postónica non final (-*able* ou -*ible*) que, se rara e infrecuentísima ata 1400 ou incluso 1450, gañou moitísima frecuencia de uso nas fontes escritas a partir de entón.

	FD	FR	TPb	TP2	GTL	TC	GE	CT	SAS	HT	MS	C1404 ⁸	TA	CI
vel	3	1	1		1			1			1	4	12	
vele		1	3				3		1	1	12	2		
vil	1			6		4 ⁹							2	
vile						1								
ble												1		
bre			1											

Táboa 3. Resultados do sufixo -BĪLIS na prosa non notarial. Número de ocorrencias de cada variante do sufixo. Número singular.

	FD	FR	TPb	TP2	GTL	TC	GE	CT	HT	MS	C1404	TA	CI
veles		1					1		1		3	4	1
viles (vilis)						2						2	
vijs						1						2	
bles													
bres													

Táboa 4. Resultados do sufixo -BĪLIS na prosa non notarial. Número de ocorrencias de cada variante do sufixo. Número plural.

⁸ Como xa advertiu Pérez Pascual (1991: 208), nesta obra en galego e castelán as variantes deste sufixo con mantemento da vogal postónica interna chegan a infiltrarse na parte escrita en castelán, na que se len, ademais de *semejables*, *espantávell*, *espantívell*, *mirábile*, *semejábelle* e *semellavelle*.

⁹ Aos casos de *durauil* (p. 893), *perdurauil* (p. 896) e *perdurauill* (p. 896), súmolle o de *conuenibil*, que se encontra no manuscrito A1 84, n. 27, de TC no canto do *cóuiniente* que na mesma pasaxe se le en A.

Na táboa 3 pódese comprobar como no número singular o triunfo das variantes sen síncope da vogal postónica interna na prosa non notarial é case absoluto, con contadas excepcións. Dun total de 63 ocorrencias, 61 (o 96.80%) son de *-vel(e)* ou *-vil(e)* e só 2 de *-ble* ou *-bre*¹⁰. No plural (táboa 4) só localicei solucións con mantemento da vogal postónica interna. Que estas eran percibidas polos letrados da época como as correspondencias galegas do castelán *-ble(s)* é o que indican, certamente, as decisións tomadas polos tradutores ao galego de TC e GE cando topaban cun adxectivo castelán derivado co sufixo *-ble*. Repárese, en primeiro lugar, nos seguintes casos de TC (1295-1312)¹¹:

Et foy comprido o termjno de sua vida, et que era chegada a ora da (sua) *durauil* (TC, p. 893; castelán: “de la durable”).

Deschime uida, esta nõ *dura[ui]lle*, quanta foy teu plazer (TC, p. 895; castelán: “durable”).

Auer as outras do rreyno *perdurauil* (TC, p. 897; castelán: “perdurable”).

Uaamosnos para as gentes *perdurauilles* (TC, p. 656; castelán: “p. la vida perdurable”).

E obsérvese tamén, na táboa 5, cales foron as decisións tomadas ao respecto polo responsable ou os responsables da elaboración da versión galega da *General Estoria* de Afonso X a mediados do século XIV:

Geral Estoria (GE)	General Estoria
Et Nod, segundo os Despoemētos dos nomēes propios que som ñna Biblia, quer [tanto] dizer em nosa lyngagē cōmo cousa que nõ he <i>estabele</i> et que nõ esta queda (p. 12).	E Nod segund los Esonimientos de los nombres propios que son en la Biblia, quiere dezir en el language de Castiella tanto como cosa que non es <i>estable</i> o que non está queda (vol. 1, pp. 18-19).
Et chamarō por ende a Caym, Caym Nod, et quer dizer tanto cōmo Caym [movediço], ou nõ <i>estabele</i> , et a essa terra esto diserō outrozy (p. 13).	E llamaron a Caím por ende Caím Nod. E quiere dezir tanto como Caím movedizo o non <i>estable</i> , e a essa tierra otrossí (vol. 1, p. 13).
Et partio Abraã em sua vida os [bñes] <i>moueles</i> et rrayzes ontre Ysáac et os outros fillos (p. 240).	E partió Abraham en su vida sus bienes, <i>mueble</i> e raíz, entre Isaac e los otros hijos (vol. 1, p. 295).
Nos nõ avemos a aver nada do <i>mouele</i> nē da erdade de noso padre (p. 293).	Nós non avemos a aver nada del <i>mueble</i> nin de la herdad de nuestro padre (vol. 1, p. 295).

Táboa 5. Tradución ao galego dos adxectivos derivados con *-ble* na *General Estoria*¹².

¹⁰ Ademais, a de *-bre* aparece nun texto cuxa edición debería revisarse.

¹¹ Nestes exemplos a versión do texto castelán tomeina do aparato crítico de TC.

¹² Os fragmentos do texto castelán están tomados de Alfonso X el Sabio (2001).

Canto á prosa notarial que foi explorada para a realización deste traballo (táboas 6 e 7), é patente que as distintas variantes singulares e plurais¹³ con mantemento da vogal postónica (*-vel, -vele, -vil, -vile* / *-veles, -viles* ou *-vilis, -vijs, -vêës*) só debeñen minoritarias nos documentos de 1451 a 1520, onde constitúen ao redor do 27% dos rexistros (38 casos dun total de 141). Trátase dun descenso de frecuencia moi abrupto, pois, se tales variantes cobren o 95% dos casos nos instrumentos de 1251 a 1300, o 99.50% nos de 1301 a 1350 e o 95.50% nos de 1351 a 1400, aínda supoñen o 86.50% nos de 1401 a 1450.

	1251-1300	1301-1350	1351-1400	1401-1450	1451-1520
	PNN PN	PNN PN	PNN PN	PNN PN	PNN PN
vel	-- 8	6 52	1 28	17 25	0 11
vele	-- 0	8 3	1 0	14 17	0 8
vil	-- 55	5 59	6 22	2 0	0 1
vile	-- 0	1 3	0 2	0 1	0 2
ble	-- 2	0 1	0 0	1 12	0 33
bre	-- 0	1 0	0 0	0 0	0 0

Táboa 6. Cadro comparativo dos usos das variantes con e sen mantemento da vogal postónica interna na prosa non notarial¹⁴ (PNN) e na prosa notarial (PN). Número singular.

Pola súa parte, a variante *-ble(s)/-bre(s)* revélase como minoritaria e fundamentalmente tardía. As súas 131 ocorrencias supoñen só o 22% do total de 601, aproximadamente. Arredor do 78.75 % de tales 131 ocorrencias (exactamente, 103) encóntrase en instrumentos notariais labrados entre 1451 e 1520 en diferentes coleccións documentais (FDUSC, HG-P, LNAP, MSMFP, PSVD, SVP, VFD...), e aproximadamente o 14.50% (19 casos) está contido en documentos elaborados de 1401 a 1450. Isto significa que ao redor do 93.25 % dos rexistros de *-ble(s)*

¹³ Obsérvese que nas fontes notariais examinadas as formas de plural con perda de // intervocálico son soamente 3 de 173 casos posibles (1.73%). Parece evidente que con este sufixo, presente en adxectivos de entrada no idioma en xeral tardía, preponderaron os tratamentos cultos ou semicultos.

¹⁴ Para moitas das obras de prosa non notarial aquí exploradas non contamos cunha datación exacta: GE, por exemplo, parece poder situarse a mediados do século XIV (cf. Pichel Gotérrez 2012, 2013, 2014), mais é comprometido decidir se antes ou despois de 1350. En todo caso, para os efectos prácticos da elaboración das táboas 6 e 7, e sen ningún outro tipo de implicación, realiceí os seguintes agrupamentos cronolóxicos: 1) 1301-1350: FD, FR, TPb, GTL, SAS, TC, GE; 2) 1351-1400: TP2, CT, HT; 3) 1401-1450: MS, TA; 4) 1451-1520: CI. Coido que esta intervención non distorsiona máis ca en moi leve medida os resultados desta análise.

neste tipo de xénero discursivo pertence a textos do século xv ou dos inicios do xvi. Por tanto, nas fontes anteriores a 1401 que para este traballo revisei o uso da variante *-ble(s)* pode calificarse de residual: 4 casos de 1251 a 1300¹⁵, 1 de 1301 a 1350¹⁶ e 4 de 1351 a 1400¹⁷.

	1251-1300	1301-1350	1351-1400	1401-1450	1451-1520
	PNN PN	PNN PN	PNN PN	PNN PN	PNN PN
veles	-- 3	2 21	1 14	7 74	1 16
viles (vilis)	-- 12	2 10	0 16	2 4	0 0
vijjs	-- 0	1 2	0 0	2 0	0 0
vēēs	-- 0	0 1	0 0	0 0	0 0
bles	-- 2	0 0	0 4	0 7	0 70

Táboa 7. Cadro comparativo dos usos das variantes con e sen mantemento da vogal postónica interna na prosa non notarial (PNN) e na prosa notarial (PN). Número plural.

A meu parecer, non se pode desconectar este carácter tardío da fulgurante alza da frecuencia de uso da variante *-ble(s)* da paulatina intensificación da apertura ao castelán que se vai observando nos nosos instrumentos notariais conforme avanza o catrocentos. En efecto, nos documentos posteriores a 1450 van adquirindo frecuencia, e nalgúns casos mesmo certa normalidade de uso, castelanismos lexicais como *abad*, *cabildo*, *canonigo*, *fasta*, *feligresía*, *según*, *sepan*, *testimonio*, *testigo*, *yguala*, *yuso*, etc.; obsérvese que entre estes castelanismos figuran xa palabras gramaticais como *fasta* ou *según*. É doado comprobar esta castelanización nas pezas máis serodias de FDUSC, HG-P, MSCDR, MSMFP, PSVD, SVP ou VFD, en moitas das cales comparece a variante *-ble(s)* do sufixo que aquí estou a estudar. Entrando na recta final do século xv, cada vez é menos raro atopar tamén, en documentos con uso de *-ble(s)*, fragmentos enteiros en castelán (por exemplo, no MSCDR, doc. 631, ano 1496), ou sintagmas formularios evidentemente tomados da lingua da corte como “escruiano del Rey e Reyna nuestros señores” (SVP, doc. 267,

¹⁵ As seguintes: *mobles* (VFD, I, p. 24, ano 1265, 2 veces), *moble* (HG-P, p. 206, ano 1296), *muble* (MSMFP, p. 56, anos 1270-1324). Adscribo este rexistro de *muble* á segunda metade do século XIII, mais admito que podería ser dos inicios do XIV.

¹⁶ Trátase de *estable* (VFD, I, p. 70, ano 1314; CDMO, III, p. 21, ano 1314). Na realidade é a mesma ocorrencia, pois TMILG ofréccea en dúas edicións distintas do mesmo documento.

¹⁷ Trátase de *conuenibles* (SVP, p. 110, ano 1394, 2 veces) e *mobles* (SHIG, p. 99, ano 1385; FDUSC, p. 259, ano 1386).

ano 1488), “del Consejo del Rey e de la Reyna, nuestros señores” (VFD, I, doc. 107, ano 1489) ou “firmó aquí de su nombre, como testigo” (VFD, I, doc. 123, ano 1520). Hai tamén algún documento tardío con notable nivel de hibridismo galego-castelán e emprego de *-ble(s)* (por exemplo, MSMFP, doc. 220, ano 1515).

No Libro de Notas de Álvaro Pérez de 1457, onde se emprega exclusivamente a variante *-ble(s)*, abundan castelanismos lexicais como *semejable* (LNAP, 1158) e bastantes máis que se poden adscribir ás esferas do vocabulario xurídico-administrativo (*avenjr, cōuenjr, bachiller, bjē* ‘propiedade’, *debdā, debdor, enagenar, jncurrir, perteneçia, poseer, rrēta, testigo, vēta...*), á dos substantivos con que se designan os cargos ou oficios eclesiásticos (*arçidiano, arçobispo, canónjgo, frayles...*) e mesmo ao léxico común (*cādado, carmenador* ‘carmeador, o que lima e desenreda a lá’, *delante, menester, merçed, serujdūbre, setiēbro, señal, venjr...*) e ao grupo das palabras gramaticais (*abuūque, fasta, segūu*). Son tamén moi reveladoras certas locucións adverbiais que se tomaron do formulario castelán sen ningún tipo de adaptación: *de llano en llano* ‘verdadeiramente’, *en manos (e poder) de, por menudo*. Do castelán procede tamén, como e obvio, o sufixo *-ill(as)* de *çentillas* ‘cintiñas’ (LNAP, 1734).

Dedúcese da exposición anterior que o gran salto adiante no uso da variante *-ble* deste sufixo nas nosas fontes medievais é un feito tardío, posterior a 1450, e intimamente ligado á prosa notarial.

8. Nas páxinas anteriores pasamos revista aos principais trazos caracterizados de dúas mudanzas en curso no galego do século xv. Creo que a miña exposición revelou que se trataba de dous procesos netamente diferentes cando menos polas seguintes razóns:

- a. O primeiro dos dous cambios aquí analizados actualizábase nun grupo moi numeroso de voces, entres as cales había tanto palabras gramaticais como palabras léxicas comúns ou nomes propios de lugar e de persoa. Polo contrario, o segundo só se daba en adxectivos inscritos maioritariamente en campos semánticos moi ligados á prosa documental ou xurídica.
- b. O tipo e o número de palabras afectadas en cada caso invitan tamén a supoñer que, mentres que o primeiro dos cambios analizados debía de afectar o conxunto da comunidade galegofalante, o segundo debía de tender a circunscribirse aos sociolectos de individuos con formación escrituraria e nivel

cultural medio ou alto. Eses mesmos indicios inclínanme a pensar que, en tanto que a desnasalización dos resultados de -ĀNES, -ANĪS... se desenvolvería con semellante intensidade en calquera estilo de lingua oral ou escrita, a case súbita preferencia catrocentista pola variante sufixal *-ble* afectaría preponderantemente os estilos formais e, con particular intensidade, a prosa administrativa. Finalmente, os datos da dialectoloxía moderna invitan a supoñer unha distribución diatópica para as principais opcións innovadoras na primeira das variables estudadas, mentres que o carácter culto ou castelanizante das variantes do sufixo proveniente de -BĪLIS fai pensar que, coma hoxe, *-vel* e *-ble* non coñecerían daquela unha repartición xeolectal, senón soamente social e/ou contextual.

- c. Ao paso que o primeiro cambio non tiña unha orientación castelanizante, o segundo si.
- d. Mentres que para a primeira variable examinada observamos un lento avance das variantes innovadoras desde as fontes do século XIII ata as do XVI, para a segunda detectamos unha abrupta e ostensible preferencia pola variante *-ble* só a partir de 1450 e só na prosa notarial.

Ao meu modo de ver, o primeiro destes dous cambios en curso no galego do século XV responde, en esencia, ao que Labov denominou cambio desde abaixo, mentres que o segundo se presenta, basicamente, como o que o mesmo investigador catalogou como cambio desde arriba. Téñase en conta que, na coñecida formulación laboviana, os adverbios *arriba* e *abaixo* fan referencia tanto a posicións dentro da xerarquía socioeconómica como a niveis de consciencia social sobre a mudanza en marcha:

“Arriba” y “abajo” se refiere aquí simultáneamente a niveles de consciencia social y a posiciones dentro de la jerarquía socioeconómica. Los *cambios desde arriba* los introduce la clase social dominante, frecuentemente con plena consciencia pública. Normalmente, representan préstamos de otras comunidades de habla que tienen mayor prestigio a ojos de la clase dominante. Esos préstamos no afectan inmediatamente los patrones propios corrientes de la clase dominante o de otra clase social, pero aparecen ante todo en habla cuidada, reflejando un dialecto superpuesto aprendido después de que el propio corriente se adquiriera. [...]

Los *cambios desde abajo* son cambios sistemáticos que aparecen primero en el lenguaje corriente propio, y representan la acción de factores internos, lingüísticos. Al principio, y a través de la mayor parte de su evolución, están completamente por debajo del nivel de conciencia social. Nadie los advierte o habla de ellos, e incluso observadores preparados fonéticamente pueden ser bastante inconscientes de ellos durante años. Sólo cuando los cambios están cerca de la conclusión los miembros de la comunidad se hacen conscientes de ellos. Los cambios desde abajo pueden ser introducidos por cualquier clase social, aunque no se han registrado casos en que el grupo social de más alto estatus actúe como el grupo innovador (Labov, 1996, I, 145-146).

A hipótese de que se tratase de innovacións afloradas desde abaixo no nivel de conciencia social cadra ben co feito de que, aínda que as variantes con desnasalización vocálica procedentes de -ĀNES, -ANĪS... xa se coñecesen no galego do século XIII, tivesen moi baixos índices de representación gráfica ata o final do período medieval. Tratábase, con certeza, dun cambio xurdido pola “acción de factores internos” que durante moito tempo, a pesar de ir progresando en todo tipo de xeolectos, sociolectos e estilos, debeu de pasar desapercibido para a gran maioría da comunidade galegófona. Polo contrario, a introdución da variante *-ble* desde arriba e con “con plena conciencia pública” casa ben coa súa fulgurante irrupción na prosa notarial escrita a partir de 1450 e coa súa innegable orientación castellanizante. En todo caso, esta visión de *-ble* como variante promovida desde arriba debe inclinarnos a pensar que, cando se fala de cambios castellanizantes visibles nas fontes escritas en galego no último treito medieval, non hai que esquecer que tales fontes eran producidas por unhas elites instaladas en pequenos redutos sociais en que o contacto co castelán escrito e falado empezaba a facerse frecuente. Pola súa parte, a inmensa maioría dos galegofalantes da época, allea ás dinámicas sociolingüísticas en que esas elites estaban inmersas, vivía con certeza moi distanciada de tales presións castellanizantes.

FONTES EXPLORADAS (APUD. TMILG)

C1404: J. I. Pérez Pascual (1990): *La crónica de 1404. Edición y estudio*. Tesis de doctorado (inédita), Salamanca, Universidad de Salamanca.

CDMO: M. Romani Martínez (ed.) (1989-1993): *La colección diplomática de Santa María de Oseira (1025-1310)*. 3 vols. [vols. 1 e 2: 1989; vol. 3: 1993], Santiago de Compostela, Tórculo Edicións.

- CGC: R. Polín (ed.) (1997): *Cancioneiro galego-castelán (1350-1450). Corpus lírico da decadencia*, Sada / A Coruña, Edicións do Castro.
- CI: R. Vasquez (2001): *Crónica de Santa Maria de Íria*. Estudo e edición de José Antonio Souto Cabo, Santiago de Compostela, Cabido da S.A.M.I. Catedral / Seminario de Estudos Galegos / Edicións do Castro.
- CN: M. C. Barreiro García (1995): *A documentación notarial do concello de Noia (séculos XIV-XVI). Lectura, edición e léxico*. Tese de doutoramento (inédita), Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela.
- CSM: W. Mettmann (ed.) (1959-72): Alfonso X: *Cantigas de Santa Maria*. 4 vols., Coimbra, Acta Universitatis Conimbrigensis. [Reed.: Vigo, Ed. Xerais de Galicia, 1981 (2 vols.)].
- CT: R. Lorenzo (ed.) (1985): *Crónica Troiana. Introducción e texto*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa.
- CuP: G. Avenzoa (1995): “Atopáronse uns pergamiños... O redescubrimento duns fragmentos en galego das ‘Partidas’”, *Romance Philology* 49, 2, pp. 119-129.
- DG-P12-13: J. A. Souto Cabo (2008): *Documentos galego-portugueses dos séculos XII e XIII*. Monográfico 5 da *Revista Galega de Filoloxía*, A Coruña, Universidade da Coruña.
- FD: “Flores de Dereito”, in J. L. Pensado (ed.) (1974-1975): “Tres fragmentos jurídicos galaicoportugueses”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* 29 (87-88-89), pp. 102-129 [texto: pp. 123-128].
- FDUSC: M. X. Justo Martín / M. Lucas Álvarez (1991): *Fontes documentais da Universidade de Santiago de Compostela. Pergameos da serie Bens do Arquivo Histórico Universitario (Anos 1237 / 1537). Edición diplomática*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.
- FR: “Foro Real”, in J. L. Pensado (ed.) (1974-1975): “Tres fragmentos jurídicos galaicoportugueses”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* 29 (87-88-89), pp. 102-129 [texto: pp. 122-123].
- FT: J. L. Pensado Tomé (ed.) (1962): *Fragmento de un “Livro de Tristán” galaico-portugués*, Santiago de Compostela, Consejo Superior de Investigaciones Científicas (Anexo XIV de *Cuadernos de Estudios Gallegos*). Tamén se tivo en conta a edición de P. Lorenzo Gradín / J. A. Souto Cabo (coords.) (2001): *Livro de Tristán e Livro de Merlin. Estudio, edición, notas e glosario*, Santiago de Compostela, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- GE: R. Martínez López (ed.) (1963): *General Estoria. Versión gallega del siglo XIV. Ms. O.I.1. del Escorial*. Edición, introducción lingüística, notas y vocabulario de ---, Oviedo, Publicaciones de *Archivum*, Universidad. Tivéronse en conta as correccións de R. Lorenzo / X. L. Couceiro (1999): “Correccións á edición da *General Estoria* de Ramón Martínez López (I)”, in R. Álvarez / D. Vilavedra (eds.): *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Universidade de Santiago de Compostela, vol. 1, pp. 595-627; e R. Lorenzo / X. L. Couceiro (1999): “Correccións á edición da *General Estoria* de Ramón Martínez López (II)”, in X. L. Couceiro et al. (eds.): *Homenaxe ó profesor Camilo Flores*. Universidade de Santiago de Compostela, vol. 2, pp. 209-233.
- GHCD: A. López Ferreiro (ed.) (1901): *Galicia Histórica. Colección Diplomática*, Santiago de Compostela, Tipografía Galaica.
- GTL: “Glosas de textos legais”, in L.-F. Askins *et alii* (1997): “Novos fragmentos de textos xurídicos galegos (s. XIV)”, *Revista de literatura medieval* 9, pp. 9-43 [texto: pp. 39-41].
- HG-P: C. de Azevedo Maia (1986): *História do Galego-Português. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal do século XIII ao século XVI (com referência à situação do galego moderno)*, Coimbra, Instituto Nacional de Investigação Científica.

- HT: R. Pichel Gotérrez (2013): *A Historia Troiana (BMP ms. 558). Edición e estudo histórico-filolóxico*. 2 tomos [Tomo I: Estudo histórico-filolóxico. Tomo II: Edición]. Tese de doutoramento (inédita), Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela
- LCS: Á. Rodríguez González (ed.) (1992): *Libro do Concello de Santiago (1416-1422)*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.
- LNAP: F. R. Tato Plaza (1999): *Libro de notas de Álvaro Pérez, notario da terra de Rianxo e Postmarcos (1457)*, [Santiago de Compostela], Consello da Cultura Galega / Ilustre Colexio Notarial da Coruña.
- LP: M. Brea López (coord.) (1996): *Lírica profana galego-portuguesa*. Corpus completo das cantigas medievas, con estudo biográfico, análise retórica e bibliografía específica. 2 vols., Santiago de Compostela, Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro.
- MERS: E. Duro Peña (ed.) (1977): *El monasterio de San Esteban de Ribas de Sil*, Ourense, Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijoo.
- MPR: E. Duro Peña (1972): *El monasterio de S. Pedro de Rocas y su colección documental*, Ourense, Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijoo.
- MS: R. Lorenzo (ed.) (2004): *Mirages de Santiago*, Valencia, Scriptorium Ediciones Limitadas.
- MSCDR: M. Lucas Álvarez et alii (eds.) (1996): *El monasterio de San Clodio do Ribeiro en la Edad Media: estudio y documentos*, Sada/A Coruña, Edición do Castro.
- MSMFP: J. I. Fernández de Viana y Vieites (ed.) (1995): *Colección diplomática del monasterio de Santa María de Pantón*, Lugo, Servicio de Publicaciones de la Diputación Provincial de Lugo.
- PSVD: J. L. Novo Cazón (ed.) (1986): *El priorato santiaguista de Vilar de Donas en la Edad Media (1194-1500)*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa.
- SAS: “Sobre a simonía”, in L.-F. Askins et alii (1997): “Novos fragmentos de textos xurídicos galegos (s. XIV)”, *Revista de literatura medieval* 9, pp. 9-43 [texto: pp. 42-43].
- SHIG: A. García y García (DIR. Ed.) (1981): *Synodicum hispanum I. Galicia*, Madrid, Editorial Católica.
- SVP: M. Lucas Álvarez / P. Lucas Domínguez (eds.) (1996): *El priorato benedictino de San Vicenzo de Pombeiro y su colección diplomática en la Edad Media*, Sada / A Coruña, Edición do Castro.
- TA: *Tratado de Albeitaria*. Introducción, transcripción e glosario de José Luis Pensado Tomé. Revisión para a imprenta e edición en apéndice de Gerardo Pérez Barcala, Santiago de Compostela, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 2004.
- TC: R. Lorenzo (ed.) (1975/1977): *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. Edición crítica anotada, con introducción, índice onomástico y glosario. 2 vols. [vol. 1: Introducción, texto anotado e índice onomástico, 1975; vol. 2: Glosario, 1977]. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijoo.
- TMILG: X. Varela Barreiro (dir.) (2004): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*. Instituto da Lingua Galega (<http://ilg.usc.es/tmilg/>) [Consulta: outubro e novembro de 2014].
- TPb: Terceira Partida, in E. Oviedo Arce (ed.) (1901): “Fragmento de una versión gallega del Código de Las Partidas de Alfonso el Sabio”, in A. López Ferreiro (ed.): *Galicia Histórica. Colección Diplomática*, Santiago de Compostela, Tipografía Galaica, pp. 104-109.
- TP2: Terceira Partida, in L. - F. Askins et alii (eds.) (1997): “Novos fragmentos de textos xurídicos galegos (s. XIV)”, *Revista de literatura medieval*, IX, pp. 9-43 [texto: pp. 33-39)].
- VFD: X. Ferro Couselo (1967): *A vida e a fala dos devanceiros. Escolma de documentos en galego dos séculos XIII ao XVI*, 2 vols., Vigo, Galaxia. [Ed. facsímil: Vigo, Galaxia, 1996].

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ALFONSO X el Sabio (2001): *General Estoria. Primera parte*. Edición, introducción y aparato crítico de Pedro Sánchez-Prieto Borja. 2 vols., Madrid, Fundación José Antonio de Castro.
- CARBALLO, F. *et alii* (1993): *Historia de Galicia*. 4ª ed., Vigo, A Nosa Terra.
- FERRO COUSELO, X. (1958): “Cómo e por qué os escribanos deixaron de empregar o galego”, in *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario do seu nacemento*, Vigo, Galaxia, pp. 251-253.
- LABOV, W. (1996): *Principios del cambio lingüístico. Volumen 1: Factores internos*, 2 vols., Madrid, Gredos.
- MARIÑO PAZ, R. (1998): *Historia da lingua galega*, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco.
- MARIÑO PAZ, R. (2002): “A desnasalización vocálica no galego medieval”, *Verba* 29, pp. 71-118.
- MARIÑO PAZ, R. (2005): “Forma e función do sufixo *-uel* no galego medieval”, *Cadernos de Lingua* 27, pp. 155-193.
- MARIÑO PAZ, R. (2008): *Historia de la lengua gallega*, München, Lincom Europa.
- MONTEAGUDO, H. (1999): *Historia social da lingua galega. Idioma, sociedade e cultura a través do tempo*, Vigo, Galaxia.
- PENNY, R. (2000): *Variation and Change in Spanish*, Cambridge, Cambridge University Press. [Tradución ao castelán: *Variación y cambio en español*, Madrid, Gredos, 2004].
- PÉREZ PASCUAL, J. I. (1991): “El castellano de la *Crónica General de 1404*”, *Verba* 18, pp. 201-219.
- PICHEL GOTÉRREZ, R. (2012): “A fortuna da *Historia Troiana* petrística (BMP ms. 558). Notas sobre a súa xé-nese, procedencia e vicisitudes”, *Madrygal. Revista de Estudios Gallegos*, 15, pp. 119-130 <http://dx.doi.org/10.5209/rev_MADR.2012.v15.39200>.
- PICHEL GOTÉRREZ, R. (2013): *A Historia Troiana (BMP ms. 558). Edición e estudo histórico-filolóxico*. 2 vols. [vol. 1: *Estudo histórico-filolóxico*; vol. 2: *Edición*]. Tese de doutoramento. (inédita) Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela.
- PICHEL GOTÉRREZ, R. (2014): “Nuno Freire de Andrade, Mestre de Cristo. Tradición y vínculos de los Andrade con el reino portugués”, *Madrygal. Revista de estudios gallegos*, 17, pp. 99-113 <<http://revistas.ucm.es/index.php/MADR/article/view/45741>>.
- PORTELA, E. / M. C. PALLARES (1997): “Galicia, á marxe do Islam. Continuidade das estruturas organizativas no tránsito á Idade Media”, in G. Pereira-Menaut (coord.): *Galicia fai dous mil anos. O feito diferencial galego. I. Historia*, Santiago de Compostela, Museo do Pobo Galego, vol. 1, pp. 435-458.
- RODRÍGUEZ IGLESIAS, F. (dir.) (1991-2014): *Galicia. Historia*. 9 vols., A Coruña, Hércules de Ediciones.
- VILLA-AMIL Y CASTRO, J. (1907): *Pasatiempos eruditos. Colección de artículos en su mayoría sobre el mobiliario litúrgico de las iglesias gallegas, en la Edad Media, publicados por José Villa-Amil en el espacio de treinta y tres años (desde 1872 á 1905)*, Madrid, Nueva Imprenta de San Francisco de Sales.
- VILLARES, R. (1982): *Foros, frades e fidalgos. Estudos de historia social de Galicia*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- VILLARES, R. (2004): *Historia de Galicia*, Vigo, Galaxia.

**A INTERPOLACIÓN
PRONOMINAL NO TRÁNSITO
DO GALEGO MEDIEVAL
AO GALEGO MODERNO**
XOSÉ MANUEL SÁNCHEZ REI
Universidade da Coruña
Grupo IIIa (<http://illa.udc.gal>)

O presente traballo foi realizado no marco do proxecto de investigación *Glosario crítico da poesía medieval galego-portuguesa* (cód. FFI2009-08917, FFI2012-32801 e FFI2015-63523-P), subsidiado polo “Ministerio de Ciencia y Tecnología” e o “Ministerio de Economía y Competitividad”, a través da “Subdirección General de Proyectos de Investigación”. O autor quere expresamente agradecer ás persoas que leron as primeiras versións deste texto as suxestións propostas, as cales sen dúbida melloraron a redacción inicial.

1. INTRODUCCIÓN

A análise das formas, colocación no interior da cláusula, funcionamento e valores dos pronomes átonos corresponde a un dos temas sen dúbida máis rendíbeis nos estudos de gramática galego-portuguesa. Dentro dese particular ámbito de reflexión, queremos aquí aprofundar nun fenómeno concreto, cal é o estado da interpolación pronominal en finais da Idade Media. Noutros traballos xa nos temos ocupado deste asunto desde prismas diferentes e para diversos períodos, mais nunca o abordamos *ex profeso* para os séculos tardomedievais. Por iso, a pesar de que tamén se fará referencia a épocas diferentes, revisitando aquelas pesquisas e anovándoas con investigacións actuais, decidimos indagar na situación desa particularidade sintáctica nos séculos xv e xvi, o primeiro por ser con clareza o derradeiro dos medievais e o segundo por servir como preludio á etapa coñecida como a do Galego Medio. Son, pois, a porta de saída dun período histórico e a porta de acceso a unha nova era.

Mais, antes de comezarmos a exposición, quizais non estea de máis facermos fincapé nun par de cuestións de relevo. Así, en primeiro lugar, entre persoas non formadas en lingüística ou en filoloxía, existe unha relativa tendencia a consideraren o galego medieval como unha etapa histórica en que poucas mudanzas se terían producido, un período con certeza ben diferenciado da época latina e tamén distinto dos tempos seguintes, mais, até certo punto, relativamente estático. Coadxuva nesta perspectiva a división pedagóxica da historia en Idade Antiga, Media, Moderna e Contemporánea, e tamén estea a tal abordaxe na equivalencia, en termos de percurso diacrónico da lingua, nunha diferenciación entre Latín, Galego Medieval, Galego Medio e Galego Contemporáneo. Na realidade, en cuestións estritamente lingüísticas non se pode aceptar con moita rixidez esa visión porque, grazas ao desenvolvemento da investigación filolóxica, se sabe que corresponde a unha situación que dista moito de ser real: calquera lingua en

calquera época presenta fenómenos de variación e de mudanza so diversas variábeis (o contexto, o nivel de estudos, a rexión, a idade, o xénero etc.); no caso do galego tardomedieval, que é o marco que nos aquí convoca, non nos achamos perante unha excepción, pois sen dúbida existirían todas esas variantes aínda que nos sexa sumamente difícil verificármolas desde a actualidade. Dun punto de vista máis histórico do que filolóxico, por outro lado, hai que ter presente que o propio concepto de “Idade Media” xa se presta a diferentes interpretacións cronolóxicas dependendo dos países ou ámbitos culturais a que se fixer referencia, nos cales non ten de haber correspondencia temporal equivalente (mundo anglosaxón, escandinávico, eslavo, románico etc.); por iso, as divisións dese período, quer en “alta” e “baixa”, quer en “alta”, “central” e “baixa”, por seu turno, evidencian a complexidade da análise dun tempo marcado por transcendentais transformacións en diferentes territorios no dominio cultural, político, relixioso e social, conforme subliña Power (2007, 13-16).

E en segundo lugar, é coñecida a dificultade de mergullarmos lingüisticamente nunha época en que o galego vai deixando de ser escrito, coa subsecuente falta de apoio documental e coa eiva que isto supón, o que deita un alto grao de imprecisión e formula non poucas preguntas a respecto da realidade da lingua. A pesar de que nos últimos tempos viñeron incorporándose ao inventario de textos do Galego Medio novos títulos¹, os séculos xv e xvi supoñen o preámbulo a unha época marcada pola escaseza de textos e a pouca validade artística das obras conservadas. E pensemos que se a lingua escrita implica xa de seu unha cuestionábel e bretemosa maneira de nos aproximarmos de estadios recuados do idioma, unha cantidade mínima de fontes textuais, e mesmo algunhas delas interferidas polo español, pode contribuír para relativizar aínda máis as conclusións que se puideren extraer, tamén as vinculadas á interpolación pronominal.

2. A INTERPOLACIÓN PRONOMINAL DURANTE A IDADE MEDIA

Unha das disciplinas lingüísticas que máis contribúe para a caracterización dunha lingua é, sen lugar a moitas hesitacións, a sintaxe. Así como o galego continuará a ser ‘galego’ tendo nos seus repertorios lexicais, poñamos por caso, elementos

---

¹ Véxanse, por exemplo, as edicións de Souto Cabo (2007), Arias e Noia (2011) ou Mariño Paz, Sánchez Yáñez e Suárez Vázquez (2012).

como *xanela, festra* ou soamente un deles, ou secundarizando léxico rural e permitindo a entrada ao mesmo tempo a novas voces provenientes do desenvolvemento tecnolóxico, existirían, a noso ver, serias dúbidas de que puidese ser chamado igualmente ‘galego’ se acabasen coincidindo, por exemplo, as condicións que regulan a colocación do pronome coas existentes noutras linguas xenética e xeograficamente próximas ou se os trazos da transitividade no galego confluísen totalmente cos existentes en idiomas veciños. A sintaxe, dentro da disciplina máis ampla coñecida como morfosintaxe, serve así entendida para organizar a percepción do mundo por parte dunha comunidade lingüística e igualmente para o ordenar, na liña do apuntado por Moure (2011, 109).

Neste sentido, a sintaxe convértese no esquelete da lingua empregada por esa comunidade. Por iso, estudarmos as mudanzas sintácticas vira un labor máis complicado que outras modificacións no idioma, pois son internas, e tamén por iso a sintaxe é a parte da gramática máis reticente a favorecelas e, subsecuentemente, a máis proclive ao estatismo; tense afirmado, por exemplo, que a disposición dos clíticos no interior da cláusula desde o galego medieval até á actualidade, isto é, abranxendo varios séculos, “se mantivo sen cambios substanciais” (Ferreiro, 1999, 249), o que pode dar idea desa forte tendencia ao carácter conservador da sintaxe. Esta sería, en definitivo, a marca de cohesión social, o vocabulario percibiríase como un indicio de divisións estratuais na sociedade e a pronuncia reflectiría o grupo social con que, consciente ou inconscientemente, se identificarían os membros da comunidade lingüística.

Se a sintaxe é o esquelete da lingua, a interpolación pronominal corresponde a un dos ósos que a enforman, con certeza non o máis importante, mais, talvez, un dos máis representativos. Trataríase, por tanto, dun fenómeno fundamentalmente sintáctico, con importantes consecuencias directas na estilística da cláusula canto á colocación dos seus elementos e con relevantes repercusións na expresividade de determinadas unidades fráscas e até clausais. Podémola definir como a intercalación de unha ou máis palabras entre unha forma pronominal proclítica e o verbo, das cales, e salvando excepcións completamente minoritarias², polo

² Sen entrarmos a valorizar a (a)tonicidade do adverbio *non*, un dos elementos máis frecuentes neste tipo de estruturas xa desde as primeiras documentacións até á actualidade, existen algunhas mostras de elementos nas construcións con interpolación, que, pola súa natureza, son formas fonoloxicamente átonas. Tal é caso do exemplo a seguir, tirado dunha colección contemporánea de literatura tradicional, en que se rexistra unha variante da conxunción *nen*: *cálate já ó mullere | cálate ja te nēi bejo* (CP, 162).

menos unha debe ser tónica, tal como se ve nas seguintes mostras, tiradas todas elas de textos dos séculos XIII-XIV:

1. (a) Depois que ll'a *Virgen Santa esto* disso (CSM, I, 68)
- (b) e que me perdone o prelado, por que me *non* dezemey como deuíá (VFD 63; 1302, Ourense, OU)³
- (c) A que mi *a min meu amigo* filhou (LP, I, 379)
- (d) e con tod'esso ja vos *ren non* val (LP, I, 382)
- (e) a messagẽ que lle *Antenor* auýa dito (CT, 237)
- (f) çerto seia que nũca lle *aló* tornará (CT, 237)
- (g) e ontre las cousas que se *enna dita manda* contẽen, contensse en ella estas cláusulas (BC, 21; 1345, Compostela, CO)

A condición necesaria para que poida producirse a interpolación pronominal asenta, por tanto, na posición preverbal do clítico. Que o pronome vaia en próclise está en relación directa coas condicións que o obrigan a figurar nesa orde, como as alteracións da linearidade máis común no ámbito das funcións informativas, a presenza de elementos subordinantes etc. Corresponde, na verdade, a unha estruturación moi tradicional, abundantemente documentada na Idade Media en todo o tipo de textos escritos, xa se tratase de prosa, verso ou documentos notariais, que chegou no sistema lingüístico galego-portugués á lingua contemporánea. A pesar de que outras linguas e variedades romances coñeceron esta singularidade, cal o asturo-leonés, o español, o francés, o romeno ou o italiano, o certo é que o seu frecuente atestamento no período arcaico do noso idioma levou algúns investigadores a percibirna como unha das características da lingua antiga, como Melo (1985, 46), ou a sinalaren que se trata dun “giro típico del gallego-portugués”, segundo Riiho (1994, 244), en canto outros, igualmente inducidos pola frecuencia con que aparece no galego medieval, preferiron identificarlas cunha forte marca de enxebriedade lingüística, conforme se deduce do exposto por Carré Alvarellos (1973, 12). E inclusive houbo quen dixo que se trata dun fenómeno exportado desde as variedades lingüísticas do oeste da península ibérica para as centrais, de acordo coa opinión de Chenery que cita Ramsden (1963, 139), aínda que sexa unha afirmación, a noso ver, arriscada de máis.

---

³ Para o caso dos exemplos provenientes dos documentos tabeliónicos, incluímos a referencia cronolóxica en que están datados e a localización xeográfica (se estiver debidamente indicada).

Presentemente, a pesar de que coñeceu un tratamento desigual nos estudos gramaticais tanto galegos como portugueses (cfr. Sánchez Rei, 1999, 73-85), é sentida en xeral como unha marca positiva de estilo, asociada comunmente a rexistros literarios (embora continúe a vigorar na oralidade popular sobre todo na fala de xente idosa) e á cal debe ser concedida certa preferencia na procura da calidade lingüística e na ansia do potenciamento dos trazos xenuínos do idioma (cfr. Freixeiro Mato, 2013, 383). Lémbrese aquí que xa en pleno século XIX o presbítero Saco Arce (1868, 162) non tiña dúbidas en afirmar que era moi “elegante” colocar entre o pronome e o verbo “alguna que outra palabra” e que LUGRÍS Freire (1931, 87-88), no primeiro cuartel do século XX, sostiña que o recurso da interpolación facía que a frase acabase gañando “en enxebreza”.

2.1. Orixes

Caso acudísemos ao latín e procurásemos nesta lingua equivalencias nas estruturas tratadas aquí, achamos, cando menos aparentemente, documentacións de secuencias sintácticas en que, dunha perspectiva puramente formal, parece estaren inseridos elementos entre a forma pronominal e o verbo:

2. (a) quae se *tam bene* vindicare possunt (TLL, II, 2105, 6)
- (b) ubi me *et melius et propius* audiant (TLL, II, 2116, 37)
- (c) ut valeas et, cum te *bene* confirmaris (TLL, II, 2114, 77)

Mais estas tres suxestivas cláusulas latinas que citamos como presumíbeis exemplos merecemos unha grande dose de cautela: así, por un lado, descoñecemos se esas construcións, empregadas nunha lingua cunha orde libre de palabras, puideron ser detectábeis non só nos rexistros gráficos, mais tamén na oralidade durante a vida do latín, aínda que todo parece sinalar que o desaparecemento do sistema casual, coa consecuente habilitación progresiva dos recursos preposicionais, modificou a liberdade de organización interna das unidades que integraban a cláusula e orientouse cara a uns parámetros máis ríxidos. Por outro lado, batemos coa dificultade de datarmos en que momento as formas pronominais hoxe átonas perderon o acento fonolóxico e, derivado disto, en que estadio da diacronía (proto)romance se pode definir a interpolación segundo fixemos máis arriba. Na época literaria latina vigoraba un acento de carácter melódico consistente nunha elevación da

voz, que iría evoluíndo para un dinámico ou de intensidade conforme se ía perdendo a distinción longa / breve no vocalismo e gañando relevancia funcional a oposición fechada / aberta (Väänänen, 1988, 73-75). Por volta do século III da nosa era, que corresponde lingüisticamente na Romanía ao latín tardío, é común xa entendermos o acento latino como un acento de intensidade no sentido en que se desenvolvería nos posteriores idiomas neolatinos. É asaz probábel que naquela altura se iniciase o desdoblamento da clase pronominal en dúas series, a tónica e a átona, que nos seguintes séculos se daría consolidado, pois, segundo Lausberg (1981, 320), “a distinción entre os graus de acentuación vem já do latim vulgar”.

Sendo coherentes con isto, a lingua escrita na Galiza entre o período das invasións xermánicas e a etapa trobadoresca obedecería xa máis a modelos acentuais semirromances que a esquemas puramente latinos. Así as cousas, documentacións análogas ás de (2) non estarían isentas de as entendermos como exemplos galaicos de, cando menos, ‘protointerpolacións’. Tal é o caso da estrutura tirada do *Itinerarium Egeriae* (3a), presumibelmente escrito por unha persoa natural da Gallaecia tardorromana, ou aínda do exemplo proveniente da prosa tabeliónica medieval redixida en latín (3b), ambos datados nunha época en que, na opinión de Lausberg (1981, 320), xa se distinguía nos romances unha morfoloxía pronominal tónica face a unha átona:

3. (a) Hic autem locus, ubi se *montes* apariebant (tirado de Väänänen, 1988, 314)
- (b) tali conditione si Deus me *saluum atque incolumen de Ieros (olimitani) s partibus* reducerit (COU, 16; 1127, Ourense, OU)

Admitindo, pois, a existencia de formas pronominais átonas no protorromance galaico e no galego antigo, convén referírmonos agora ás teorías que explican as estruturas con interpolación. Unha das primeiras explicacións apunta para a clásica teoría da énclise, segundo a cal os clíticos, como partículas átonas, se unirían ao primeiro elemento acentuado da frase. No entanto, unha boa parte das formas que exixen a colocación preverbal do pronome son fonoloxicamente átonas e, por tanto, a adxacencia do clítico a estas partículas non está condicionada polo feito de levaren acento, conforme se observa nos exemplos a seguir:

4. (a) *que* lle por el deró (MS, 86)
- (b) da herdade *que* se con elles sigen (BC, 30; 1360, Compostela, CO)

- (c) et *se* as non quiser, *que* as non dedes a persona poderosa (SM, 40; 1438, Mens, CO)
- (d) moy grã desonrra *que* lle Pares fezo en Greçia (CT 292)
- (e) E *se* o non quiseer con estas condições, que seja procurador Pascoal Rodrigues (VFD, 244; 1432, Ourense, OU)

Opinión de índole diferente é a que defende Ramsden (1963, 141-42), que estuda esta característica sintáctica no español medieval. Para el, o fenómeno débese á estreita unión funcional constituída polo verbo e o elemento interposto, provocando que a palabra interpolada entre en conflito coa unión funcional do pronome átono e o núcleo verbal. A orixe, en consecuencia, acha a súa explicación na analoxía e vén condicionada polo elemento que preceder o clítico, denominado por este investigador “exordium”. Deste modo o “exordium”, que exige do pronome ir antes do verbo, atrae para si a partícula átona, e o predicado verbal, por súa vez, obriga o elemento que logo se verá intercalado a se situar na disposición inmediatamente anterior ao verbo. As forzas operantes “exordium” + clítico, por unha parte, e forma interpolada + verbo, por outra, producirían que a construción máis habitual se alterase, isto é, o ‘exordium’ magnetiza para si o pronome e a forma interposta fica a anteceder o núcleo verbal⁴: *A casa, se non a quixeren comprar, véndea cando puideres* → *A casa, se a non quixeren comprar, véndea cando puideres*; *O presente que el nos enviou foi moi custoso* → *O presente que nos el enviou foi moi custoso* etc. Nótese, porén, que, se partirmos de o clítico ser un morfema ligado ao verbo, o vínculo fonético-sintáctico existente entre ambas as formas se debilita de maneira considerábel xustamente por eses potenciais elementos se interporen no medio, nomeadamente cando a construción alcanza notábeis niveis de complexidade (*vid. infra*):

- 5. (a) que me o *abbade que pelo tempo for e o conuento d’Oseyra* an de fazer en toda mía vida (VFD, 78; 1315, Oseira, OU)
- (b) segundo que se mays *largamente ena dita carta de dito* título contiña (VFD, 267; 1441, Ourense, OU)
- (c) Vós que vos *em vossos cantares meu / amigo* chamades (LP, I, 242)

⁴ De similar punto de vista é Figueiredo (1928, 180) cando, a comentar a interpolación do adverbio *não* afirma que “sendo incontestável, como adeante se verá, que as partículas *como, para, quando, porque, que* etc., determinam a próclise dos pronome persoais, objectivos e terminativos, é natural e coerente que [...] *não* atraíam o *não*, mas sim o pronome”.

Postura diferente é a de Prieto Alonso (1986, 130-135), para o cal as causas da interpolación asentan na Regra de Movemento do clítico, desencadeada pola inversión do foco ou pola presenza dunha partícula que magnetice para si a forma pronominal átona. O elemento interposto é responsábel, por súa vez, do deslocamento do foco para esa colocación. Esta panorámica combina a encliticidade do pronome, aplicada en primeiro lugar, coa transposición do foco, que opera após se producir a anterior; caso de se non seguir esta orde, o resultado é “*une construction sans Interpolation*” (Prieto Alonso 1986, 134). En (6a) trasponse o foco precedendo o verbo e seguindo o pronome átono; no segundo caso de (6b) preséntase, primeiro, un foco invertido que imanta o clítico e, despois, outro foco trasladado interposto entre o pronome e o núcleo verbal; na cláusula de (6c) actuou a Regra de Inversión do foco sen operar anteriormente a énclise:

6. (a) que lle *Santiago* fezera (MS, 214)
- (b) Et todo esto uos *eu* farey (CT, 258)
- (c) Senhor, ca nunca m'escacedes (LP, I, 388)

Porén, a hipótese de Prieto Alonso encontra algunhas dificultades na identificación como focos deslocalizados daqueles elementos interpostos nesa posición, cal as exemplificacións que se ofrecen a seguir en (7), en que as formas inseridas ou son de diversa natureza gramatical ou forman un número elevado de máis para se poderen considerar constituíntes focalizados:

7. (a) Se m'ora *Deus gran ben fazer* quisesse (LP, I, 461)
- (b) que llij o dito *abbade dom Hanrrique e o convento deuandito* demandauã (HGP, 188; 1281, Baiona, PO)
- (c) *dineiros que lhe* Aluaro Martinz, cóónjgo que era aa sazõ da dita igleia de Tuj, *era deuedor* (HGP, 292; 1411, Valença, MI)

Na nosa opinión, a hipótese de Ramsden parece ser a máis plausible, mais tórnase necesario matizármola coa visión de Prieto Alonso⁵. Neste sentido, xulgamos que o carácter proclítico do pronome vén dado, principalmente, pola atrac-

---

⁵ As opinións de Ramsden coinciden en xeral coas de Figueiredo (1928, 180) e tanto aquelas como estas son salientadas por Ogando (1980, 277-280), que tamén considera a supremacía da palabra que condiciona o clítico para a posición preverbal como a orixe máis verosímil destas estruturas sintácticas.

ción que exerce nel o elemento que axe como “exordium”, xa se trate dun foco invertido ou dunha palabra focalizada, xa dunha partícula que obrigue esa orde⁶:

8. (a) *No camynno se meter foron* (CSM, I, 565)
- (b) e *maravilla mui grande* vos eu direi (CSM, II, 112)
- (c) seu padre, Pedro Domingues, *que lle nõ ficara auer mouil* (HGP, 53; 1333, Compostela, CO)
- (d) E *nos* vos non devemos quitar nen tirar este aforamento (BC, 110; 1457, Compostela, CO)
- (e) quis *que m'ynnda non morreu / e a vós pesa de lh'eu querer bem* (LP, I, 269)

Após o pronome preverbal, querendo salientar un determinado elemento, introduciríase unha palabra que en condicións normais debería preceder o verbo; unha vez que a unión existente entre este e o clítico que o antecede ficase alterada coa interposición dese elemento, particularmente un pronome persoal suxeito ou un adverbio, a fendedura iniciada por estas palabras non faría máis que se acrecentar, avanzando no sentido de incorporar como posibilidades de unidades intercaladas máis elementos tónicos que, por motivos estilístico-expresivos ou de ritmo (Ramsden, 1963, 140), favorecen tal disposición no interior da cláusula. Veremos máis abaixo que é xeralmente a lírica a respecto da prosa a que ofrece unha maior atestación de elementos inseridos entre o verbo e o pronome, factor que posibelmente estea relacionado coa expresividade e coas cadencias rítmicas.

2.2. Particularidades

Clasificar que tipos de elementos son capaces de se intercalaren entre o pronome e o verbo, tanto na época tardomedieval como nos nosos días, é labor non isento de certa complexidade que pode desenvolverse desde varios puntos de vista, aínda que, por simplificarmos esas hipóteses, talvez o máis sinxelo sexa falarmos de dúas orientacións principais: primeiramente, atendendo á análise de constituíntes sintácticos, habería que ponderar a atestación de (i) frases adverbiais, (ii) frases preposicionais, (iii) frases nominais, (iv) frases substantivas, (v) frases

⁶ Cfr. algúns exemplos modernos, recollidos en ILG (1995, II, 218-219), en que a estruturación da información parece ser a responsábel de que existan variacións na orde sintáctica: *Eu lle non podo - Eu non lle podo; por iso che eu digo - por iso che digo eu - por iso eu digoche - por iso eu che digo* etc.

adxectivas, (vi) frases verbais, (vii) combinacións de varios elementos anteriores i-vi e (viii) cláusulas de diversa índole, as cales serían, de todo o conxunto de exemplificacións, as menos representativas. E en segundo lugar, concedendo atención non tanto aos tipos de unidades fráscas e clausais mais ás responsabilidades sintácticas que tales unidades son capaces de desenvolveren, teríamos de sinalar as consabidas funcións de suxeito, vocativo, aposición, complemento directo, complemento indirecto, complemento preposicional etc.⁷

Dado que o pronome átono é un morfema verbal que ocorre sempre a rodear o núcleo en éncise (que é tendencia xeral do galego nas cláusulas declarativas afirmativas) ou en próclise (que corresponde á posición condicionada por motivacións de índole pragmática e/ou morfosintáctica), a interpolación, do punto de vista gramatical, favorece a comparación formal da FV con frases do ámbito nominal, no sentido en que o artigo, ao ir en próclise relativamente ao núcleo, pode recibir tamén a intercalación de elementos que o afastan del (i.e., *A casa / A branca casa / A branca e grande casa / A branca, grande e fermosa casa* etc.). A este respecto, no entanto, tamén se deben ponderar as observacións de que (i) o artigo ten sempre esa posición como habitual, non marcada, ao paso que o pronome clítico aparece aí nunha colocación marcada; (ii) o emprego da interpolación é facultativo en canto o artigo ten sempre de ir antes do elemento nominal; e (iii) a interpolación favorece enormemente os recursos expresivos da lingua, mais non ten repercusións semánticas, cousa que nin sempre acontece coas construcións no ámbito nominal, en que pode haber, de feito, modificacións significativas (i.e., *Aquel pobre home / Aquel home pobre, Un simple funcionario / Un funcionario simple* etc.).

Partindo das tipoloxías de textos conservados da Idade Media antes de entrarmos na época que máis nos interesa, vira doada a afirmación de que é a lírica a modalidade en que se rexistran máis construcións sintácticas con interpolación, empregadas, en moitos casos, cal un recurso estilístico ou rítmico que dificilmente podería ter un reflexo real na fala da época dado o seu alto nivel de artificiosidade. A utilización que ás veces fan os autores medievais, a alteraren e a alternaren a disposición das palabras nos versos, convértese nun importante indicio do seu aproveitamento estilístico, tornando a interpolación nun recurso

---

⁷ Para unha clasificación do fenómeno na Idade Media, véxase Ogando (1980) e Sánchez Rei (1999: 112-119). A respecto dunha tipoloxización para a lingua contemporánea, véxase Álvarez e Xove (2002, 569-570) ou Freixeiro Mato (2006, II, 183-185).

de grande eficacia expresiva. Tal maestría aflora na seguinte cantiga dialogada de Johan Airas (LP, I, 388) ao repararmos na resposta que dá o poeta á súa *senhor* nos versos 4, 10 e 16:

9. –Meu amigo, quero-vos preguntar.
 –Preguntade, senhor, ca m'[é] én ben.
 –Non vos á mester de mi ren negar.
 –Nunca vos *eu, senhor*, negarei ren.
 –Tantos cantares, ¿por que fazedes?
 –Senhor, ca nu[n]ca mi escaecedes.
 –Preguntar-vos quero, por bóa fe.
 –Preguntade, ca ei én gran sabor.
 –Non mi neguedes ren, pois assi é.
 –Nunca vos *ren* negarei, mia senhor,
 –Tantos cantares, ¿por que fazedes?
 –Senhor, ca nu[n]ca mi escaecedes
 –Non vos pes de qual pregunta fez[er]
 –Non, senhor, ante volo gracirei,
 –Non m'*ar* neguedes o que vos disser.
 –Nunca vos *eu, senhor, ren* negarei,
 –Tantos cantares, ¿por que fazedes?
 –Senhor, ca nu[n]ca mi escaecedes
 –¿Este ben por mí [vol]o fazedes?
 –Por vós, mia senhor, que o valedes

No seu conxunto, as cantigas trobadorescas proporcionan un elevado e diverso corpus de exemplos. Porén, como era de esperar, a produtividade do recurso non se presenta de igual modo en cada unha delas: hai cantares que posúen abundante documentación, como un de Estevan Travanca (LP, I, 273-274), en que se detectan catro casos nunha única estrofe:

10. E sempre m'*en mal* acharei
 por que lh'*enton non* perdoei,
 ca, se lh'*eu* perdoass'ali,
 nunca s'*el* partira d'aqui

Ao paso, outras composicións, ás veces da mesma autoría que aquelas en que o fenómeno se rexistra nun considerábel número de casos, ora posúen un número reducido de exemplos, ora carecen deles. A modo de exemplo, poden confrontarse os cantares de Don Denis que comezan cos versos *Amiga, muit'a gram sazom* (LP, I, 179), *Nom chegou madr', o meu amigo* (LP, I, 200) ou *De que morredes, filha, a do corpo velido?* (LP, I, 191), en que non se documenta o fenómeno, coas cantigas compostas polo mesmo poeta que principian *Ai fals'amigu'e sem lealdade!* (LP, I, 175), *Nostro Senhor, ajades bom grado* (LP, I, 202) ou *Non sei como me salv'a mia senhor* (LP, I, 201), nas cales aparece o recurso con moita frecuencia. Ao mesmo tempo, houbo autores que, polo menos nos textos que se deron conservado, non utilizaron este tipo de ordenamentos con interpolación en ningunha das súas cantigas, como é o caso de Martin Codax (LP, II, 609-612) ou de Johan Zorro (LP, II, 571-575). Aliás, dentro dos versos de tema profano, singularízanse en liñas xerais as cantigas de amor relativamente a outras modalidades por posuíren unha exemplificación sensibelmente menor que a dos cantares de *escarnho* ou de *amigo*. Finalmente, cómpre dicirmos que o cancionero relixioso, as *Cantigas de Santa María*, aínda fornecendo unha notábel mostra das susoditas construcións, non dispón duns niveis de recursividade equivalentes aos dos versos de temática profana, circunstancia que talvez poida achar explicación no máis marcado carácter narrativo daqueles metros.

A prosa literaria, por súa vez, quizais pola menor importancia do ritmo, min-gua a potencialidade de uso da interpolación, aínda que isto non significa que se non ateste igualmente e, así, achamos interesantes mostras nos *Miragres Santiago* (MS), na *Crónica Troiana* (CT), na *Crónica de Santa María de Iria* (CSI) ou no *Tratado de Albeitaria* (TA), por exemplo. Canto aos textos tabeliónicos, merecen comentario singular: as primeiras documentacións notariais en galego proporcionan exemplificacións cunha artificiosidade e rendibilidade similares ás da prosa literaria, non proliferando en exceso o número de elementos que se insiren entre o clítico e o verbo. Este estado de cousas parece ir modificándose devagariño ao transcorrer a época medieval, para, xa nos derradeiros anos do século XIV e durante a centuria seguinte, se poderen rexistrar casos, ao carón dos maioritaria-mente máis simples, en que as construcións con formas tónicas inseridas parecen ser estruturas que só vigoraron na práctica escrita (*vid. infra*).

Estreitamente vinculada ás documentacións tabeliónicas está a distancia lingüística entre a fala e a escrita na altura. Resulta xa habitual escoitarmos que o afastamento da lírica a respecto da oralidade da altura é unha realidade avalada polo artellamento expresivo daquela e por os autores utilizaren, antes que a súa propia variedade local ou idiolectal, unha coine máis ou menos común que só era rendíbel cando usada na expresión literaria⁸. Mais tamén se debe ter en conta que os textos notariais, coas súas fórmulas fixas relacionadas en moitos casos con tradicións de *scriptae*, cos seus adustos recursos expresivos e estilísticos e cos seus escribas de desigual (in)formación filolóxica, tampouco constitúen unha fonte fidedigna para nos achegarmos aos hábitos orais da época. A respecto da relación de proximidade entre a lingua oral e a escrita, convén notarmos que noutras linguas en que tamén se ten documentado a interpolación, como é o caso do español, lévase ponderado que se detecta máis en textos dialóxicos do que en narrativos, tal e como afirma Ramsden (1963, 138): “But before fact gives way to speculation I must draw attention to a final fact about that I believe has not been observed but which is perhaps significant: interpolation is more frequent in conversation than in narration”.

3. A INTERPOLACIÓN NA PASAXE DO GALEGO MEDIEVAL AO GALEGO MEDIO

Unha vez comentados algúns trazos da interpolación nos textos medievais, e antes de nos aproximarmos das súas características no solpor medieval, non está de máis lembrarmos aquí que a notábel mingua de textos condiciona termos unha visión fiábel do fenómeno por volta dos séculos xv e xvi. Isto, que, como se torna lóxico, tamén determina o estudo doutros trazos lingüísticos na altura, vira especialmente significativo ao corresponder a interpolación pronominal a unha disposición de elementos non obrigatoria no interior da cláusula, que deixa liberdade ao autor para se decantar polo seu uso ou non.

---

⁸ Porén, debemos ter en conta que unha autorizada opinión, como é a de Lapa (1977, 233), defende a proximidade entre a fala espontánea e a lingua en que se compuxeron as cantigas: “o artista dos Cancioneiros, humilde jogral por veces, tinha de empregar uma linguagem corrente, que falasse ao entendimento e ao coração. Contemplada a questão desta altura, é um verdadeiro absurdo dizer-se que a língua dos trovadores era artificial. Seria negar, com isso, toda a bela sinceridade e autenticidade do antigo lirismo galego-português”.

3.1. Continuidade do recurso

No entanto, a pesar deste estado de cousas, podemos citar varias características da interpolación que puidemos detectar nese tempo. O primeiro aspecto que queremos salientar é que o recurso continúa a ser empregado con total normalidade, moito embora haxa menos exemplarios polo que acabamos de comentar máis arriba. As ordes sintácticas con interpolación aparecen tanto en obras literarias como en textos non literarios, conforme se ve nos exemplos a seguir:

11. (a) –Este Ihesus que se *agora d'aqui* partira de vos (MS, 26)
- (b) –Se me *tu* nõ sãares eu te farey matar (MS, 36)
- (c) foi atormentado ennas grandes febres que lle *Deus* dou (CSI, 53)
- (d) porlos cornos, os quaes lle *logo* ficaron ennas mãos (CSI, 60)
- (e) seyscentos mrs. [...] queos *non* demandasen (DG, 143; 1431, Lugo, LU)
- (f) que o *nõ* possades fazer (HGP, 244; 1506, Pontevedra, PO)
- (g) que le *eu* debía (VFD, 225; 1519, Celanova, OU)
- (h) que bos nos *así* aforamos (VFD, 232; 1532, San Cloio, OU)
- (i) et gardeno que lle *non* ponan sella nen cousa (TA, 117)

Do punto de vista xeográfico, nada hai que nos faga pensar que o recurso coñecese unha irregular distribución rexional no dominio galego-portugués ou que puidese haber zonas en que fose imposible documentármola. Os textos así o queren indicar⁹: os documentos notariais editados por Maia (HGP), procedentes

⁹ Entramos así nos dominios da “dialectoloxía filolóxica” ou “dialectoloxía histórica”, definida por Plich (1988, 418) como a disciplina lingüística que centra “the change of regional variation in the time dimension”, isto é, a combinar o variacionismo territorial co cronolóxico. Con todo, sobre a fiabilidade dos textos medievais a respecto da pesquisa dialectolóxica, Mariño Paz (1998, 129) expón unhas atinadas observacións cando di que “os textos escritos rara vez son fontes idóneas para a análise da variación dialectal habida en determinados momentos do pasado, xa que a lingua escrita non se concibe nunca e en ningún lugar como unha simple transcripción do falar dos escritores ou do colectivo humano en que estes habitualmente se moven”. Neste sentido, sería interesante podermos investigar algún tipo de diversidade dialectal na época, dentro do complicado que viran xa as pesquisas dialectolóxicas sintácticas no presente e o pouco que se coñece da variación sintáctica se comparada con outras disciplinas lingüísticas: o estudo do variacionismo dialectal no ámbito da sintaxe foi un campo pouco tratado, e non unicamente no espazo lingüístico galego-portugués, conforme se deduce do exposto en Chambers e Trudgill (1994, 151) ou en Francis (1989, 41). No entanto, sería interesante repararmos en se a tendencia que parece darse na Galiza actual na detección das estruturas con interpolación para unha maior frecuencia no cuadrante suroccidental do país (cfr. ILG 1995, II, 218-219; Sánchez Rei, 1999, 216) posuía na época de que estamos a falar unha certa correspondencia xeográfica; para outros tipos

tanto da Galiza como do norte de Portugal, parecen demostrar esta impresión, ben como a distinta procedencia dos autores da *Crónica de Iria* (CSI), do *Tratado de Albeitaria* (TA) ou dos *Miragres de Santiago* (MS). A isto habería que acrecentar o feito de que en rexións actualmente pertencentes á administración leonesa mais, tanto na altura como hoxe, de fala galega, tamén se atestaba o fenómeno, cando menos en determinadas tipoloxías de textos, como os notariais; os seguintes exemplos, provenientes do cartulario de Santa María de Carracedo, conteñen mostras dos séculos XIII-XVI¹⁰:

12. (a) asy como *a nos* tiniamos astaqui (MC, II; 1275, Carracedo, LE)
- (b) por moitos benes *quelle nos* fecemos (MC, II; 1277, Carracedo, LE)
- (c) todas las cousas que le *eu* mando (MC, II; 1285, Carracedo, LE)
- (d) ditos maravedises [...], que llos *non* avemos a pagar [...]. Que fiquen as ditas casas al monasterio, livres e desenvayadas, e en bon paramento, e que llas *non* podades vender nen enajenar (MC, II; 1395, Vilafranca, LE)
- (f) Nostro lugar de Pereyra, según que o *vos ora* trayedes e semple andou (MC, II, 230; 1405, Berzo, LE)

Con tales datos á vista, a vixencia deste tipo de estruturas parece manterse e tanto é así que nos textos notariais fortemente hibridizados co español ou case redixidos nesta lingua, algúns deles datados xa nos finais do século XV e nos primordios da seguinte centuria e cunhas solucións inxustificábeis polo percurso evolutivo do galego (i.e., *contyene, dichas, en el dicho, la qual, les pongo, luego, mi nombre, no visto nj dado nj contado* etc.), poden acharse, igualmente, mostras en que se detectan estruturas con interpolación, segundo ilustran os seguintes exemplos:

---

de variación, cal a de xénero, de idade, de adscrición social etc., non temos, lamentablemente, datos ao respecto na actualidade.

¹⁰ Os textos desta edición, porén, presentan certas particularidades lingüísticas e ecdóticas, que, se ben que nos fai contemplármolos con certa cautela, non impiden, no entanto, podermos detectar exemplos fiábeis de interpolación. Así, en primeiro lugar, algúns destes documentos posúen un alto nivel de hibridación co español e varios deles reproducen fenómenos típicos das falas asturo-leonesas (*ye* ‘é’, *you* ‘eu’ etc.), sen deixarmos de mencionar aqueles que están redixidos practicamente en castelán (cfr.: *quantas casas e heredamientos an en Villafranca e nos otros mios lugares de Berez, de qualquier personas que las ellos ayan*, MC, II, 25; 1281, Carracedo, LE). E en segundo lugar, canto a cuestións de lectura dos orixinais, certas interpretacións do editor parecen asaz discutíbeis (*fiz sellar de mio selllo el otra carta*, MC, II, 21; 1280, Carracedo, LE; *disseon a este homes sobreditos*, MC, II, 23; 1280, Carracedo, LE; *roguey a Pedro Aparacio, notario publico de Cacavellos, que escriviese esta carta, e que posies en ella seu sinal*, MC, II, 27; 1281, Cacabelos, LE etc.).

13. (a) qual quier que las *non* quiser conprir (VFD, 595; 1482, Ourense, OU)
(b) E non avedes de vender, sopenorar nen concanbiar esto que vos *assí* aforamos a otra personna algunna (BC, 138; 1503, Compostela, CO)
(c) E non avedes de beender, sopenorar nin concanbiar esto que vos *assí* aforo a otra persona alguna (BC, 140; 1504, Compostela, CO)
(d) e que las *no* pueda alugar ni alquilar sin consentimiento (BC, 143; 1516, Compostela, CO)
(e) conben a saber que vos *asy* bendo aquela mjna casa (DG, 165; 1516, Pontedeume, CO).

Do mesmo modo, continuando a falar de mestura de linguas, tamén no cancionero galego-castelán se observa que continúa a se empregar o recurso, aínda que cunha frecuencia de aparecemento ben menor do que na lírica galego-portuguesa, e non unicamente polo número inferior de poesías conservadas, mais talvez pola forte hibridación que caracteriza lingüisticamente eses textos. Neste sentido, dada a enorme recorrencia do fenómeno nos metros dos trobadores, non se pode desbotar que o uso da interpolación nesta tipoloxía de textos veña dado para dotar de “galeguidade” uns versos redixidos nunha variedade grandemente anfibia, segundo se atesta nas mostras seguintes:

14. (a) He trocado mi ventura / como *vos ora* direi (CGC, 101)
(b) que, depois que *vos non* vi, / todo ben, toda folgura / e todo plazer perdi (CGC, 120)
(c) por *vos sempre* obedeçer / eles non çessan chorando (CGC, 125)
(d) Triste soy por la partida / que *se ora de aqui* parte (CGC, 177)
(e) depois que *vos eu sé*, / sofro én mortal /dolor si *vos non* vir (CGC, 180)
(f) En ti tengo yo la morte / sin contenda / si *me non* val tu vondat (CGC, 253)

3.2. Cronoloxía, complexidade e tipoloxía de textos

A interpolación, por tanto, continúa a se detectar nos textos de que dispomos, mais, neste sentido, as súas localizacións cronolóxicas deben terse en conta, sobre todo nos textos tabeliónicos, pois, conforme foi aflorado máis arriba, certos

exemplos de relativa complexidade canto ao número de elementos interpostos van documentarse, principalmente, na Idade Media tardía, como é o caso das seguintes mostras:

15. (a) *pera que os él et o dito Diego Afonso dese* (VFD, 639; 1438, Ourense, OU)
- (b) *aynda que lle o señor endeantado de Galisia mandase, ata que o primeiramente fosse a saber* (VFD, 500; 1441, Ourense, OU)
- (c) *por quanto lle o dito procurador en este dia aposo* (VFD, 664; 1458, Ourense, OU)
- (d) *proueytos que lhe Deus nos dictos casaaes e suas lauras e perteeças der* (HGP, 263; 1454, Maia, DOU)

Talvez sexa posíbel que nos casos máis complexos de interpolacións axise como influencia o latín, xa que unha das características sintácticas desta lingua asenta na súa estrutura envolvente, rexida por un sistema de desinencias que posibilitaban que non houbese, xeralmente, unha orde de palabras fixa. Mais como contraargumento ao respecto contamos coa distancia cronolóxica, pois os exemplos máis barrocos de interpolación, do punto de vista dos constituíntes, proliferan nomeadamente en épocas en que a influencia da tradición escrita latina xa deixara de operar.

A noso ver, parece paradoxal que unha relativa maior complexidade canto aos elementos intercalados, deixando de parte os metros dos trobadores, se rexistre nomeadamente en textos non literarios, xustamente na antesala da noite literaria, sociocultural e política que se aveciñaba á Galiza. Nalgunhas ocasións, o nivel de artificiosidade con que o notario escribe dá mostras de superar as propias capacidades gramaticais do autor, segundo parece deducirse do exemplo (16a), en que o dativo de terceira persoa singular se documenta desnecesariamente repetido. Ao mesmo tempo, a prosa notarial da baixa Idade Media tamén nos proporciona a estrutura de desmesurado barroquismo recollida en (16b), proveniente do traballo de Martins (1994); o exemplo, datado en finais do século XIV, levou esta investigadora a afirmar atinadamente que, a pesar de corresponder a un caso excepcional, parece non haber limitacións gramaticais “relativamente ao número de constituíntes interpoláveis” (Martins 1994, I, 182):

16. (a) *que lle os do castello e Gonçaluo da Beiga et seus homes do dito castello lle astragaran* (VFD, 584; 1458, Ourense, OU)

- (b) *por as sobreditas vinha e oliual e câpo e mato que lhys assy os sobreditos Prior e Raçoeiros ã nome da dita Eigreja de Sam Bertholameu escambhadas e pela guisa que suso dito he e declarado ã escambho dadas e outorgadas auyã.* (tirado de Martins 1994, I, 181)

Mais a partir destes anos van esmorecendo esas complexas construcións, para, nos tempos posteriores, se documentaren mostras que, con bastante probabilidade, fosen mellores aproximacións á lingua oral, en que as palabras interpostas atinxían unha cifra máxima de dúas ou tres unidades, conforme xa levamos salientado (cfr. Sánchez Rei, 2000). Tal estado de cousas transloce nos derradeiros anos da época medieval: o texto dos *Miragres de Santiago*, poñamos por caso, que foi escrito no primeiro cuartel do xv presumibelmente por tres mans, preludia o devir posterior das construcións aquí tratadas, pois a maior rendibilidade destas vén definida pola inserción predominante de unha ou dúas palabras, aínda que non se debe obviar que se trata dunha obra en prosa e que por isto, en xeral, posúe menos recursividade ao respecto do que a lírica. A *Crónica de Santa María de Íria*, redixida na segunda metade dese mesmo século, harmoniza no elementar co anterior texto no sentido en que non se detectan moitos casos de interpolación, dos cales os máis frecuentes responden á inserción de un só elemento, do tipo *non, así* etc., e o máis complexo a unha frase preposicional (i.e., *que lle* porla graça de Deus *fora encomendado*, CSI, 86).

Situación parecida, aínda que con algunhas diverxencias, é a do *Tratado de Albeitaria*, escrito nos inicios do século xv: mantendo en liñas xerais as tendencias apuntadas para os textos anteriores (isto é, unha atestación menos frecuente do que no séculos XIII e XIV e unha certa simplificación da diversidade e complexidade de elementos interpolados), documenta, porén, mostras de interese que parecen singularizalo a respecto dos textos anteriores:

17. (a) Et a rrogo de huun meu amigo, que se *en esto* delleitaua (TA, 57)
(b) et quanto no começo lle *meos mal* fezeren no freeo, tanto adeante mellor sofrera (TA, 67)
(c) Et se o *por ventura* y firise fillarya o temor (TA, 69)
(d) solldadas as chagas de que lle *os dentes* tiraron, metan lle o freño (TA, 71)
(e) porque seo *por llongo tenpo* lleixasen folgar fariase prjiçoso (TA, 73)
(f) da qual danadura se se *por negrencyã do alueiter non* tallar a huña como ia de suso dixen (TA, 153).

Como quer que sexa, en confronto con estas tres obras, a *Crónica Troiana*, aínda que datada no século XIV, presenta unha exemplificación de tales ordenamentos morfosintácticos sensibelmente máis complexa e variada, ao mesmo tempo que moito máis frecuente:

18. (a) Agora diz o conto que os gregos ouueró grá pesar, quando lles *Ércoles et Jaasón* contaró a grá desonrra (CT, 215)
- (b) Estonçe lle disso *Ércoles* que dezía ben et que lle *nō* podía dizer *nē* fazer cousa que lle *mays* gradeseçesse (CT, 216)
- (c) Sabede que se lles *algũ pôto mays* tardara, que alý forá todos mortos (CT, 221)
- (d) ca logo lles *y essa uegada* matou hũ sobriño (CT, 224)
- (e) *nō* uos *leyxarey* cousa que uos *todo nō* diga (CT, 237)
- (f) Et a todos dysso quanto lle *en Grecia* auẽo (CT, 240)
- (g) *nō* queyrá os déoses sofrer que sse *os gregos assý senpre de nós* rrían (CT, 244)
- (h) Ca se o *eu agora* *nō* quisesse fazer, todo uosso prazer, ben ueio que me *nō* ha mester [...] Et aýnda que me *eu defender* queyra, *nō* poderey (CT, 259)

Por outra parte, hai textos tabeliónicos que parecen evidenciar a existencia de determinadas tradicións de *scriptae*, sobre todo se fixermos fincapé no carácter formulístico dalgunhas estruturas con interpolación pronominal, reiteradas, total ou parcialmente, en determinadas coleccións documentais. Tal é o que acontece co tomo de San Bieito do Campo, datado entre 1345 e 1516, nomeadamente nas partes protocolares dos instrumentos, pola acusada recorrencia de expresións fixas:

19. (a) con todo meu siso e memoria *qual me Deus dou* (BC, 21; 1345, Compostela, CO)
- (b) con todo meu siso e entendemento e acordo, *qual me Deus dou* (BC, 24; 1347, Compostela, CO)
- (c) con todo meu siso e entendemento *qual me Deus dou* (BC, 26; 1353, Compostela, CO)
- (d) con todo meu siso e entendemento *que me Deus dou* (BC, 35; 1372 Compostela, CO)
- (e) con todo meu siso e entendemento conprido, *qual me Deus dou* (BC, 46-47; 1407, Compostela, CO)
- (f) con todo meu siso e entendemento, *qual me Deus dou* (BC, 59-60; 1431 Compostela, CO)

Falarnos de partes protocolares leva a subliñarmos certas estruturas en que, nalgúñas seccións do documento, aparecen exemplos de interpolación, mantendo así a práctica anterior nestes séculos xv e xvi. Vira bastante probábel que en tales casos, con independencia da vixencia que o fenómeno puidese ter na oralidade da época, esteamos perante mostras fixadas polas características textuais deste tipo de obras:

20. (a) Et qual das partes contra esto for *e o non* complir segundo dito he, page por pena (SM, 30; 1418, Mens, CO)
- (b) Et a qual de nós partes contra esto pasar *et o non* conprir, peyte á outra parte (SM, 43; 1447, Mens, CO)
- (c) E qual de nos partes contra esto vier *e o así non* tever e conprir, peite por pena aa outra parte (BC, 86; 1456, Compostela, CO)
- (d) qual quer de nos que a esto pasar *e o nō* conpryr e gardar que perda de pena quinentos mrs. (HGP, 119; 1474, Chantada, LU)
- (e) E qual de nos as ditas partes que contra esto for ou pasar *e o asy non* conprir e agoardar, que peyte de pena á parte (VFD, 187; 1484, Ourense, OU)
- (f) E qual quer de nos as ditas partes que contra esto for ou pasar *et o asy non* teuer et conprjr et aguardar outorgamos que pague (HGP, 244; 1506, Pontevedra, PO).
- (g) perlos bēes do dito mosteiro, que *vos pera ello* obligamos (SM, 39; 1438, Mens, CO)
- (h) perlos bees do dito mosteiro, que *vos pera elo* obligamos; o qual dito foro que uos así fazemos das cousas sobreditas (SM, 45; 1447, Mens, CO)
- (i) porlos bees do dito mosteiro, que *vos pera ello* obligamos. O qual dito foro que vos asy fazemos das sobreditas cousas (SM, 53; 1464, Mens, CO)

3.3. Condicionantes da próclise

Máis un aspecto que hai que comentar aquí é o protagonizado agora polas palabras que exixían da forma pronominal ir precedendo o verbo. Deixando de parte alteracións na orde de elementos con consecuencias na disposición dos clíticos, no galego medieval documéntanse formas que posúen a capacidade de situaren o pronome antes do predicado verbal, das cales algunhas foron sendo preteridas

precisamente no pasar do idioma antigo ao seu estadio medio, isto é, nos séculos tardomedievais en que se centra a nosa pesquisa. Non temos, de momento, datos estatísticos de conxunto que digan respecto ao proceso que levou a que certos “exordia”, na terminoloxía de Ramsden, fosen sendo abandonados como formas capaces de atraeren o clítico preverbal: referímonos á conxunción *e* ou *et*, ao adverbio *u*, ás locucións do tipo *como quer que*, *u quer que*, á conxunción *pero* xustificando a posición preverbal do pronome átono, á conxunción *ca* e algúns outros que se poderían citar aquí. Mais o que si se aprecia nos textos é como estes elementos van lentamente deixando de se detectar como condicionantes da posición proclítica do pronome, o cal supón unha perda notábel de formas con tales capacidades. Eis algúns exemplos ao respecto provenientes dos séculos XIII e XIV:

21. (a) *ca lle non quis eno don falir* (CSM, I, 162)
- (b) *E m'end'ora pagaria!* (LP, I, 243)
- (c) *hu quer que o ella auia ou ouesse* (HGP, 222; 1302, Tebra, PO)
- (d) *per u quer que as nos ayamos* (HGP, 74; 1278, Temes, LU)
- (f) *pero m'ela non fez ben* (LP, I, 475)
- (g) *pero vos ledo semelho* (LP, I, 76)

En confronto, nin no *Tratado de Albeitaria* nin nos *Miragres de Santiago* nin na *Crónica de Santa María de Íria*, por exemplo, aparece ningún caso de interpolación en que o elemento que imanta o pronome corresponda a unha conxunción *e* ou *pero*¹¹. Nótese neste sentido que, forzando sobremaneira as nosas marxes cronolóxicas en varios séculos, talvez interese subliñarmos aquí que algúns destes elementos voltarían a se empregar nas estruturas con interpolación no primeiro cuartel do século XX, coincidindo cunha época en que as escritoras e os escritores

¹¹ Isto non implica, con todo, que non se poida omitir a partícula subordinante que rexe a colocación preverbal en certos contextos, o que, en aparencia, podería dar a impresión de que o nexos copulativo se comportaría como o “exordium”, tal e como aparece noutros textos medievais e até nos propios *Miragres de Santiago*: *que alguas personas engeptavan et* [que] *a non tomar querían* (VFD, 341; 1435, Ourense, OU); *per que restituisen os ditos bees aos visiños da dita çibdade e* [que] *lles non fesesen agráveo e que os demandasen por dereito e* [que] *os non desapoderasen de seus bees* (VFD, 492; 1438, Ourense, OU); *Pezcoche que me liures cõ todos estes yrmaãos que te chamã et* [que] *se a ti encomẽdan* (MS, 184) etc. Por súa vez, *pero* documéntase no texto de MS xustificando a próclise, mais non en estruturas con interpolación: *Pero lle diso* (MS, 233) etc.

procuraron a enxebriedade lingüística, ás veces mesmo a incorreren en construcións de dubidosa gramaticalidade, conforme aparece nos exemplos a seguir:

22. (a) Viano tumbado e todo encollido como medio morto, *pro lle non dixeron nada* (MR, 32)
(b) *E se non pode dubidar da seriedade da vila* (P, 174)
(c) *e se non astrevía a dicir “non quero voltare á compañía dos meus clásicos” [...]* (D, 81)

3.4. Os elementos interpolados

Unha outra cuestión que cómpre apuntarmos, na liña do que acabamos de comentar, reside na natureza gramatical dos elementos inseridos entre o clítico e verbo. En harmonía coa praxe xeral da época trobadoresca (cfr. Sánchez Rei, 1999, 112-122), os exemplos máis frecuentes durante os séculos xv e xvi continúan a ser a intercalación do adverbio de negación *non* ou un pronome tónico suxeito. Na época anterior (ss. xiii-xiv) podían detectarse outros elementos con relativa frecuencia, tales como as aposicións, os vocativos, as formas adverbiais tipicamente medievais *y*, *én(de)*, de significado pronominal *al* ou intensiva *ar ~ er*, *per*¹² etc., segundo verifican as seguintes mostras:

23. (a) *que o y auya* (HGP, 56; 1344, Compostela, CO)
(b) *Se lh'al disser* (LP, I, 111)
(c) *nen mi ar veestes vós dizer* (LP, I, 281)
(d) *mui ben llo per ouv'aly gualardôado* (CSM, II, 54)

Mais no período de tempo en que centramos a nosa análise, non se podendo, no entanto, negar a súa documentación, hai que ponderar os seguintes aspectos: (i) ou ben desaparecen totalmente dalgunhas obras, como *al*, *ar* ou *er*, que non se atestan, por exemplo, nin no *Tratado de Albeitaria* nin na *Crónica de Santa María de Íria* nin no *Cancioneiro galego-castelán*; (ii) ou ben minguan considerabelmente a súa frecuencia de aparecemento, pois *én* ou *ende* figura nun só caso na *Crónica de Santa María de Íria*, mais en ningún exemplo no *Tratado de Albeitaria* nin

¹² Algunhas delas aínda persisten, porén, no portugués clásico do século xvi, como nas obras de Gil Vicente: *Não se pode i al fazer* (TGV, 49); *que lhe dizias tu er então?* (TGV, 124) etc.

no *Cancioneiro galego-castelán*, ao paso que *y* ou *i* non se documenta na *Crónica*, aínda que aparece en tres ocasións no *Tratado* e unha vez no *Cancioneiro*:

24. (a) et alli se reparava con muitas ajudas que lle *ende* fazian (CSI, 57)
- (b) Et se o por ventura *y* firise fillarya o temor espanto (TA, 69)
- (c) no ventre do Cauallo en quanto se *y* pode deteer (TA, 105)
- (d) prjmeiramente digamos da seda que se *y* faz (TA, 145)
- (d) por ende a ponno en as suas manos / que a defenda, pois que a *i* criou (CGC, 294)

En congruencia co sinalado máis arriba, non está de máis notarmos aquí, aliás, que as intercalacións de *non* e do pronome suxeito continúan a ser nos tempos actuais, dentro do pouco rendíbel que resulta a interpolación no seu conxunto, unhas das que máis recursividade presentan en calquera rexistro da lingua, ben os da oralidade, ben os da escrita: as fontes documentais contemporáneas que se poderían citar aquí como exemplificación ao respecto, isto é, o ALGa (ILG, 1995), gramáticas de variedades lingüísticas locais, etnotextos dialectais e obras literarias testemuñan eses usos; algunhas destas, como os textos de Otero Pedrayo (*Devalar, Pelerinaxes, O fidalgo e a noite* etc.), rexistran o adverbio *non* como a única palabra atestada en tales estruturas¹³.

O que pode virar rechamante, confrontando a fenomenoloxía da interpolación nos séculos XIII-XIV coa da etapa tardomedieval e até coa da Idade Moderna, talvez non sexa tanto a diminución da diversidade de elementos capaces de se situaren entre o pronome e o verbo, mais a frecuente utilización do recurso polos autores medievais. A mudanza que se manifesta dun estadio cronolóxico a outro debe ter sido común tanto na Galiza como en Portugal, a xulgar polos textos lusitanos que manexamos, pois se o fenómeno estivese tan vivo como en tempos pretéritos posuiría unha documentación máis abundante da que ten nas obras dos séculos XVI-XVII. Mais a interpolación, cos datos con que contamos, parece comezar na época tardomedieval o seu progresivo esmorecemento, que atinxe a actualidade, caracterizándoa por unha irregular e a cada paso menor frecuencia de uso. O teatro de Gil Vicente, poñamos por caso, escrito nunha lingua con

¹³ Paralelamente, gramáticas galegas e portuguesas adoitan salientar o uso maioritario neste tipo de construcións do adverbio *non* ou *não* (cfr. Sánchez Rei 1999, 73-85). En ambos os países, por outra parte, son habitualmente consideradas na literatura especializada como un trazo máis propio, aínda que non exclusivo, da linguaxe literaria.

importantes conexións coa oralidade popular, proporciona mostras de interpolacións, mais cun nivel de complexidade ben diferente ás estruturas de había apenas dous séculos¹⁴, segundo atestan as seguintes mostras:

25. (a) Ó diabo que t'eu recomendo (TGV, 57)
- (b) Cego seja quem m'isto faz (TGV, 80)
- (c) Já o eu lá ouvi dizer (TGV, 128)
- (d) Deve-te lá ir co'ela / como m'a mi vai (TGV, 250)
- (e) Já me tu a mi pareces bem (TGV, 253)

E, de acordo con Martins (1994, I, 566), a casuística máis rendíbel nas estruturas con interpolación durante o período clásico da lingua na outra marxe do Miño continúa a ser o adverbio *não*, forma que comeza a se tornar a única posíbel por volta do século XVII: con anterioridade a esta centuria, e seguindo aquí o exposto por Martins, as obras de Damião de Góis (1502-1574), Mendes Pinto (1510-1583), Camões (1524/5-1580) ou Diogo do Couto (1542-1616), por exemplo, proporcionan casos en que se rexistran outras recorrencias, en canto que nos escritos de António Vieira (1608-1697), Verney (1713-1792), Almeida Garret (1799-1854) ou Alexandre Herculano (1810-1877) só se atesta a citada forma adverbial. Deste modo, nun clásico como Camões aparecen exemplos como *se me vós não dais a mão* (DC, 96), e, en confronto, nun romance do XIX, cal *O primo Bazílio*, de Eça de Queiroz, documéntase un cuantioso número de mostras unicamente co susodito adverbio intercalado:

26. (a) Desde que o *não* tem está mona que se vê (PB, 95)
- (b) Mas se já em Lisboa se *não* podia fazer nada (PB, 105)
- (c) Havia semanas que a *não* via (PB, 154)
- (d) Eu espero que aquele vadio se *não* demore muito (PB, 277)

---

¹⁴ Para a situación dos clíticos nas obras de Gil Vicente, véxase o traballo de Martins (2011, 94), en que a autora sinala que os “elementos interpolados são frequentemente o advérbio de negação *não* (interpolação que o padrão europeu ainda hoje permite), os pronomes pessoais sujeito e outros elementos deícticos, palabras negativas, sujeitos *não* pronominais e, mais raramente, complementos verbais antepostos”. Por outro lado, aínda en escritos notariais da outra ribeira do Miño datados no século XVI se documentan, se ben que excepcionalmente, casos de interpolación dunha notábel complexidade, como este exemplo datado en 1540: *de quem quer que lhe* sobre elle e parte delle e sobre as ditas casas e qualquer cousa delas algũ embargo ou empedimento *puser* (tirado de Martins, 1994, I, 181).

No entanto, cómpre preguntármonos se a relativa sistematicidade con que aparece nos textos iniciais do Medioevo non se trataría dunha utilización rendíbel entanto que propia da expresión escrita, e se a súa equivalencia no rexistro oral non estaría máis próxima da praxe con que se documenta no período que acabamos de ver. Os desiguais niveis de proporcionalidade que presenta nos textos arcaicos, a súa maior ou menor frecuencia en virtude da tipoloxía da obra en que se atesta ou, tamén, a recorrencia e suceso de diversas e excesivamente barrocas construcións rexistradas na prosa tabeliónica queren fortalecer esta hipótese.

3.5. As posíbeis causas do esmorecemento

Ao fío do que levamos comentado, van ser os séculos xv e xvi os que coñezan os primeiros indicios de que as estruturas sintácticas con interpolación comezan o seu devalar, que se acentuará durante a Idade Moderna e que continuará a avanzar até á actualidade, segundo expuxemos hai algún tempo (cfr. Sánchez Rei, 2000). Cómpre agora, pois, procurarmos algunha causa para esa perda de presenza na lingua escrita da época, para o que parece necesario distinguir-mos entre os motivos internos e as causas externas. Os que máis nos interesan neste momento son aqueles, cuxa primeira formulación asenta no carácter duplamente marcado da interpolación pronominal: por un lado, temos que a próclise responde á colocación do pronome condicionada, de forma que as linearidades máis comúns, segundo foi exposto máis arriba, se identifican coa énclise; por outro lado, as construcións con interpolación alternan na FV ao lado doutras homólogas en que se non practica este recurso, sen haber mudanza no plano semántico ou sintáctico (non así no informativo), como se ve nos seguintes exemplos:

27. (a) Nunca che *eu* falei dese modo
- (b) Nunca eu che falei dese modo
- (c) Nunca che *dese modo* falei eu
- (d) Eu nunca che falei dese modo
- (e) Eu dese modo nunca che falei etc.

A segunda explicación deriva directamente da anterior, pois é preciso termos presente que é unha orde de carácter facultativo que posibilita diversas estruturacións, como fica claro con repararmos nalgúns exemplos da oralidade actuais (cfr. ILG, 1995, II, 218-219). Iso quere dicir que depende da vontade expresiva da persoa falante, do autor ou da autora, e non dunha regra ríxida de disposición de elementos na cláusula. Os utentes do idioma parece térense decantado por posibilidades de emprego secundarizando a interpolación, que ficou marxinalizada e cun uso restrinxido; preferiron que o pronome átono escollese, aínda que nin sempre, unha colocación inmediatamente anterior ao verbo. Consciente ou inconscientemente, foi decidido que os clíticos, como morfemas verbais, debían estar de preferencia próximos do seu núcleo e non afastados del por elementos interpostos, o que certamente vira máis lóxico.

Canto aos factores externos, apuntan nomeadamente para o español, pois non debemos obviar que este idioma é o protagonista da presión lingüística sufrida polo galego. Con todo, preferimos acudir a esta explicación non nos séculos tardomedievais, mais nos correspondentes á Idade Moderna e á Idade Contemporánea (cfr. Sánchez Rei, 2000). No momento en que comeza o proceso de colonización do país por parte de axentes foráneos ten tamén inicio o subsecuente conflito lingüístico e o idioma exportado para a Galiza e con que se acomete o tal proceso non é outro que o español, que, segundo Sánchez Lancis (1993, 326), coñeceu as estruturas con interpolación no século XII para as esquecer por volta do XV. De aí que sexa lóxico pensarmos, cando menos, que unha parte da responsabilidade no esvaecemento parcial deste tipo de construcións sintácticas sexa atribuíbel a esa lingua, sobre todo a partir do século XV en adiante; preguntémonos que acontecería se o español as perpetuase até á actualidade: sufrirían un retroceso como o que se evidencia ao confrontarmos o galego antigo co dos nosos días? En todo o caso, coidamos, como se indicou anteriormente, que esta causa cobrou ben máis importancia non nos séculos en que foi centrado este estudo, mais en épocas posteriores, as correspondentes á do Galego Medio e Contemporáneo.

4. CONCLUSIÓNS

En síntese, durante os séculos XV e XVI van detectándose xa algunhas características que van identificar o coñecido como Galego Medio e en certa medida tamén

a lingua da Época Contemporánea no tocante á interpolación pronominal. Relativamente a esta, e a pesar de que continúa a se documentar, en xeral, ao longo e largo do país, asistimos a unha simplificación dos elementos con capacidade para xustificaren a próclise do pronome, o que acabou por coincidir a grandes trazos coas condicións de próclise nos séculos XVI-XVIII nos casos de intercalación de formas entre o pronome e o verbo. Tamén se fai evidente que o número e a diversidade de elementos inseridos sofre unha notábel redución, aproximándose así das documentacións de que dispomos en séculos posteriores.

As causas desa mudanza parecen apuntar cara ao carácter marcado da próclise no galego e á circunstancia de que a interpolación sería neste caso unha estrutura duplamente sinalada por existiren outras posibilidades de ordenamentos morfosintácticos sen alteracións semánticas. E repárese, igualmente, en que a interpolación corresponde a unha linearidade facultativa, que permite total liberdade ao colectivo de falantes para se decantar polo seu uso ou para o desbotar. Outras explicacións, como a influencia do español, sen poderen ser completamente obviadas, parecen máis evidentes nos séculos posteriores que nos tardomedievais en que se centrou o presente traballo.

Finalmente, non queremos concluír estas palabras sen facermos mención ao grande potencial expresivo que posúe a interpolación desde unha perspectiva actual na procura dunha lingua de calidade. Conforme levan salientado algúns autores xa desde o século XIX, exemplifica unha construción identificada cun alto nivel de autenticidade lingüística, presentemente idiosincrática do galego. Por iso a súa práctica en rexistros formais, que harmoniza enormemente co galego popular-coloquial de moitas persoas de idade no cal aínda continúan a se detectar tales estruturas con relativa facilidade, eríxese nun eficaz recurso de barreira face á confluencia na sintaxe co español, idioma que hoxe non posúe este tipo de construcións. Apropiándonos das impresións de Manuel García Blanco contidas no seu opúsculo *Consideraciones sobre la decadencia y rehabilitación de la lengua gallega* de 1912 (cfr. Sanmartín Rei 2012), non empreguemos un galego isento de “sus giros y modismos más peculiares, más típicos”, mais, antes ben, aproveitemos ese manancial estilístico-expresivo tradicional, de que a interpolación vira un bo exemplo ao respecto, para alicerzarmos un modelo lingüístico digno e de calidade, realmente comprometido co futuro do idioma.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ÁLVAREZ, R.; X. XOVE (2002): *Gramática da Lingua Galega*, Vigo, Galaxia.
- ARIAS, B.; C. NOIA (eds.) (2011): *Historia da Santa Igrexa de Iria. Manuscrito galego do século XVIII*, Vigo, Universidade de Vigo.
- CARRÉ ALVARELLOS, L. (1973): *El idioma gallego en la Edad Media*, Vigo, Artes Gráficas Galicia.
- CHAMBERS, J. K.; P. TRUDGILL (1994): *La dialectología*, Barcelona, Visor.
- FERREIRO, M. (1999) [1995]: *Gramática histórica galega*. Vol. I. *Morfosintaxe*, Santiago de Compostela, Laiovento.
- FIGUEIREDO, C. de (1928): *O Problema da Colocação dos Pronomes*, Lisboa, Livraria Clássica Editora.
- FRANCIS, W. N. (1989) [1983]: *Dialectology. An Introduction*, London, Longman.
- FREIXEIRO MATO, X. R. (2006) [2000]: *Gramática da Lingua Galega*. Vol. II. *Morfosintaxe*, Vigo, A Nosa Terra.
- FREIXEIRO MATO, X. R. (2013): *Estilística da Lingua Galega*, Vigo, Xerais.
- ILG [= Instituto da Lingua Galega] (1995): *Atlas Lingüístico Galego*. Vol. II. *Morfología non verbal*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- LAPA, M. Rodrigues (1977): *Lições de Literatura Portuguesa. Época Medieval*, Coimbra, Coimbra Editora.
- LAUSBERG, H. (1981) [1956-1963]: *Linguística Românica*, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian.
- LUGRÍS FREIRE, M. (1931) [1922]: *Gramática do idioma galego*, A Cruña, Imprenta Moret.
- MAIA, C. de Azevedo (1997) [1986]: “Estudo linguístico”, en *História do Galego-Português. Estado Lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o Século XIII ao Século XVI (Com Referência à Situação do Galego Moderno)*, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian & Junta Nacional de Investigação Científica e Tecnológica; pp. 297-882.
- MARIÑO PAZ, R.; M. SÁNCHEZ YÁÑEZ; D. SUÁREZ VÁZQUEZ (eds.) (2012): *O romance da urca de Santo Antón (1777). Poesía en galego no Ferrol do século XVIII*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- MARIÑO PAZ, R. (1998): *Historia da lingua galega*, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco.
- MARTINS, A. M. (1994): *Clíticos na História do Português*. Tese de Doutoramento (inérita). Lisboa, Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa.
- MARTINS, A. M. (2011): “Clíticos na história do português à luz do teatro vicentino”, *Estudos de Lingüística Galega* 3, pp. 89-103.
- MELO, G. (1985) [1980]: “A reintegração linguística galego-portuguesa”, en *Linguística e Sócio-Linguística Galaico-Portuguesa. Temas de O Ensino*, Braga, Oficinas Gráficas de Barbosa & Xavier, pp. 41-56.
- MOURE, T. (2011): *Ecolingüística. Entre a ética e a ciencia*, A Coruña, Universidade da Coruña.
- OGANDO, V. (1980): “A colocación do pronome átono en relación co verbo no galego-portugués medieval”, *Verba* 7, pp. 251-282.
- PLICH, H. (1988): “Dialectology in historical grammar”, en Fisiack, J. (ed.), *Historical Dialectology. Regional and Social Trends in Linguistics. Studies and Monographs* 37, Berlin & New York & Amsterdam, Mouton de Gruyter; pp. 417-442.
- PRIETO ALONSO, D. (1986): *Prosodie et Syntaxe. La Position des Clitiques en Galicien-Portugais*, Groningen, Imprimerie Regenboog Stichting.
- POWER, D. (2007): “Introducción”, en Power, D. (ed.), *El cénit de la Edad Media*, Madrid, Crítica; pp.13-40.
- RAMSDEN, H. (1963): *Weak-Pronoun Position in the Early Romance Languages*, Manchester, University Press.

- RIIHO, T. (1994): “Sobre la yustaposición de los pronombres personales tónico y átono en el gallego-portugués antiguo”, en Lorenzo, R. (ed.), *Actas do XIXº Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas*, vol. VI, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza; pp. 239-245.
- SACO ARCE, J. A. (1868): *Gramática gallega*, Lugo, Imprenta de Soto Freire.
- SÁNCHEZ LANCIS, C. (1993): “La interpolación de complementos entre el pronombre personal átono y el verbo en el español medieval”, en Hilty, G. (ed.), *Actes du XXº Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes*, vol. III, Berlin, Walter de Gruyter; pp. 321-331.
- SÁNCHEZ REI, X. M. (1999): *Se o vós por ben teverdes. A interpolación pronominal en galego*, Santiago de Compostela, Laivento.
- SÁNCHEZ REI, X. M. (2000): “O uso da interpolación pronominal en galego durante os Séculos Escuros”, *Verba* 26, pp. 327-344.
- SANMARTÍN REI, G. (ed.) (2012): *Consideracións sobre a decadencia e rehabilitación da lingua galega. Home-naxe a Manuel García Blanco*. Monografía 7 da *Revista Galega de Filoloxía*, A Coruña, Área de Filoloxías Galega e Portuguesa & Departamento de Galego-Portugués, Francés e Lingüística da Universidade da Coruña.
- SOUTO CABO, J. A. (ed.) (2007): *A historia de Don Servando*, Sada-A Coruña, Edicións do Castro.
- VÄÄNÄNEN, V. (1988) [1968]: *Introducción al latín vulgar*, Madrid, Gredos.

TEXTOS CITADOS

- BC = Fernández de Viana y Vieites, J. I. (ed.) (1995): *El tumbillo de San Bieito do Campo (Santiago)*, Granada, Universidade de Granada.
- CGC = Polín, R. (ed.) (1997): *Cancioneiro galego-castelán (1350-1450)*. *Corpus lírico da decadencia*, Sada-A Coruña, Edicións do Castro.
- COU = Duro Peña, E. (ed.) (1996): *Documentos da Catedral de Ourense*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.
- CP = Schubarth, D.; Santmarina, A. (eds.) (1983): *Cántigas populares*, Vigo, Galaxia.
- CSI = Souto Cabo, J. A. (ed.) (2001): Rui Vasques, *Crónica de Santa María de Íria*, Sada & A Coruña, Edicións do Castro.
- CSM = Mettmann, W. (ed.) (1981): Afonso X, O Sabio, *Cántigas de Santa María*, Vigo, Xerais.
- CT = Lorenzo, R. (ed.) (1985): *Crónica troiana*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- D = Otero Pedrayo, R. (1935): *Devalar*, Santiago de Compostela, Nós.
- DC = Ferreiro, M., Martínez Pereiro, C. P. e Salinas Portugal, F. (eds.) (1994): Luís de Camões, *Doce Canto em Terra Alheia? Antologia da Lírica Camoniana*, Santiago de Compostela, Laivento.
- DG = Martínez Salazar, A. (ed.) (1911): *Documentos gallegos de los siglos XIII al XVI*, A Coruña, Imprenta de la Casa de Misericordia.
- HGP = Maia, C. de Azevedo (ed.) (1997) [1986]: *História do Galego-Português. Estado Lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o Século XIII ao Século XVI (Com Referência à Situação do Galego Moderno)*, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian & Junta Nacional de Investigação Científica e Tecnológica.
- LP = Brea, M. (coord.) (1996): *Lírica profana galego-portuguesa. Corpus completo das cantigas medievais con estudio biográfico, análise retórica e bibliografía específica*, Santiago de Compostela, Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro.

- MC = Martínez Martínez, M. (ed.) (1999): *Cartulario de Santa María de Carracedo*, Ponferrada, Instituto de Estudios Bercianos.
- MR = Lesta Meis, X. (1926): *Manecho o da Rúa*, A Cruña, Lar.
- MS = Pensado, J. L. (ed.) (1958): *Mirages de Santiago*. Anejo LXVIII da *Revista de Filología Española*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- P = Otero Pedrayo, R. (1993) [1929]: *Pelerinaxes I*, Sada-A Coruña, Edición do Castro.
- PB = Eça de Queiroz (s.d.) [1878]: *O Primo Bazílio. Episódio Doméstico*, Lisboa, Livros do Brasil.
- SEI = Freixeiro Mato, X. R. (ed.) (1996): *A Nosa Literatura*. Vol. 7. *Os séculos escuros e a Ilustración galega*, Vigo, A Nosa Terra.
- SM = Zapico Barbeito, M. P. (ed.) (2005): *Colección diplomática do mosteiro de Santiago de Mens. Edición e estudo*, Noia, Toxosoutos.
- TA = Pensado Tomé, J. L. (ed.) (2004): *Tratado de Albeitaria*, Santiago de Compostela, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- TGV = Saraiva, A. J. (ed.) (s.d.): *Teatro de Gil Vicente*, Lisboa, Portugália Editora.
- TLL = (1900-1906): *Thesaurus Linguae Latinae*. Vol. II, fasc. VI-X, Lipsiae in Aedibus B. G. Teubneri.
- VFD = Ferro Couselo, X. (ed.) (1995) [1967]: *A vida e a fala dos devanceiros*, Vigo, Fundación Penzol & Galaxia.

ABREVIATURAS DAS LOCALIZACIÓNS XEOGRÁFICAS PARA OS TEXTOS TABELIÓNICOS

- CO = A Coruña
DOU = Douro litoral
LE = León
LU = Lugo
MI = Minho
OU = Ourense
PO = Pontevedra

**A CASTELANIZACIÓN
DA TOPONIMIA NA
DOCUMENTACIÓN
INSTRUMENTAL GALEGA
DA IDADE MEDIA**

LUCÍA DOVAL IGLESIAS

GONZALO HERMO GONZÁLEZ

Instituto da Lingua Galega

Universidade de Santiago de Compostela

A contribución de Gonzalo Hermo González realizouse ao abeiro dunha bolsa-contrato FPU do Ministerio de Cultura, Educación e Deporte, acadada na convocatoria de 2012.

1. INTRODUCCIÓN

O noso obxectivo neste artigo consiste en aproximarnos ao fenómeno da castellanización ou deturpación da toponimia galega na documentación notarial da Galicia dos séculos XIII, XIV, XV e XVI. Somos conscientes de que nos estamos a mover nun campo de coñecemento pouco estudado, de tal xeito que a nosa meta ha de ser necesariamente pouco ambiciosa. Non nos propoñemos, polo tanto, abordar a magnitude do fenómeno, pero si deitar luz sobre el mediante o cotexo de datos textuais que soborden o comentario impresionista. Queremos, en definitiva, corroborar ou desmentir algunhas ideas que circulan de xeito intuitivo polos traballos de toponomástica galega mediante datos numéricos e a análise de coleccións textuais.

Un dos comentarios máis precisos sobre a cuestión que aquí nos convoca apúntao Santamarina nun artigo de 2002:

É ben sabido que a presenza do castelán en Galicia para a prosa administrativa é case tan antiga coma a galega; a partir de 1260 ata 1550 hai moita documentación en galego, pero tamén a hai en castelán; no XIV e no XV abunda máis a galega pero finalmente queda só a castelá. Pois ben, as castellanizacións son tan antigas coma esta prosa: nos séc. XIV e XV aparecen cada vez con máis frecuencia: *Vivero, Valle d'Oro, Riberas de Minno, Cellero, Orense, Mellid, La Franquera, Rubianes, Lorigo, Morente, Olivera, Santa Comba del Oro* ó lado das formas galegas correspondentes *Viveiro, Vale d'Ouro, Ribeiras de Minno, Celeiro, Ouréns, Melide, A Franqueira, Rubiáns, Lourido, Mourente, Oliveira, Santa Comba de Louro*. Nalgúns casos mesmo se ensaiaron formas que despois se abortaron como ese *Cellero*, ou *Buero (Boiro)* que aparece en 1601 no Arz. Jerónimo del Hoyo; nas escrituras do XVIII e XIX que hai na miña casa fálase da “villa de la Fuensagrada”

(Santamarina, 2002, 257-259).

As palabras de Santamarina abren varias vías de análise que nos interesa recoller aquí. Son as castelanizacións toponímicas tan antigas coma a prosa instrumental en lingua galega? Aparecen con maior frecuencia así como nos achegamos ao solpor da Idade Media? Ensaiáronse formas deturpadas que non sobreviviron o tronso á contemporaneidade? E aínda algunha outra. A emerxencia do castelán como lingua documental en Galicia supón a consolidación das deturpacións toponímicas?

Para responder estas cuestións imos artellar un traballo orientado dun xeito duplo. Por unha banda, partiremos de catro lemas toponímicos de frecuencia alta na documentación medieval galega co obxectivo de recoller os datos, por séculos, para as solucións rectas e as castelanizadas. Pola outra, baleiremos a toponimia dun manuscrito tardomedieval galego, escrito en castelán, para analizar que formas aparecen deturpadas e en que número respecto das xenuinamente galegas.

2. CATRO TOPÓNIMOS GALEGOS NO DECORRER DA BAIXA IDADE MEDIA

2.1. Cuestións metodolóxicas

A continuación, propoñémonos analizar a presenza textual de catro formas toponímicas galegas ao longo da Idade Media. Para tal fin, empregaremos dúas ferramentas diferentes que nos han permitir harmonizar unha perspectiva de corte cuantitativo, que teña en consideración un número de rexistros amplo capaz de ofrecer unha visión de conxunto da realidade gráfico-lingüística de cada topónimo, e unha perspectiva cualitativa, que corrixa posibles erros da primeira. Deste xeito, empregaremos a información que nos achega o Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega (TMILG), proxecto que conta cun altísimo volume de documentación que o faculta para cubrir sobradamente o plano cuantitativo. Con todo, as edicións de documentación galega medieval non sempre foron realizadas co rigor filolóxico que cumpriría para un uso lingüístico deses textos (Lorenzo, 2004), de tal maneira que complementaremos os datos que nos devolva o TMILG coa presenza documental de cada unha das formas na colección de diplomas en pergamiño do mosteiro de Santa Comba de Naves, editada por

Pedro Dono en 2010 e cuxa información aínda non foi incorporada ao TMILG. A elección deste conxunto de documentación realizouse atendendo a catro factores distintos: a) presentar todas as garantías dunha edición filolóxica; b) incluír un corpus textual abondoso, conformado por un total de 292 pergamiños; c) seren documentos que abranguen un espectro temporal dilatado, do século XII ao XVI; e d) estaren escritos nas tres linguas documentais da Baixa Idade Media galega: latín, galego e castelán.

Cómpre sinalar que só tivemos en consideración para a nosa pescuda a prosa notarial, isto é, a documentación elaborada en territorio galego por notarios e escribáns para un uso instrumental. Desta maneira intentamos achegarnos ao alcance real da castelanización toponímica nos usos escritos da Idade Media galega, pois a prosa literaria, histórica e xurídica procede en boa medida de traducións do castelán, que poderían desvirtuar o resultado. Por outra banda, a inmensa maioría dos rexistros escritos de topónimos galegos asentan na documentación notarial.

As formas toponímicas foron escollidas de acordo coa súa presenza nas dúas ferramentas arriba sinaladas, procurando que fose o suficientemente ampla como para ser considerada representativa. Ademais, hai que ter en conta que só un número pequeno de topónimos nos é válido á hora de pescudar solucións castelanizantes nesta época, debido ás características gráfico-lingüísticas que presenta a *scripta* medieval. Pensemos nun nome como o compostelán *rúa da Raíña*, forma abondo documentada ao longo do medievo e que, polo tanto, podería ser potencialmente valiosa para unha análise como a que aquí se propón. Nun manuscrito escrito en castelán a finais do século XV, o chamado *Libro do subsidio*, recóllese a solución *Reyna*. Pois ben, a forma gráfica do nome da rúa non nos permite saber se se trata dunha solución galega recta ou castelanizada. Nos manuscritos da Idade Media galega, a grafía <n> podía representar tanto a nasal alveolar como a palatal, de tal xeito que por detrás dese segmento gráfico pode interpretarse tanto unha solución castelanizada do tipo *Rei-na* como unha forma galega do tipo *Re-í-ña*, antecedente da moderna *Raíña*, xerada por disimilación. Na verdade, os topónimos que mellor se prestan á nosa análise son aqueles que presentan un ditongo decrecente, xeralmente reducido a vogal simple nas formas deturpadas. Ese é o esquema lingüístico dos catro topónimos que nos encamiñamos a estudar: *Ourense*, *(O) Outeiro* e *(O) Souto / (O) Soutelo*.

2.2. O topónimo *Ourense* na documentación instrumental galega da Baixa Idade Media

Os datos que nos devolve o TMILG para o lema toponímico *Ourense* son claros. As solucións deturpadas do tipo *Orense* e variantes non superan o 3% do total en ningún dos séculos da Idade Media considerados (XIII, XIV e XV). Só no XVI se tornan maioritarios, mais temos que ter en conta que estamos a falar de tan só tres casos dun conxunto de 1140 nos catro séculos.

	XIII		XIV		XV		XVI		Total	
Formas rectas	124	126	193	198	800	813	1	3	1118	1140
Formas deturpadas	2		5		13		2		22	

Táboa 1.a. Ourense. *Solucións rectas e solucións deturpadas na prosa notarial galega da Idade Media* (TMILG).

Formas rectas: *Ourense, Ourensse, Ourens, Oures*.

Formas deturpadas: **Orense, *Orens, *Orensse*.

	XIII	XIV	XV	XVI	Total
Formas rectas	98,41%	97,47%	98,44%	33,33%	98,07%
Formas deturpadas	1,59 %	2,53%	1,60%	66,66%	1,93%

Táboa 1.b. Ourense. *Porcentaxe de solucións rectas e solucións deturpadas na prosa notarial galega da Idade Media* (TMILG).

Formas rectas: *Ourense, Ourensse, Ourens, Oures*.

Formas deturpadas: **Orense, *Orens, *Orensse*.

A información relativa ás linguas documentais e aos centros de escrita non nos axuda a esclarecer o proceso de castellanización da forma. Sería lexítimo sospeitar, á luz da información presentada, que as solucións deturpadas se desen nunha determinada notaría ou centro de irradiación de prácticas escriturais, sobre todo sendo tan escasas, mais os casos repártense no espazo sen que poidamos definir un núcleo determinado. Ben é certo que moitas das solucións do tipo *Orense* se dan en documentos da cidade das Burgas, ora da notaría do concello, ora da catedralicia, mais a inmensa maioría de formas rectas que atopamos ao longo dos catro séculos proceden tamén deses mesmos centros, en cuxa documentación, como é lóxico, a cidade aparece máis veces referida. Por outra banda, as solucións

castelanizadas figuran tamén en documentos de Pontevedra, Mondoñedo, Oseira ou Celanova.

Tamén estaría xustificado pensar que fosen só os redactados orixinalmente en castelán os que presentasen as solucións deturpadas, pero boa parte dos casos a que nos referimos foron redactados en romance galego. Do mesmo xeito, aparecen solucións desviadas en documentos copiados, do cal se podería presumir unha intervención castelanizante da man que copia, posterior no tempo, pero tamén en documentos orixinais deses séculos.

Os datos que nos ofrece a colección diplomática de Santa Comba de Naves, onde nos cinguimos a un único centro escritural, e onde os erros de tipo editorial semellan descartados, incide nas mesmas conclusións ás que chegamos a través da información do TMILG:

	XIII	XIV	XV	XVI	Total
Formas rectas	11	44	93	2	150
Formas deturpadas	1	8	28	10	47

Táboa 1.c. Ourense. *Solucións rectas e solucións deturpadas nos pergamiños de Santa Comba de Naves.*

Formas rectas: *Ourense, Ourense, Oureense.*

Formas deturpadas: **Orense, *Orens, *Orrense, *Horense*

En efecto, as solucións deturpadas aparecen timidamente xa no século XIII, e continúan a súa andaina como formas residuais ao longo do XIV e do XV. É no XVI cando se volven maioritarias, cun total de 10 rexistros sobre 12, o que xa nos achega unha casuística máis ampla que a que nos fornecía o TMILG.

En virtude da análise de *Ourense*, poderíamos concluír que o fenómeno da deturpación aparece xa na Idade Media, desde os albores da escrita en galego (s. XIII), pero que só se estende en período posmedieval (s. XVI en adiante). Vexamos se os datos relativos a (*O*) *Outeiro* e (*O*) *Souto* corroboran esta hipótese.

2.3. O topónimo (*O*) *Outeiro* na documentación instrumental galega da Baixa Idade Media

Se no caso de *Ourense* nos atopabamos ante un topónimo homoxenético, que-
re dicir, que ten un único referente extralingüístico, con *Outeiro* e *O Outeiro*

enfrentámonos a un nome paradigmaticamente heteroxénico, pois tomando como partida a realidade toponímica actual, dá nome a máis de 500 entidades, contando tamén os microtopónimos (PTG; NG). A súa alta densidade e o feito de ser un nome de lugar que, habilitado como antropónimo, foi regularmente castelanizado na forma *Otero* (CAG), ofrécenos un marco de análise interesante.

	XIII		XIV		XV		XVI		Total	
Formas rectas	82	84	103	103	277	283	6	6	468	476
Formas deturpadas	2		0		6		0		8	

Táboa 2.a. (O) Outeiro. *Solucións rectas e solucións deturpadas na prosa notarial galega da Idade Media (TMILG).*

Formas rectas: (O) *Outeyro*, (O) *Outeiro*, (O) *Auteyro*.

Formas deturpadas: *Otero, *Outero, *Oteiro

	XIII	XIV	XV	XVI	Total
Formas rectas	97,62%	100%	97,88 %	100%	99,15%
Formas deturpadas	2,38%	0%	2,12 %	0%	0,85%

Táboa 2.b. (O) Outeiro. *Porcentaxe de solucións rectas e solucións deturpadas na prosa notarial galega da Idade Media (TMILG).*

Formas rectas: (O) *Outeyro*, (O) *Outeiro*, (O) *Auteyro*.

Formas deturpadas: *Otero, *Outero, *Oteiro

As formas deturpadas que nos devolve o TMILG son escasísimas: oito dun total de 476, entre as cales, ademais da máis común *Otero*, figuran solucións intermedias con só un dos ditongos reducidos: *Outero* e *Oteiro*. Estas castelanizacións proceden, como no caso de *Ourense*, de centros de escrita distintos (Mondoñedo, Montederramo, Ourense, Viveiro, Ribadavia e San Clodio), refírense, con toda seguridade, a lugares tamén diferentes e aparecen tanto en documentos en castelán como en galego. Destaca, así, a reducida presenza textual das formas castelanizantes (máxime se descartamos un dos oito rexistros por estar redactado por un notario castelán), ata tal punto que as podemos considerar residuais.

Sería necesario un estudo máis delongado que examinase a forza da castelanización na toponimia das cidades e as grandes vilas en relación coa das pequenas vilas, as aldeas e as entidades non habitadas. A nosa sospeita, á luz do visto a propósito de Ourense, é que os nomes das grandes entidades de poboación foron máis sensibles á castelanización ca os das pequenas.

A colección de diplomas en pergamiño de Santa Comba Naves achéganos un panorama máis regular canto á evolución da forma *Otero* no tempo.

	XIII	XIV	XV	XVI	Total
Formas rectas	1	2	5	2	10
Formas deturpadas	-	-	1	4	5

Táboa 2.c. (O) Outeiro. *Solucións rectas e solucións deturpadas nos pergamiños de Santa Comba de Naves*. Formas rectas: (O) *Outeyro*, (O) *Outeiro*, (O) *Auteyro*.

Formas deturpadas: *Otero.

Malia que o número de exemplos non é demasiado grande, aquí observamos como nun mesmo centro de escrita se comeza, timidamente, a castellanizar o topónimo a finais da Idade Media, sendo no século XVI cando *Otero* se torna maioritario con respecto a *Outeiro*. O esquema de *Ourense/Orense* repítese neste caso.

3.3. Os topónimos (O) *Souto* e (O) *Soutelo* na documentación instrumental galega da Baixa Idade Media

O baleirado dos datos para (O) *Souto* e o seu diminutivo (O) *Soutelo*, topónimos que tamén designan un número de lugares abondo elevado (NG; PTG), ofrécenos un panorama semellante.

	XIII		XIV		XV		XVI		Total	
Formas rectas	55	56	93	93	128	133	7	7	283	289
Formas deturpadas	1		-		5		-		6	

Táboa 3.a. (O) *Souto* e (O) *Soutelo*. *Solucións rectas e solucións deturpadas na prosa notarial galega da Idade Media* (TMILG).

Formas rectas: (O) *Souto*, (O) *Ssouto*, (O) *Soutelo*, (O) *Soutello*.

Formas deturpadas: *(O) *Soto*, *(O) *Sotelo*, *(O) *Sotello*

	XIII	XIV	XV	XVI	Total
Formas rectas	98,21%	100%	96,24%	100%	97,92%
Formas deturpadas	1,79%	0%	3,76%	0%	2,08%

Táboa 3.b. (O) *Souto* e (O) *Soutelo*. *Porcentaxe de solucións rectas e solucións deturpadas na prosa notarial galega da Idade Media* (TMILG).

Formas rectas: (O) *Souto*, (O) *Ssouto*, (O) *Soutelo*, (O) *Soutello*.

Formas deturpadas: *(O) *Soto*, *(O) *Sotelo*, *(O) *Sotello*

As formas deturpadas son anecdóticas e repártanse desigualmente no tempo, no espazo e na lingua da escrita documental. Do mesmo xeito ca o que acontecía con *Outeiro*, Santa Comba de Naves achega un cadro máis regular:

	XIII	XIV	XV	XVI	Total
Formas rectas	1	3	7	2	13
Formas deturpadas	-	-	1	2	3

Táboa 3.c. (O) Souto e (O) Soutelo. *Solucións rectas e solucións deturpadas nos pergamiños de Santa Comba de Naves.*

Formas rectas: (O) Souto, (O) Ssouto, (O) Soutelo, (O) Soutello.

Formas deturpadas: *(O) Sotelo, *(O) Sotello

De novo observamos que as solucións deturpadas aparecen no século xv, pero só atinxen unha porcentaxe significativa no xvi. O que se desprende desta información é que a deturpación gráfica dos topónimos é un fenómeno que comezou xa na Idade Media, pero só a xeito de ensaio e de maneira tímida, incluso na documentación galega escrita en castelán. Consecuentemente, e os datos para o século xvi así queren indicárnolo, o seu proceso de consolidación tivo que producirse en período posmedieval.

3. A TOPONIMIA NUN MANUSCRITO DO ANO 1500: O *LIBRO DO SUBSIDIO*

3.1. Cuestións metodolóxicas

Neste punto propoñémonos estudar o proceso de castelanización toponímica na Idade Media á luz dun manuscrito galego que, aos nosos ollos, presenta un especial interese: o chamado *Libro do Subsidio*, editado por Vázquez Bertomeu en 2003.

As características que fan deste libro un material proveitoso para a nosa análise son de diverso tipo. En primeiro lugar, cómpre sinalar o elevado número de nomes de lugar que recolle, resultado das súas propias características textuais: trátase dun manuscrito feito para compilar o pagamento da décima e o subsidio á catedral de Santiago por parte das parroquias adscritas á arquidiocese. En segun-

do termo, debemos valorar o feito de que sexa un texto probablemente escrito no ano 1500, nun momento en que, en virtude dos datos recollidos na epígrafe anterior, a castelanización de topónimos comezaba a facerse máis acentuada. Tamén tivemos en conta que fose un libro xa escrito en castelán, o que nos dará unha visión do tratamento dos topónimos de noso nunha época histórica en que a catedral de Santiago xa abandonara o galego como lingua documental. Por último, é interesante o valor meramente instrumental do manuscrito, pensado para un uso interno dos membros do cabido compostelán.

O noso labor neste punto consistirá en baleirar a toponimia galega presente no libro co obxectivo, non soamente de presentar os datos porcentuais de nomes deturpados e non deturpados, senón tamén de analizar lingüisticamente as formas castelanizadas para descubrir se existen nomes máis sensibles á desviación. Pretendemos, deste xeito, complementar o estudo centrado en lemas toponímicos concretos, xa artellado no punto anterior, cunha visión máis acoutada, pero tamén máis detallada, da cuestión que neste traballo pretendemos abordar.

3.2. Baleirado das formas deturpadas

O *Libro do subsidio* presenta 1145 lemas toponímicos galegos. A porcentaxe de formas castelanizadas é do 3,32 %, o que representa un total de 38 solucións. Esquemáticamente:

	Nº de rexistros		Porcentaxe
Formas rectas	1107	1145	96,68%
Formas deturpadas	38		3,32%

Táboa 4.a. Formas rectas e formas deturpadas no *Libro do subsidio*.

Sorprende que nun texto escrito en castelán en época tan tardía o número de formas castelanizadas sexa tan baixo. A información, por outra banda, é coherente coa achegada na anterior epígrafe: o proceso de castelanización da toponimia é máis tardío ca o da lingua de escrita e demorou máis no tempo. A comezos do século XVI, momento en que se redacta o libro, non estaba nin moito menos completado. É evidente que se trataba dun proceso emerxente, pero aínda de pouco calado.

A relación de solucións deturpadas vai achegarnos un marco de análise para bosquexar algunhas outras conclusións:

	Forma moderna	Entidade	Concello	Comarca
Amexenda	Ameixenda	Freguesía	Cee	Fisterra
Aroça	A Illa de Arousa	Freguesía	A Illa de Arousa	O Salnés
Artejo	Arteixo	Freguesía	Arteixo	A Coruña
Bardiellas	Bardullas	Freguesía	Muxía	Fisterra
Besocos	Bezoucos	Arciprestado	-	-
Bornero	Borneiro	Freguesía	Cabana de Bergantiños	Bergantiños
Bullón	Boullón	Freguesía	Brión	Santiago
Canes	Os Ánxeles ¹	Freguesía	Oroso	Ordes
Carrera	Carreira	Freguesía	Zas	Terra de Soneira
Çerejo	Cereixo	Freguesía	A Estrada	Tabeirós – Terra de Montes
Cervero	Cerveiro	Arciprestado	-	-
Corvera	Corneira	Freguesía	A Baña	A Barcala
Couçiero	Coucieiro	Freguesía	Val do Dubra	Santiago
Duas Yglesias	Dúas Igrexas	Freguesía	Forcarei	Tabeirós – Terra de Montes
Ferreros	Ferreiros	Arciprestado	-	-
França	Franza	Freguesía	Mugardos	Ferrol
Iglesia Alva	Grixalba	Freguesía	Sobrado	Terra de Melide
Losame	Lousame	Freguesía	Lousame	Noia
Mexigo	Meixigo	Freguesía	Cambre	A Coruña
Montoto	Montouto (Santa Cristina)	Freguesía	Abegondo	A Coruña
Montoto	Montouto (Santa María)	Freguesía	Santa Comba	Xallas
Nuefontes	Novfontes	Freguesía	Touro	Arzúa
Otes	Outes	Freguesía	Outes	Noia
Palmera	Palmeira	Freguesía	Ribeira	O Barbanza
Pynero	Piñeiro (San Mamede)	Freguesía	Cuntis	Caldas

¹ O nome medieval da parroquia, rebautizado no século XVII por razóns eufemísticas, era Cas (Palacio Sánchez, 2014).

	Forma moderna	Entidade	Concello	Comarca
San Tome de Pynero	San Tomé de Piñeiro	Freguesía	Marín	O Morrazo
Santiago de la Puebla	Santiago do Deán ou Castelo	Freguesía	A Pobra do Caramiñal	O Barbanza
San Salvador do Porto de Moaros	Portodemouros (San Salvador)	Freguesía	Vila de Cruces	O Deza
Quexeyro	Queixeiro	Freguesía	Monfero	O Eume
Reyes	Reis	Freguesía	Teo	Santiago
Requexo	Pontecesures (San Xulián) ?	Freguesía	Pontecesures ?	Caldas ?
Ribera	Ribeira	Freguesía	A Estrada	Tabeirós – Terra de Montes
Sarandones	Sarandós	Freguesía	Abegondo	A Coruña
Sereja	Cereixo	Freguesía	Vimianzo	Terra de Soneira
Soto	Souto	Freguesía	A Estrada	Tabeirós – Terra de Montes
Tojos Obtos	Toxosoutos	Freguesía	Lousame	Noia
Zebroero	Cebreiro	Freguesía	O Pino	Arzúa

Táboa 4.b. Relación de formas deturpadas no *Libro do subsidio*, xunto coa súa localización moderna.

3.3. Estudo das formas deturpadas

Da análise das formas toponímicas que presentan algún grao de desviación castelanzante con respecto á *scripta* galega medieval, chama a atención a absoluta falta de sistematicidade á hora de formular ese tipo de desviacións, dato especialmente sangrante se temos en consideración que o *Libro do Subsidio* foi redactado por unha soa man.

Un fenómeno lingüístico característico do galego que aparece nalgunha ocasión desvirtuado nos topónimos é o resultado das desinencias latinas de plural -ANES (> -áns / -ás / -ais) e -ŌNES (> -óns / -ós / -ois). Así acontece con *Canes* (med. *Cas*, act. *Os Ánxeles*, Oroso) e con *Sarandones* (Sarandós, Abegondo). En ambos os casos, cremos que está xustifico descartar que se trate de formas gráficas de feitura latina, pois serían insólitas nun manuscrito de data tan serodia. Tanto é así que, de consideralas solucións alatinadas, constituirían os únicos dous exemplos existentes no texto. O lóxico é pensar que o desvío

respecto das formas galegas se realiza nunha dirección castelanizante, máxime cando o manuscrito obxecto de análise foi redactado en castelán. Ora ben, ese mesmo desvío non se produce noutros nomes de lugar herdeiros da mesma terminación latina. Na meirande parte dos casos, as solucións gráficas reflicten algún dos resultados que, diacrónica e xeolectalmente, a devandita terminación xerou en galego: *Aguions* (33v) (Aguións, A Estrada), *Allões* (14v) (Anllóns, Ponteceso).

Con todo, o maior número de exemplos de topónimos cuxa grafía desvirtúa a súa forma galega prodúcese naqueles en que un ditongo decrecente é reducido a unha vogal simple: *San Gião d'Aroça* (San Xulián da Illa de Arousa), *Artejo* (Arteixo), *Cervero* (Cerveiro), *Losame* (Lousame), etc. No entanto, ao lado destas solucións, aparecen outras, maioritarias, escritas á galega: *Cabaleyros* (Cabaleiros, Tordoia), *Oleyros* (Oleiros), *Ouçande* (Ouzande, A Estrada), *Touro* (Touro), *Veyra* (Beira, Carral). O amanuense, de feito, chega a escribir un mesmo topónimo con distintos referentes, ora na súa forma galega, ora na súa forma castelanizada: *Meyxenda* para o de Cee, pero *Amexenda* para o de Ames; *Carreyra* para o de Ribeira, pero *Carrera* para o de Zas; *Ferreros* para o arceprestado, pero *Ferreiros* para o do Pino, etc.

Cabe mencionar, tamén, os topónimos formados a partir da concorrencia de dous elementos lexicais, dos cales só un se traslada á súa forma castelá, mentres o outro permanece na súa forma galega. Así acontece con *Duas Yglesias* (Dúas Igrexas, Forcarei) ou con *Nuevefontes* (37r) (Novefontes, Touro). Este último exemplo é especialmente rechamante por presentaren os dous lexemas (*nove e fontes*) o mesmo tipo de fenómeno lingüístico susceptible de ser castelanizado, isto é, o resultado dun *õ* breve latino, que en castelán ditongou (*nueve, fuente*). No entanto, noutras ocasións, este tipo de nomes complexos figuran con candaseu elemento lexical escrito regularmente: *Portomouro* (Portomouro, Val do Dubra, comarca de Santiago), *Arealonga* (Vilagarcía de Arousa).

É interesante subliñar que, ao lado de formas desvirtuadas que acabarían triunfando co paso do tempo, mesmo na oralidade dos veciños deses lugares (como *Puebla* ou *Duas Yglesias*), atopamos ensaios de castelanización que nunca chegarían a ter vixencia, nin sequera desde instancias administrativas, como *Bar-diellas* por *Bardullas* (Cee) ou *Otes* por *Outes*, que aparecen tanto no Catastro de Ensenada (s. XVIII) como en Madoz (s. XIX) na súa forma galega.

É dicir, a inseguridade e falta de constancia á hora de proceder á deturpación dos topónimos é absoluta, ata tal punto que podemos afirmar, sen risco a equívocos, que as castelanizacións se producen a xeito de ensaio ou tentativa. Confirmada a existencia de pequenos despuntes de castelanización, nunca regulares e sempre minoritarios, nos séculos da Idade Media, o estudo da consolidación do proceso debe quedar para os estudosos da lingua na Idade Moderna, ou aínda da Contemporánea.

4. SÍNTESE CONCLUSIVA

Da abordaxe que vimos de realizar pódense extraer algunhas conclusións que coinciden en relativizar a importancia do influxo castelanizante na toponimia galega ao longo do período baixomedieval. En primeiro lugar, debemos afirmar que as formas que presentan algún grao de desviación a respecto da súa solución xenuína son minoritarias. En termos xerais, acostuman a aparecer con maior frecuencia a medida que nos achegamos ao solpor da Idade Media, pero sempre dun xeito residual, cando non anecdótico.

En consecuencia, o proceso de castelanización da toponimia galega debe ser abordado como un fenómeno eminentemente posmedieval, pois os casos de formas deturpadas que aparecen na documentación do medievo configúranse, pola súa insignificancia en termos numéricos e a súa ausencia de sistematicidade, como excepcións dignas de adquiriren a categoría de ensaios.

Debemos descartar, ademais, a idea de que a castelanización toponímica se produciu en paralelo coa castelanización documental. O noso traballo demostra que os seus ritmos e procesos non poden ser asimilados directamente, pois, por unha banda, conséntase a existencia de documentación en galego con formas castelanizadas xa desde o século XIII, co agromar mesmo do romance como lingua documental e, pola outra, a análise do *Libro do subsidio* demostra que a plena asunción do castelán como lingua de escrita non conduciu a unha regularización da castelanización dos topónimos, que, continuaba a ser, aínda a comezos do século XVI, un fenómeno nitidamente minoritario.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS E RECURSOS EN LIÑA

- CAG = Boullón Agrelo, A. I / Sousa Fernández, X. (dirs.) (2006): *Cartografía dos apelidos de Galicia*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. <<http://ilg.usc.es/cag/>>. Consultado en outubro-novembro de 2014.
- Catastro de Ensenada = *Catastro de Ensenada (1751-1753)*. Madrid: Ministerio de Educación, Cultura y Deportes. <<http://pares.mcu.es/Catastro/servlets/ServletController>>. Consultado en outubro-novembro de 2014.
- Dono López, P. (2010): *Colección de documentos en pergamino do Mosteiro de Santa Comba de Naves. Introducción, edición e índices*, Tese de doutoramento (inérita), Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela.
- Lorenzo, R. (2004): “Edición de documentos medievais. Problemas que presentan algunhas abreviaturas”, en R. Álvarez / A. Santamarina (eds.): *(Dis)curso de escrita. Estudos de filoloxía galega ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Plaza*, [A Coruña], Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Madoz = Madoz, P. (1846-1850): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Madrid: 2ª ed.
- NG = Comisión de Toponimia da Xunta de Galicia (2004): *Nomenclátor de Galicia. Toponimia oficial das provincias, concellos, parroquias e lugares*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. <<http://www.xunta.es/nomenclator/busca.jsp>>. Consultado en outubro-novembro de 2014.
- Palacio Sánchez, A. (2014): “Malos, Perros e Cas, topónimos interditos”, *Estudos de Lingüística Galega* 6, 217-231.
- PTG = Comisión de Toponimia da Xunta de Galicia (2000–): *Proxecto Toponimia de Galicia* (microtoponimia). Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. <<http://sitgaideg.xunta.es/buscadoravanzado/>>. Consultado en outubro-novembro de 2014.
- Santamarina, A. (2002): “A recuperación e salvagarda da toponimia galega”. En *Actas dos IV encontros para a normalización lingüística*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 253-262.
- TMILG = Varela Barreiro, X. (dir.) (2004–): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*, Santiago de Compostela, Instituto da Lingua Galega. <<http://ilg.usc.es/tmilg/>>. Consultado en outubro-novembro de 2014.
- Vázquez Bertomeu, M. (2003): *A Igrexa de Santiago contra 1500. O Libro do Subsidio*, Verín-Santiago de Compostela, Edicións Lóstrego.

No ano 2007 o Consello da Cultura Galega e o Instituto da Lingua Galega publicaron unha obra colectiva que levaba o título de *Na nosa lyngoage galega. A emerxencia do galego como lingua escrita na Idade Media*. Este volume acha agora o seu reverso nestoutro libro, que se debruza sobre a cuestión do abandono do uso escrito formal da nosa lingua entre os séculos XV e XVI e sobre os procesos de cambio en que naquela altura estaba inmersa. Os traballos en que se estudan as cuestións relativas á lingua galega no final da Idade Media van precedidos por unha análise do marco político, económico e social en que o reino de Galicia chegou a esta conxuntura histórica e por dúas contribucións destinadas a presentar o escenario en que se deu a transición da Idade Media á Idade Moderna en dúas comunidades lingüísticas veciñas de Galicia que estaban inmersas en escenarios sociolingüísticos ben diferentes entre si: Portugal e Asturias.

CONSELLO
DA CULTURA
GALEGA